

УКРАЇНСЬКИЙ СЕЛЯНИН

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

2018 рік
Випуск 20

Редакційна колегія:

Відповідальний редактор:

доктор істор. наук, професор **С. В. Корновенко**

Заступник відповідального редактора:

доктор іст. наук, професор **А. Г. Морозов**.

Відповідальний секретар:

кандидат іст. наук **Ю. Г. Пасічна**.

Члени редколегії:

Гоцуляк В. В. – доктор. іст. наук, професор (Україна);
Дубінка-Гуца С. О. – доктор філософії (Данія);
Івангородський К. В. – канд. іст. наук, доцент (Україна);
Льницький В. І. – доктор іст. наук, доцент (Україна);
Земзюліна Н. І. – доктор. іст. наук, професор (Україна);
Карев Д. – доктор іст. наук, професор (Білорусь);
Кирилюк Є. М. – доктор економ. наук, професор (Україна);
Кульчицький С.В. – доктор іст. наук, професор (Україна);
Марочко В. І. – доктор іст. наук, професор (Україна);
Марусик Т. В. – доктор іст. наук, професор (Україна);
Масненко В. В. – доктор іст. наук, професор (Україна);
Мельниченко В. М. – канд. іст. наук, професор (Україна);
Меньковський В. – доктор іст. наук, професор (Білорусь);
Перехрест О. Г. – доктор. іст. наук, професор (Україна);
Ратніков М. І. – кандидат політ. наук, доцент (Україна);
Ресніт О. П. – доктор іст. наук, член-кор. НАНУ (Україна);
Сердженга П. – доктор габілітований, професор (Польща);
Стемшнік А. – доктор габілітований, професор (Польща);
Сінкевич Є. Г. – доктор іст. наук, професор (Україна);
Тельвак В. В. – доктор іст. наук, професор (Україна);
Темченко А. І. – канд. іст. наук, доцент (Україна);
Тригуб О. П. – доктор іст. наук, професор (Україна);
Чабан А. Ю. – доктор іст. наук, професор (Україна);
Черевко О. В. – доктор екон. наук, професор (Україна);
Шмігель М. – доктор істор. наук, доцент (Словаччина).

Збірник індексується в міжнародних базах даних:

Index Copernicus ICV 2017: 59.90

Cite Factor (Impact Factor 3,2)

Directory of Research Journals Indexing

Cosmos Impact Factor

Scientific Indexing Services

Редколегія висловлює
щирю подяку за сприяння
у підготовці випуску
почесному голові асоціації «Незалежне
об'єднання сільськогосподарських
виробників Чорнобаївського району»,
почесному голові фонду
ім. І.М. Піддубного

**Петру Григоровичу
Душейку**

та керівництву корпорації «Дніпро»

**Андрію Петровичу Душейку,
Григорію Петровичу Душейку,
Олексію Петровичу Душейку.**

Засновники – Інститут історії України НАН України,
Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького

Постановою Президії Вищої атестаційної комісії України
від 22.12.2010 р. № 1-05/8 видання внесено до Переліку
фахових видань з історичних наук
(Бюлетень ВАК України. – 2011. – № 2).
Наказом Міністерства освіти і науки України від 21.12.2015 № 1238
видання включено до Переліку наукових фахових видань України

Свідцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації серія КВ №16452-4924Р від 02.02.2010

Видається за рішенням вченої ради Черкаського національного
університету ім. Богдана Хмельницького
(протокол № 3 від 17.12.2018 р.)

Видання здійснюється за організаційної підтримки
Наукового товариства істориків-аграрників
та Науково-дослідного інституту селянства

3 електронною версією журналу можна ознайомитися
за адресою: <http://ukr-selianyn-ejournal.cdu.edu.ua>

UKRAINIAN PEASANT

COLLECTION OF SCIENTIFIC WORKS

2018 year Issue 20

Editorial board

Executive editor:

Doctor of Historical Sciences, Professor **S. V. Kornovenko**.

Deputy executive editors:

Doctor of Historical Sciences, Professor **A. H. Morozov**.

Executive secretary:

Candidate of Historical Sciences **Y. G. Pasichna**.

Editorial board:

V. V. Hotsuliak, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine);
L. O. Dubinka-Guschcha, PhD (Denmark);
K. V. Ivanhorodskiy, Candidate of Historical Sciences, Assistant Professor (Ukraine);
V. I. Ilnytskyi, Doctor of Historical Sciences, Assistant Professor (Ukraine);
N. I. Zemziulina, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine);
D. Karev, Doctor of Historical Sciences, Professor (Belarus);
Y. M. Kyryliuk, Doctor of Economic sciences, Professor (Ukraine);
S. V. Kulchytsky, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine);
V. I. Marochko, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine);
T. V. Marusik, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine);
V. V. Masnenko, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine);
V. M. Melnychenko, Candidate of Historical Sciences, Professor (Ukraine);
V. Menkovsky, Doctor of Historical Sciences, Professor (Belarus);
O.H. Perekhrest, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine);
M. I. Ratnikov, PhD in Political sciences, associate professor (Ukraine);
O.P. Reient, Doctor of Historical Sciences, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine);
P. Serdzhenga, Doctor Habilitowany, Professor (Poland);
A. Stempnik, Doctor Habilitowany, Professor (Poland);
Y. G. Sinkevych, Doctor of Historical sciences, Professor (Ukraine);
V. V. Telvak, Doctor of Historical sciences, Professor (Ukraine);
A.I. Temchenko, Candidate of Historical Sciences, Assistant Professor (Ukraine);
O. P. Trygub, Doctor of Historical sciences, Professor (Ukraine);
A.Yu. Chaban, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine);
O.V. Cherevko, Doctor of Economic Sciences, Professor (Ukraine);
M. Šmigel', Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Slovakia).

The collection is indexed in international databases:

Index Copernicus ICV 2017: 59.90
Cite Factor (Impact Factor 3,2)
Directory of Research Journals Indexing
Cosmos Impact Factor
Scientific Indexing Services

The Board expresses its sincere gratitude for helping to prepare the issue

to the honorary chairman of the association "Independent association of agricultural producers in the Chornobayivsky district", the honorary chairman of the I. M. Piddubny Foundation

Petro Grygoryevych Dusheyko

and the leaders of "Dnipro" corporation

Andriy Petrovych Dusheyko,
Grygoryi Petrovych Dusheyko,
Oleksiy Petrovych Dusheyko

Founders – NASU Institute of History of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy.

According to the decision of the Presidium of the Higher Attestation Commission of Ukraine dated October 22, 2010 №1-05 / 8 was included in the List of professional journals on historical sciences (Bulletin of the Higher Attestation Commission of Ukraine - 2011. - №2). According to the order of the Ministry of Education and Science of Ukraine dated 11.21.2015, №1238 the journal is included in the List of scientific professional editions of Ukraine.

Certificate of state registration of printed mass media series KB №16452-4924P from 02.02.2010.

Issued according to the decision of the academic council of Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy (records № 3 from 12.17.2018).

The publication is organized with the support of the Scientific Society of Historians-Agrarians and the Scientific-Research Institute of the Peasantry.

The electronic version of the journal is available at the web-address: <http://ukr-selianyn-ejournal.edu.edu.ua>

ЗМІСТ

Революційні потрясіння початку ХХ ст. Селянський вимір подій

<i>Боечко В. Ф.</i> Вирішення аграрного питання в Польщі (1918-1926 рр.).....	5
<i>Kornovenko S.</i> Peasant-ideoman in the period of Ukrainian revolution (1917-1921) as an object of the soviet agricultural policy in Ukraine in the end of the 1920s - the beginning of the 1930s....	10
<i>Комарова О. О.</i> Діяльність Платона Доманицького щодо подолання фінансової кризи в ощадно-позичковому товаристві с. Колодистого (1908-1910): спроба мікроаналізу.....	15
<i>Кухаренко А. А.</i> Специфика проведения столыпинских аграрных преобразований на территории Беларуси (1906–1916 г.).....	19
<i>Лук'яненко О. В.</i> Сільськогосподарські наділи педагогічних вишів України під час Голодомору 1932-1933 рр.....	23
<i>Morozov A., Pavlova N.</i> Ukrainian agricultural co-operation on the eve and in the terms of the revolutionary events of the early 20th century.....	25
<i>Pasichna Y., Berestoviy A.</i> The agricultural issue on the first All-Russian congress of peasant deputies....	30
<i>Сокирська В. В.</i> Російська радянська продовольча політика в Україні на початку 1920-х рр.....	35

Методологія та історіографія аграрної історії

<i>Дідик С. С.</i> Сільське господарство на територіях Нової Сербії та Новослобідського козацького полку за матеріалами «Щоденника подорожі І.А.Гільденштедта Єлизаветградською провінцією (травень – липень 1774 року)».....	40
<i>Драган В. І.</i> Проблеми становища західноукраїнського села у добу австро-угорського панування в творчій спадщині Стефана Коваліва.....	45
<i>Zemzulina N.</i> Role of rural rebellion movements in state establishment processes in Ukraine (1917-1918): historiographic outline.....	50
<i>Калакура Я. С.</i> Антропологічний підхід у дослідженні геноциду-голодомору в Україні 1932-1933 рр.....	53
<i>Кузьмінець Н. П.</i> Більшовизація культурно-освітньої сфери у подільському селі у 1920-х роках.....	59
<i>Нечитайло В. В.</i> Обіг в Україні московських ефімків із ознаками: новітня історіографія дослідження.....	63
<i>Платмір Я.</i> Українське село Наддніпрянщини кінця ХІХ – початку ХХ ст. у візії інтелігенції: між традицією і модерном.....	70
<i>Присяжнюк Ю. П.</i> Українське селянство в контексті сучасних дослідницьких завдань.....	74

Етнокультурне буття, духовність і світогляд селянства

<i>Петренко І. М.</i> Роль селянського самоврядування у функціонуванні церковнопарафіяльних шкіл у Російській імперії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. (на прикладі українських лівобережних єпархій).....	80
<i>Чабан А. Ю.</i> Природні умови Середньої Наддніпрянщини та їх вплив на формування та спосіб життя населення.....	85
<i>Чубіна Т. Д., Спіркіна О. О., Коротяєв С. І.</i> Історія створення та розвитку навчальних закладів, які займалися підготовкою інженерно-технічних кадрів для сільського господарства Черкаської області.....	90

Рецензії

<i>Гоцуляк В. В.</i> Нове поповнення богданіани. Рецензія на книгу Степанчука Ю. С. Образ Богдана Хмельницького в новітній українській та зарубіжній історіографії: монографія / Ю. С. Степанчук. – Вінниця : ТОВ «Меркьюрі-Поділля». – 2018. – 572 с.....	97
<i>Капустян Г. Т.</i> Рецензія на рукопис монографії ««Найближчі друзі партії»: колективи педагогічних вишів України в образах щодення 1920-х – першої половини 1960-х років»: Лук'яненко О. В. – Монографія. Полтава: «Видавництво «Сімон».....	100

CONTENTS

Revolutionary Shocks of the Early 20th Century. Peasantry Dimension of the Events

<i>Boiechko V.</i> The solution of the agrarian issue in Poland (1918-1926).....	5
<i>Kornovenko S.</i> Peasant-ideoman in the period of Ukrainian revolution (1917-1921) as an object of the soviet agricultural policy in Ukraine in the end of the 1920s - the beginning of the 1930s.....	10
<i>Komarova O.</i> Platon Domanytskyi's activities aimed at overcoming the financial crisis in a savings and credit union of Kolodyste village (1908-1910): an attempt of microanalysis.....	15
<i>Kukhareno A.</i> Specificity of carrying out stolypin agrarian transformations on the territory of Belarus (1906–1916).....	19
<i>Lukyanenko O.</i> Agricultural plots of pedagogical higher education institutions in Ukraine during the 1932-1933 Holodomor.....	23
<i>Morozov A., Pavlova N.</i> Ukrainian agricultural co-operation on the eve and in the terms of the revolutionary events of the early 20th century.....	25
<i>Pasichna Y., Berestoviy A.</i> The agricultural issue on the first All-Russian congress of peasant deputies.....	30
<i>Sokyrskaya V.</i> Russian soviet food policy in Ukraine at the beginning of the 1920's.....	35

Methodology and historiography of agrarian history

<i>Didyk S.</i> Agriculture in the territories of New Serbia and the Novoslobidskiy Cossack Regiment on the basis of the materials of the Travel Diary of I.A. Gildenstedt Elizavetgrad Province (May-July 1774).....	40
<i>Drahan V.</i> Problems of the state of western Ukrainian culture in the aubrop of austro-hungarian treatment in the creative heritage of Stefan Kovaliv.....	45
<i>Zemzulina N.</i> Role of rural rebellion movements in state establishment processes in Ukraine (1917-1918): historiographic outline.....	50
<i>Kalakura Y.</i> Anthropological approach in researches of the genocide-holodomor in Ukraine 1932-1933.....	53
<i>Kuzmynets N.</i> Bolshevization of the cultural-educational sphere in the podilsky village in the 1920s.....	59
<i>Nechytailo V.</i> The circulation of the «efimoks with signs» in Ukraine: the newest historiography.....	63
<i>Platmir Y.</i> Ukrainian village of Naddniprianschyna in the end of nineteenth – beginning of the twentieth century in vision of intelligence: between tradition and modern.....	70
<i>Prysiashniuk Y.</i> Ukrainian peasantry in the context of modern research tasks.....	74

Ethnic and cultural life, spirituality and worldview peasantry

<i>Petrenko I.</i> The role of self-government in the functioning of parish church schools in the Russian empire in the second half of the XIX-th - beginning of XX centuries (at the example of the ukrainian left bank dioceses).....	80
<i>Chaban A.</i> Natural environmental conditions of middle Dnipro area and their effects on the formation and population way of living.....	85
<i>Chubina T., Spirikina O., Korotiaiev S.</i> History of creation and development of educational institutions which prepare engineering and technical personnel for the agricultural sector of Cherkasy region.....	90

Reviews

<i>Gotsulyak V.</i> New replenishment of Bogdaniana. Review of the book by Stepanchuk Yu. S. The image of Bogdan Khmelnytsky in the latest Ukrainian and foreign historiography: monograph / Yu. S. Stepanchuk. – Vinnitsa: LLC “Mercury-Podillya”. – 2018 – 572 pp.....	97
<i>Kapustian G. T.</i> Review of the manuscript of the monograph “The closest friends of the party”: collectives of pedagogical higher education institutions in Ukraine in the images of the 1920s - the first half of the 1960s”: Lukyanenko O. V. - Monograph. Poltava: “Simon” Publishing House.....	100

РЕВОЛЮЦІЙНІ ПОТРАСІННЯ ПОЧАТКУ ХХ СТ. СЕЛЯНСЬКИЙ ВИМІР ПОДІЙ

УДК 94 (438):332.2.021 «1918/1926»(045)
DOI: 10.31651/2413-8142-2018-20-5-9

В.Ф. Боєчко

доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

ВИРІШЕННЯ АГРАРНОГО ПИТАННЯ В ПОЛЬЩІ (1918-1926 РР.)

У статті досліджено вирішення аграрного питання за умов становлення державності Польської республіки. Визначено, що під час становлення державності Польща залишалась аграрною країною. Більшість населення була задіяна в сільському господарстві. Вирішення аграрного питання було одним із найважливіших, що постали перед політичною елітою країни. Зовнішньополітичні загрози та економічні проблеми активізували вирішення аграрних питань польським Сеймом та урядом за підтримки більшості політичних партій та політичних об'єднань.

Ключові слова: Польська республіка, аграрна країна, аграрне питання, сільське господарство, парцеляція, землеволодіння, становлення державності.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження зумовлена особливим місцем Польщі у міжнародній європейській спільноті як у минулому, так і у сучасних умовах. Історія Польської держави є цікавою і повчальною водночас, адже, незважаючи на складні внутрішні та міжнародні умови повоєнного періоду, Польща за час свого двадцятилітнього існування у міжвоєнний період нагромадила значний досвід державно-правового будівництва, вирішення соціально-економічних питань і завдань щодо формування культурно-духовних основ польського суспільства. Державотворчі та соціально-економічні перетворення, що мали місце у період Польської республіки, можуть стати корисними і для інших держав, що знаходяться на шляху реформування і демократизації всіх сфер суспільства, зокрема, і для України як найближчого сусіда і постійного партнера.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасних дослідженнях українських та зарубіжних учених [1-8] розкрито різноманітні аспекти суспільно-політичного, соціально-економічного прояви життя Польської держави у міжвоєнний період. Автори цілком справедливо відзначили, що відродження Польської держави стало результатом багатовікової політичної традиції, державотворчих прагнень польської нації, сприятливих внутрішніх політичних і соціально-економічних чинників та міжнародної ситуації. Варто особливо виокремити працю

тернопільської дослідниці Л. Алексієвець [2], оскільки в ній міститься ґрунтовний аналіз створення Польської республіки та особливостей економічної системи в 1918 – 1926 рр. Дослідження львівської полоністки З. Баран [3] стосується відродження і становлення Польської держави 1918–1921 рр. Цікавим є доробок російського історика Г. Матвеева [4], що порівнює міжвоєнний розвиток аграрного сектору Чехословаччини та Польщі, висвітлює проблему ідеології аграризму у країнах центрально-східної Європи. Польська історіографія представлена значною кількістю робіт, що досліджують різні аспекти формування політичних та соціально-економічних відносин Польщі доби відродження державності. Це роботи відомих істориків М. Дроздовського [5], Я. Жарновський [6], А. Айненкеля [7], Д. Калинського [8], А. Джезерського [9].

У працях дослідників містяться й об'єктивні оцінки становища сільського господарства та аграрного сектора загалом. Водночас подальшого вивчення потребує аграрна політика в Польщі у 1918 – 1925 рр.

Автор статті ставить за мету висвітлити особливості вирішення аграрного питання в Польщі (1918 – 1926 рр.).

Виклад основного матеріалу. Відновлена Польська республіка залишалась аграрною країною, більшість населення було зайнято у сільському господарстві. Зокрема, у цьому переконають статистичні дані. Так, згідно з ними, соціальна структура сільського населення на 1921 р. була такою. Заможні селяни становили 6,6 % (1,8 млн. осіб), середняки – 20,2 % (5,5 млн.), малоземельні 26,4 % (7, 2 млн.) [5, 408]. В аграрному секторі домінували дрібні господарства (до 5 га), які становили майже 2/3 усіх селянських господарств, їм належало 15 % всіх земель. Великі селянські господарства площею понад 20 га становили 2,7 % всіх господарств, їм належало 9,6 % всіх земель. Великі земельні маєтки понад 100 га (0,6 %) об'єднували 44,8 % земель [5, 412]. У 1921 р. 1013,4 тис. карликових господарств володіли лише 2,8% загальної площі, 1138,5 тис. малоземельних господарств охоплювали 11,2%, а 861,1 тис. середньоземельних господарств – 17,3% [5, 411]. Заможні господарства і земельні маєтки переважали у західній частині польської держави, у східній же поряд з великими земельними латифундіями співіснувало дрібне господарство [5, 412]. Провідна роль у соціально-економічному та суспільно-політичному житті польського села міжвоєнного періоду належала великим землевласникам. Попри свою відносну малочисельність (100 тисяч осіб з членами сімей), станом на 1921 р. великому польському

землеволодінню належало 30,3 % від загальної площі сільськогосподарських угідь. Щоправда, у структурі великого землеволодіння домінували лісові угіддя, у селянських – орна земля [5, 425].

На нашу думку, складне становище, в якому перебувало сільське господарство Польщі, можна пояснити об'єктивними причинами. По-перше, уряди країн імперій, в яких перебували польські землі не проводили політику державного протекціонізму щодо цієї галузі. По-друге, негативно на розвитку сільського господарства відновленої Польщі позначилася економічна криза та наслідки Першої світової війни. По-третє, у сільському господарстві була поширена низька продуктивність праці, застаріла техніка та система обробітку землі. Відновлення польської державності істотно змінило становище польського села. Було ліквідовано політичні обмеження, дискримінації та національний гніт, що існували в поневоленіх польських землях в імперську добу. Вагомою ознакою суспільного життя стала політична активність суспільства, зокрема й селянства, яке прагнуло вирішити найбільш болюче для себе питання – аграрне [6, 129]. Свідченням складності та важливості вказаної проблеми стало постійне звернення депутатів Сейму до вирішення аграрної проблеми та гострі дискусії щодо майбутнього земельного закону. «На чолі суспільних реформ, – виголосив В. Вітос 22 лютого 1919 р. у Законодавчому сеймі, – висуваємо необхідність швидкого і ґрунтового проведення аграрної реформи, яка повинна дати землю тим, хто на ній працює. Реформу розуміємо не лише як велике соціально-економічне завдання, а як велику державну і національну проблему...» [6, 132].

Загалом у дискусіях, що точилися навколо земельної реформи в 1919 р. у Законодавчому сеймі, чітко можна виокремити три основних підходи. Перший пропонували селянські партії («П'яст» і «Визволене»), що прагнули до експропріації за відшкодування великої земельної власності й парцеляції отриманого запасу землі між малоземельними і безземельними селянами. Другий представляли польські соціалісти з висуненням вимоги одержавлення землі. Третій – праві партії – погодження з обмеженням прав земельної власності, але в якомога найменших розмірах шляхом еволюції, до того ж повільної. 8 березня 1919 р. Законодавчий сейм прийняв Закон про здачу в оренду неосвоєних сільськогосподарських угідь, а 10 липня того ж року прийняв ухвалу «Про основи земельної реформи». Цей правовий акт польського сейму передбачав насамперед пришвидшення становлення і зміцнення фермерського (селянського) господарства для створення у Польщі такого аграрного устрою, який «... повинен спиратися насамперед на сильних, здорових і здатних до інтенсивного виробництва селянських господарств що ґрунтуються на приватній власності різного типу і величини» [7, 114].

Дії у цьому напрямі мали стимулювати створення нових господарств шляхом поселень, збільшення дрібних господарств до розмірів самостійних господарських одиниць, створення невеликих господарств для вирощування овочів, а також заснування баз відпочинку, садків робітників і

службовців поблизу великих міст та промислових центрів. У фонд парцеляції й поселень, згідно з постановою, входили землі, що були власністю держави (казенні й монастирські); взяті під державне управління: власність членів пануючих династій чи їх родичів; землі, що були власністю Російського землеробського банку і Прусської колонізаційної комісії; володіння так званої мертвої руки (духовні, єпископські, капітульні, монастирські, приходські) за узгодженням із Апостольською столицею (Ватиканом) та інших громадських організацій; землі, отримані під час війни шляхом лихварства, і що стали власністю осіб, які спекулювали землею; землі, що становили власність чи її частину, котрі викупували у приватних землевласників шляхом законодавчого примусу за цінами, визначеними законом. При викупі, по мірі можливостей, передбачали таку черговість, за якої спочатку повинні бути парцельовані маєтки, що погано господарювали чи зруйновані війною, та ті, сервітути котрих не були врегульовані [2, 300–301].

Урядова ухвала оберігала також інтереси поміщиків. Вона передбачала щорічне парцелювання державою 200 тис. га земель державних, військових спекулянтів, занедбаних маєтків і лише в останню чергу – поміщицьких господарств. Для поміщиків визначена вища норма землеволодіння – до 60 га в промислових та приміських районах, 180 га – в сільськогосподарських, до 400 га – на українських, білоруських землях та в західних воєводствах. За відчуження земель понад норму встановлювався високий викуп, який держава оплачувала їх власникам. Із цих земель створювався державний земельний фонд, призначений для парцеляції й продажу ділянками (парцелями) відповідним категоріям набувачів. Від обов'язкового викупу звільнялися господарства промислово-підприємницького типу, а також маєтки, що спеціалізувались на насінництві, тваринництві, рибальстві, незалежно від їх площі. Відчужувані лісові масиви, що мали промислове значення, підлягали націоналізації і перетворювалися в одне з важливих джерел доходу державної казни [8, 230]. З державного парцеляційного фонду понад 20% землі (згодом цю норму буде збільшено до 40 %) призначалося на створення фермерських господарств. Усі інші землі з цього фонду мали бути розподілені між сільськогосподарськими робітниками і малоземельними селянами. Однак це право було реалізовано лише на папері. Згідно з «Основами земельної реформи», власником землі могла бути лише особа спроможна організувати самостійне господарство. Заможним селянам у такий спосіб реформа відкривала великі можливості для зміцнення своїх господарств. Становище незаможних верств, що потерпали від безземелля і малоземелля, суттєво не змінилося.

Проти постанови «Про основи земельної реформи» виступили праві партії, мотивуючи це тим, що примусове роздріблення землі порушує приватну власність; у країні немає великої кількості земель, щоб реформа могла забезпечити малоземельних і безземельних селян; реформа та роздріблення землі знищують сільськогосподарські підприємства, які до цього були головними виробниками й постачальниками продовольства для населення країни і на

експорт; реформа та роздріблення на сході країни послаблюють землеволодіння й економічні прерогативи поляків. Депутати Законодавчого сейму намагалися довести, що в незалежній Польщі не можна дозволити, щоб значна частина населення підлягала економічній дискримінації, зростання заможності села сприятиме розвитку промисловості й оздоровленню інвестиційної політики [2, 303].

Загалом до прийняття у 1920 р. закону «Про земельну реформу», державна парцеляція проводилась у незначних розмірах. Тобто, аграрна реформа не вирішила проблеми малоземельних та безземельних селян. Підтримуємо Л. Алексієвець у тому, що прийнятий Земельний закон Законодавчого сейму від 10 липня 1919 р. був швидше попередньою програмою майбутніх законодавчих дій. Їх реалізація залежала від подальших ухвал, передусім про виконання земельної реформи [2, 237].

Складна політична і військова ситуація в липні 1920 р. (поразки польської армії у війні з Радянською Росією, наближення Червоної армії до Варшави) змусили польський сейм повернутися до вирішення аграрної проблеми. Результатом цього став новий закон, в основу якого були покладені виконавчі правила до «Основ земельної реформи» 1919 р. На нашу думку, визначальним при укладанні реформи було прагнення уряду та сейму підняти патріотичні почуття польських селян, заручитися їх підтримкою в непростий для країни час та схилити їх до активної участі у захисті Польської держави. Тож ні уряд, ні сеймові депутати не скупилися на соціальні обіцянки. За новим законом збільшувалася кількість землі, що підлягала відчуженню і призначалась на парцеляцію й осадництво. Поміщицькі та церковні землі, що перевищували максимальну норму, повинні були викуповуватися за половину їхньої середньоринкової ціни, їх рухомий і нерухомий інвентар також підлягав примусовому викупу [4, 113].

Для реалізації земельної реформи було створено спеціальний орган – Головне земельне управління, яке розпоряджалося державним парцеляційним фондом. Контроль за виконанням реформи було передано міністру аграрних реформ, а на місцях – окружним і повітовим земельним управлінням та комісіям. Згідно з новим законом, заможні селяни могли створювати самостійні господарства до 15 га або ж докупувати землю з такою умовою, щоб розмір їхніх господарств не перевищував 23 га, а в східних і західних воєводствах – 45 га [5, 418]. 80 % від усього запасу землі призначалося для наділення безземельних і малоземельних селян, однак перевага надавалась інвалідам і солдатам польської армії, особливо фронтовикам і добровольцям – учасникам бойових дій 1918–1920 рр. (за винятком дезертирів і учасників революційного руху, які виступали проти Польської держави). Зауважимо, що протягом 1921–1925 рр. у Польщі було розпарцельовано всього 690 тис. га (5% від площі великих землевласників), з них менше третини припадало на державну парцеляцію, що охоплювала тільки 10 % від площі державних площ. Водночас поміщики продали з великою вигодою для себе 472 тис. га гіршої землі шляхом приватної парцеляції [5, 419].

Оскільки прийняті земельні закони не були повною мірою введені в дію, рано чи пізно аграрна проблема знову б дала про себе знати. Погіршення економічної ситуації в 1923–1924 рр. знову актуалізувало земельне питання. У грудні 1924 р. сейм знову повернувся до розгляду питання про проведення аграрної реформи. Зважаючи на складну політичну ситуацію у східних і південно-східних воєводствах, а також враховуючи вимоги політичних сил щодо реформування земельних відносин в інтересах селян, уряд В. Грабського у першій половині 1925 р. запропонував для розгляду в сеймі проект нового закону про обов'язковий викуп землі в окремих категорій приватних землевласників і продаж її селянам. На засіданнях комісії з аграрних реформ і в самому сеймі боротьба розгорнулася передусім навколо питань про норму приватного землеволодіння і викуп землі. Проти цього проекту виступили представники великих землевласників у сеймі. Польська партія «П'яст», партія «Визволене» вирішили піти на компроміс з поміщиками, вимагаючи зменшення розмірів викупу і встановлення максимуму землеволодіння для усіх поміщиків до 60 га.

Найбільш радикальні пропозиції щодо земельної реформи 26 червня 1925 р. внесла фракція Комуністичної партії Польщі (КПП). Польські комуністи обстоювали негайне відчуження без викупу усіх приватних і державних землеволодінь понад 30 га і безкоштовного розподілу їх серед безземельних і малоземельних селян через селянські комітети, обрані селянами і сільськогосподарськими найманими робітниками кожної громади. Законопроектом планувалося також припинення польської осадницької колонізації на українських і білоруських землях. Однак здійснення цих перетворень не передбачало ліквідації приватної власності на землю, лише повинно було ліквідувати напівфеодалний стан селянських господарств і забезпечити умови для вільного розвитку аграрних відносин на основі товарного виробництва. Цей законопроект був відхилений більшістю в Сеймі [10, 166].

Після тривалого обговорення і внесення багатьох змін до урядового проекту 20 серпня 1925 р. Сейм ухвалив новий закон про парцеляцію і осадництво «Про виконання земельної реформи», який вступав у дію з 28 грудня 1925 р. Він конкретизував положення двох попередніх законодавчих актів Сейму із земельного питання з більшою вигодою для великих землевласників і заможних селян. Уряд брав на себе зобов'язання обов'язкового викупу частини приватновласницької землі за ціною, встановленою спеціальними державними комісіями. В інтересах великих землевласників новий земельний закон включав до «обов'язкового викупу» і подальшого продажу дрібними ділянками лише землі, де велося нерентабельне господарство. Обов'язковій парцеляції не підлягали лісові масиви і землі у тих господарствах, які мали підприємства з промислової переробки сировини, вели інтенсивне виробництво, спеціалізувалися на садівництві, насінництві або тваринництві. З метою заохочення капіталістичного підприємництва поміщикам було надане право

збільшувати своє землеволодіння для культивування на промислову переробку картоплі – 350 га, цукрових буряків – 700 га [11, 423]. Це свідчить про те, що реформа повинна була створити економічні умови для перетворення поміщицьких маєтків у високорентабельні фермерські господарства.

Про важливість реалізації для держави земельної реформи свідчить те, що від початку впровадження її основних засад було створено Міністерство земельних реформ, Головне земельне управління, а на місцях почали діяти спеціальні державні земельні комісії, окружні земельні управління, землеробські товариства, об'єднання, акційні спілки. Між цими структурами відбувалась активна співпраця. З Міністерства земельних реформ і з Головного земельного управління надходили розпорядження, інструкції, циркуляри про порядок здійснення парцеляційних і комасаційних робіт, а місцеві земельні управління та комісії, відповідно, звітували та надавали статистичні відомості про хід реалізації земельної реформи на місцях [12, 424–427]. Відповідно до планів парцеляції земель, було складено детальні карти земельних угідь, які підлягали парцеляції [12, 428–429].

Основну роль у відбудові сільського господарства відігравали власники господарств. Держава надавала їм незначну допомогу – безкоштовне використання деревини з державних лісів на будівельні потреби на селі [13, 102–104]. Крім того, були сформовані Крайові уряди відбудови (один із відділів якого відповідав за відбудову у сільському господарстві), які надавали субсидії господарствам, що значно постраждали під час Першої світової війни. Всі інші видатки селяни мали покривати самостійно [14, 428–429]. У дещо кращій ситуації опинилися великі землевласники. Незважаючи на це, відбудова проходила відносно швидко: до кінця 1922 р. було відновлено майже половину зруйнованих будівель. Найповільніше цей процес відбувався на східних територіях, де ще в 1920 р. постійно точились збройні сутички. Проте й там селяни досить швидко взялися до відбудови та обробітку земель, що були занедбані.

У радянській історіографії тривалий час переважали негативні оцінки польського аграрного законодавства, традиційно його кваліфікували як «буржуазно-поміщицький», не відповідаючий інтересам селянства тощо. Проте співставлення проектів земельних реформ у країнах Центрально-Східноєвропейського регіону дозволяє по-іншому оцінити аграрну політику Польської держави. Загалом протягом 1919–1925 рр. польська влада планомірно вирішувала аграрне питання. Порівнюючи польське аграрне законодавство з досвідом інших європейських країн, зауважимо таке. По-перше, як польська влада, так і уряди сусідніх країн Центрально-Східноєвропейського регіону (Чехословаччини, Естонії, Литви) пішли шляхом парцеляції поміщицького землеволодіння. По-друге, економічну основу майбутнього польського села мали становити високорентабельні фермерські господарства та закріплені законодавчо інститут приватної власності на землю [15, 230]. Отже, тогочасне аграрне законодавство Польщі відповідало європейській практиці.

Більшість сільського населення становили селяни і сільські робітники, насамперед, що були зайняті на фільварках великих землевласників, і власне землевласники. Умови життя цих трьох груп істотно різнилися. Як правило, рівень життя селян був значно вищий на західних територіях, ніж на східних [5, 435]. Становище більшості селянських родин безпосередньо залежало від розмірів площ землі господарства, якості ґрунтів, кількості осіб, які працювали в господарстві, а також цін на сільськогосподарську продукцію. Незважаючи на скрутне життя, польські селяни демонстрували велику прив'язаність до землі і стійко долали життєві негаразди [5, 436]. Відразу після війни в країні (крім колишніх пруських територій) відчувався гострий дефіцит продовольства, до того ж ціни на нього були значно завищені. Однак селяни і землевласники аж до 1921 р. були зобов'язані продавати державі певну частину продовольства за раніше встановленими цінами, що були значно нижчими за ринкові. Закуплене у такий спосіб продовольство призначалося на утримання війська і карткове забезпечення населення в містах. Селяни, які виконували продовольчі поставки для держави, мали певні товарні надлишки, які могли продати на ринку і отримати з цього певні доходи. У найкращій ситуації перебувало сільське господарство на територіях Великопольщі і Помор'я: їх безпосередньо не торкнулася повоєнна розруха, а тому менше господарств потребувало відбудови і відновлення. З 1922 р. унаслідок підвищення продуктивності сільськогосподарського виробництва забезпечення продовольством країни покращилося, а ціни на сільськогосподарську продукцію (порівняно з цінами на промислову продукцію) почали знижуватися. Загалом становище сільського населення значно покращилося, порівняно з воєнним періодом 1914–1918 рр., коли відбувалася масова мобілізація чоловічого населення до армії, у країні була жахлива розруха, пов'язана з війною.

Висновки. Отже, Польська республіка під час становлення державності залишалась аграрною країною. Більшість населення була задіяна в сільському господарстві. Вирішення аграрного питання було одним із найважливіших, що постали перед політичною елітою країни. Загроза з боку більшовицької Росії спонукала Сейм та уряд Польщі до швидкого і дієвого вирішення найважливіших аграрних питань, що в свою чергу дало змогу стабілізувати соціально-економічну ситуацію в країні. Законодавство вирішувало великий комплекс проблем, пов'язаних із відбудовою сільського господарства, а також інвестиційних планів, що мали сприяти розвитку економіки молодій державі.

Список використаної літератури та джерел:

1. Зашкільняк Л. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів / Л. Зашкільняк, М. Крикун. – Львів, 2002. – 752 с.
2. Алексієвєць Л. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 / Л. Алексієвєць. – Тернопіль, 2006. – 448 с.
3. Баран З. Відродження і становлення Польської держави 1918 – 1921 рр. / З. Баран. – Львів : ЛДУ, 1995. – 52 с.
4. Матвеев Г. «Третий путь?» Идеология аграризма в Чехословакии и Польше в межвоенный период / Г. Матвеев. – М. : Высшая школа, 1992. – 240 с.

5. Drozdowski M. Gospodarka Drugiej Rzeczypospolitej / M. Drozdowski // Polska odrodzona. 1918–1939. Państwo. Społeczeństwo. Kultura. – Warszawa : Wiedza Powszechna, 1982. – S. 408-462.
6. Żarnowski J. Społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939. / J. Żarnowski – Warszawa, 1973. – 434 s.
7. Айненкель А. Крестьянство и крестьянские партии в политической системе II Речи Посполитой / А. Айненкель / Социальная структура и политические движения в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. Межвоенный период. – М. : Наука, 1986. – 248 с.
8. Kaliński J. Gospodarka Polski w XX wieku / J. Kaliński, Z. Landau. – Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, 2003. – 409 s.
9. Jezierski A. Historia Gospodarcza Polski / A. Jezierski, C. Leszczynska. – Warszawa : Key Text, 1999. – 560 s.
10. Ротшильд Д. Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами / Д. Ротшильд [пер. з англ. В. П. Канаши]. – К., 2001. – 496 с.
11. Roszkowski W. Rolnictwo i leśnictwo / W. Roszkowski / Problemy gospodarcze Drugiej Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1989. – 457 s.
12. Mieszczankowski M. Struktura agrarna Polski międzywojennej / M. Mieszczankowski. – Warszawa, 1960. – 337 s.
13. Корновенко С. Європейський контекст аграрного законопроекту земельної комісії під головуванням О. Билімовича – В. Челіщева / С. Корновенко // Вісник Черкаського національного університету. Серія Історичні науки. – 2012. – Вип. 248. – С. 100–105.
14. Jablonowski M. dziejów gospodarczych Polski lat 1918–1939 / M. Jablonowski. – Warszawa, 1992. – 237 s.
15. Дильонгова Г. Історія Польщі 1795-1990 / Г. Дильонгова. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська Академія», 2007. – 239 с.

References:

1. Zashkil'niak L., Krikun M. (2002). History of Poland. From ancient times to the present. Lviv, 752. (in Ukr.)
2. Alekseevets L. (2006). Poland: the establishment of an independent state 1918-1926. Ternopil, 448. (in Ukr.)
3. Baran Z. (1995). Revival and formation of the Polish state 1918-1921. Lviv: LDU, 52. (in Ukr.)
4. Matveyev G. (1992). "The Third Way?" The ideology of agrarianism in Czechoslovakia and Poland in the interwar period. Ī: High School, 240. (in Rus.)
5. Drozdowski M. (1982). Gospodarka Drugiej Rzeczypospolitej. Poland reborn. 1918-1939. State. Society. Culture. Warsaw: Universal Knowledge, 408-462. (in Pol.)
6. Żarnowski J. (1973). Society of the Second Polish Republic 1918-1939. Warsaw, 434. (in Pol.)
7. Ainenkel A. (1986). Peasantry and peasant parties in the political system of the Second Polish-Lithuanian Commonwealth. Social structure and political movements in the countries of Central and Southeastern Europe. The interwar period, 248. (in Rus)
8. Kaliński J. & Landau Z. (2003). Gospodarka Polski in the 20th century. Warsaw: Key Text, 409. (in Pol.)
9. Jezierski A. & Leszczynska C. (2003). Historia Gospodarcza Polski. Varshava: Key Text, 560. (in Pol.)
10. Rothschild D. (2001). East-Central Europe between two world wars. K., 496. (in Ukr)
11. Roszkowski W. (1989). Rolnictwo i leśnictwo. Problemy gospodarcze Drugiej Rzeczypospolitej, 457. (in Pol.)
12. Mieszczankowski M. (1989). Struktura agrarna Polski międzywojennej. Warszawa, 337. (in Pol.)
13. Kornovenko S. (2012). The European context of the agrarian bill of land commission under the chairmanship of O. Bilimovich - V. Chelishcheva. Bulletin of the Cherkasy National University. Series Historical Sciences, 248, 100–105. (in Ukr)
14. Jablonowski M. (1989). Polish economic history in the years 1918-1939. Warsaw, 237. (in Pol.)

15. Dilongova G. (2007). History of Poland 1795-1990. K.: Kyiv-Mohyla Academy, 239. (in Ukr)

V. Boiechko

THE SOLUTION OF THE AGRARIAN ISSUE IN POLAND (1918-1926)

Introduction. The article deals with the process of solving the agrarian question in the process of formation of the statehood of the Polish republic. It is determined that during the formation of statehood, Poland remained the agrarian country. The overwhelming majority of the population was involved into the agriculture. Solving the agrarian question was one of the most important issues faced over the country's political elite.

Purpose. Foreign political threats and economic problems have intensified the processes of solving agrarian issues by the Polish Sejm and the government, with the support of most political parties and political associations. In our opinion, the difficult situation in which the agriculture of Poland was, can be explained by objective reasons. Firstly, the governments of the empire countries to which the Polish lands belonged did not pursue the policy of state protectionism in this area. Secondly, the economic crisis and the consequences of the First World War affected the development of agriculture negatively in the restored Poland. Thirdly, there was a widespread low productivity in agriculture, obsolete machinery and the system for cultivating land.

Results. The difficult political and military situation in July 1920 p. (the defeat of the Polish Army in the war with Soviet Russia, the approach of the Red Army to Warsaw) forced the Polish Sejm to return other solution of the agrarian problem. As a result a new law emerged, it was based on the executive rules laid down in the "Fundamentals of Land Reform" of 1919 p. In our opinion, the key to the reform was the desire of the government to raise the patriotic feelings of the Polish peasants, enlist their support in a difficult time for the country and encourage them to actively participate in the defense of the Polish state. So, neither the government nor the parliament deputies did not skimp on social promises. Under the new law, the amount of land subjected to alienation was increased and was intended for parceling and sedimentation. Landlords and ecclesiastical land that exceeded the maximum rate had to be redeemed for the half their average market price, their movable and immovable equipment was also subjected to forced redemption. The political restrictions, discrimination and national oppression that existed in the captive Polish lands in the imperial era were eliminated. The significant feature of social life was the political activity of society, including the peasantry, which sought to solve the most painful issue for itself - agrarian. As a result of increased productivity of agricultural production by providing food, the country situation has improved, and prices for agricultural products have started to decline. In general, the situation of the rural population has improved considerably.

Conclusion. The gradual solution of the agrarian issue has given a positive result to the entire economy of the country. The threat from the Bolshevik Russia prompted the Sejm and the government of Poland to quickly and efficiently address the most important agrarian issues, which in turn enabled stabilizing the socio-economic situation in the country. Adoption of land legislation gave a positive result for the entire economy of the country. This solved a large number of problems related to the rehabilitation of agriculture, as well as investment plans that were supposed to promote the development of the economy of the young state.

Key words: Polish republic, agrarian country, agrarian issue, agriculture, parceling, ownership of land, statehood formation.

UDC 94(477) «1929/1933»: 323.27:316.334.55
DOI: 10.31651/2413-8142-2018-20-10-15

S. Kornovenko

Doctor of historical sciences, Professor, Head of the Department of Intellectual Property and Civil Law Disciplines of the Bogdan Khmelnytsky National University of Cherkasy

PEASANT-IDEOMAN IN THE PERIOD OF UKRAINIAN REVOLUTION (1917-1921) AS AN OBJECT OF THE SOVIET AGRICULTURAL POLICY IN UKRAINE IN THE END OF THE 1920S - THE BEGINNING OF THE 1930S.*

The article proves that the object of the Soviet agrarian policy in Ukraine in the late 1920s and early 1930s was a peasant-ideoman of the period of the 1917-1921 Ukrainian Revolution. It substantiates that the agrarian policy of Soviet power in the Ukrainian countryside in the late 1920s - in the early 1930's, wore an aggressive, "military-communist" character. It was not compliant with the peasantry. Its overarching goal was not to objectively improve the socio-economic status of the peasantry, its legal status, but to the destruction of the peasant-ideoman of the period of the Ukrainian Revolution, to achieve its own political objectives, which varied, depending on historical circumstances.

Key words: *peasant-ideoman, Ukrainian revolution, Soviet agrarian policy, Soviet totalitarianism.*

The statement of the issue. The end of the 1920s - early 1930's in the agrarian history of Ukraine is particularly tragic. The implementation of the Soviet agrarian policy as a component of a "great break" became a tragic first and foremost for the Ukrainian peasantry.

Research analysis. In domestic [1-6] and foreign [7-13] historiography, not one generation of historians disclosed various aspects of the "great break" in the countryside, "Stalinist revolution from above". In particular, proper attention has been paid to conceptual categorical provision, the reasons for the implementation and consequences of the "great break" in the countryside, and so on.

At the same time, the study of Soviet agrarian policy in Ukraine in the late 1920s - early 1930s is promising in the context of the scientific concept of the 1902-1933 peasant revolution. The application of such a model for the reconstruction of the agrarian history of Ukraine of the first third of the 20th century will reveal those aspects that are still poorly understood. In our opinion, the first issue concerns the subject of agrarian policy in Ukraine in the late 1920s and early 1930s. We believe that the repressive and punitive nature of the Soviet agrarian policy in Ukraine in the late 1920s and early 1930s was also determined by the fact that its object was a peasant-ideoman of the period of the 1917 - 1921 Ukrainian Revolution.

The author of the article **aims** to investigate the object of the Soviet agrarian policy in Ukraine in the late 1920s - early 1930s.

The statement of the basic material. At the beginning of the 20th century in the Ukrainian countryside there were deep socio-cultural

transformations. On the forefront of history, a new active subject, a peasant-ideoman, appeared. Dividing the thoughts of R. Conquest, E. Gopher and other foreign researchers [14], peasant-ideoman - a peasant, excited by ideas. The ideological field of a peasant-ideoman is the dominant "Idea of the Ground". It was perceived and understood as the "only hope". Consequently, a new peasant, a peasant of the era of revolution with radical slogans, came out on the forefront of history.

Peasantry at the beginning of the twentieth century was essentially different both from the urban proletariat and from the peasantry of the preceding centuries, formed under fundamentally new conditions of post-feudal reality. The essential difference was, first of all, in the absence of serfdom not only as a legal status. First of all, it refers to the absence of serfdom as a way of being, keeping a household, a style of thinking, and so on. It was a generation brought up in the conditions of agricultural capitalization, industrialization, transformation of the community - all that is considered to be the modernization of the second half of the nineteenth and early twentieth centuries in the Russian Empire.

Peasants perceived themselves as a separate community of the then socio-cultural imperial space. The unifying value was the "Idea of the Ground", its division into the fair principles, in their understanding. The events of 1902 in the Poltava and Kharkiv guberniyas became the beginning of the 1902 - 1933 peasant revolution in Ukraine. The revolutionary activity of peasant-ideoman detonated a proletarian revolution in 1905-1907. Peasant revolutionism has become a catalyst for institutional changes of the then Russian imperial model in 1917 [15].

The peasantry came into the 1917 - 1921 Ukrainian revolution with considerable experience of the behavior of the active subject of history. The Ukrainian revolution was characterized by a distinct peasant character. The dominant driving force of the Ukrainian Revolution was the peasantry. No wonder practically all the political forces and regimes that fought for power in Ukraine during the Ukrainian Revolution, without exception, considered the peasantry to be the basis of a set of models of statehood they proposed. The peasantry during the Ukrainian Revolution had its own "political program", offered its own version of the socio-economic and socio-political model acceptable to it. In the center of such an ideology of the peasantry, during the years of the Ukrainian Revolution, there was a primordial desire for "land and freedom". These two concepts were closely interconnected in the minds of the peasants and had a sacred significance for them.

The peasants understood and perceived whole complexity of socio-political relations, the relationship with the power through the prism of agrarian-natural being. The attitude of peasants during the period of the Ukrainian Revolution to one or another power was not stable and unambiguous. Even within one guberniya, the political sentiments of the peasantry sometimes differed diametrically opposite. As a rule, much depended on the property homogeneity / diversity of the population of the district, the range of differences / similarities in land tenure and land use of peasants, activity / inactivity of the authorities, military behavior, relations with the landlords, etc.

* The article is written in accordance with the state budget theme "Ukrainian Revolution (1917-1921 gg.): The peasant factor" (state registration number 0118U003864)

The peasantry during the years of the Ukrainian Revolution demanded an “order” which would be set by the “owner”. In our opinion, to a certain extent, the wording “order, which will establish the owner” reflects the peasant ideal of power. In its interpretation, we agree with the position of colleagues that this ideal is “democratic in the field and authoritarian, even despotic in the center” [16, 163].

If the peasant ideal contrasted with the position of one or another political regime, a peasant revolt unfolded. One of the results of the peasant rebellion, the manifestation of peasant revolutionism was the formation of peasant republics [17]. The examples are Visunska and Bashtanska, Kholodnoyarska, Chigirinska, Gulyaipilska peasant republics etc. That is, the peasantry during the years of the 1917-1921 Ukrainian Revolution declared itself to be a self-sufficient, distinctive, active subject of socio-political, legal, and socio-economic life [18].

The cessation of large-scale hostilities during the period of the Ukrainian Revolution in the early 1920’s did not mean the cessation of the confrontation between the city and the countryside, the proletariat and the peasantry, the Soviet authorities, and peasant social and political activity. Despite the decrease in peasant social and political activity in the years of the new economic policy, in comparison with the period of revolution, which is natural and regular, in the 1920’s new forms appeared. At that time, hundreds of armed formations that had a diverse political orientation acted on the territory of Ukraine. Peasant uprisings covered not only Ukraine but also other territories of the former Russian Empire: Tambov, Don, Kuban, Volga and Siberia. The peasants demanded changes in agrarian policy, the abandonment of the dictation of the RCP (b), the convening of Constituent Assembly on the basis of universal equal suffrage. Elimination of a broad peasant resistance to the predatory food policy of the Bolshevik leadership received from him the definition of “fighting political gangsterism”, and the rebel formations, respectively, were branded the status of bands [19].

The economic devastation and the famine of the early 1920s led to the fact that, despite all the efforts of the authorities, the insurgent movement continued in 1921-1926, and in the years to come. This was facilitated by the fact that even those peasants who did not take active part in it, favored the rebels. In fact, throughout the territory of Ukraine there was a stable stratum of the rural population, which continued to resist Bolshevism, which was manifested in various armed protest v. [20, 144] Thus, only in June-August 1923 in Cherkassy volost there were 3 insurgent detachments – Gryshchenko’s, Lunyev’s, Zinko Strigun’s. In the first half of 1926 there were about 25 peasant insurgent troops in the territory of Ukraine [20, 145]. They directed their activities to destroy the soviet state machine and disrupt the tax campaign. Most of the rebels were former active ranks of the parties of the Ukrainian Social-Revolutionists and Social-Democrats [21].

The dissatisfaction of the peasants was also caused by the pseudo-class attitude of the authorities to the peasantry, which, by declaring that it protects the poorest segments of the population, essentially often took under its wing the real idlers: “We, the peasant-laborers, middle peasants and poor people, were never bourgeois nor the speculators, nor the drunkards, nor the pocket thieves,

nor the idlers-parasites, as the upper class, nor the lower one, for which you are now arguing and the life-altering state rebuilding which you now entrust. “...” We, the peasants, the middle-laborers and the poor-working people, are turning to you and ask you not to take a job from us and to force the laity to work ...” [22].

In the late 1920s and early 1930s, the Ukrainian peasant-ideoman of the period of the 1917-1921 revolution continued to resist the state: from the latent to the open armed. The peasantry of Ukraine did not tolerate the regular communization of the countryside. According to A. Graziosy, the second phase (1928-1933) of the peasant war against the Bolsheviks continued [23, 5]. In our opinion, this was a manifestation of the peasant revolution. The peasant-Soviet confrontation was large-scale and hard-headed. A. Besanzon, comparing it with the period of the revolution of 1917 - 1921, accurately noted: “... in its scope and danger to the Bolshevik authorities, the peasant war was more massive and popular than civil war” [24]. According to V. Tilyshchak, the peasant revolt against the agrarian policy of Soviet power in the Ukrainian countryside in the late 1920s and early 1930s widened in a geometric progression. In 1927 there were 173 of that-time terminology “terrorist attacks”, in 11 months of 1928 - 351, in 1929 - 1437, in 1930 - 4000 [25]. In some regions of Ukraine peasant partisan detachments continued to operate. The anti-Soviet peasant movement of resistance in a particular scale gained resistance in Eastern Volhynia and Podillya. As of the second half of March 1930, peasant riots covered the territory of the 16 districts of the border zone of the Ukrainian SSR. According to the observations of B. Patrylyak, the insurgent peasants of these territories managed to take control of some district centers [26].

Thus, the peasant ideman of the period of the Ukrainian Revolution in the late 1920s and early 1930s remained an active subject of the peasant revolution. The latter, having undergone changes in the forms of its expression, continued, in the definite period into the final stage of development.

An essential component that allows a thorough understanding of the content of the Soviet agrarian policy in Ukraine in the late 1920s and early 1930s, the object of its direction, is how the Bolsheviks understood the peasantry, the place and role of the latter in the Soviet model of statehood. The attitude of the Bolsheviks towards the peasantry, in general, and the Ukrainian one, was shaped by the influence of the socio-economic and socio-political practices of the tsarist second half of the nineteenth and early twentieth centuries, the basic principles of Marxism. At that time, the Russian imperial establishment established ungrounded, in our opinion, an understanding of the peasantry as an inert, promonarchically conscious, conservative thinking social stratum that cannot be self-sufficient, active subject of the historical process in the broadest sense of the word. It is obvious that the understanding of the peasantry as a defective participant in socio-political and socio-economic life was conditioned by the government’s protectionist policy regarding it in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries.

In fact, the Bolsheviks did not differ much from the tsarist government in their understanding of the peasantry. They also, for their doctrinal principles, used the idea of peasant inferiority, taking it on arsenal [27,

362–366; 28, 235, 313, 325–326]. If tsarist officials were captive of pro-monarchical illusions, and therefore were not prepared to respond adequately to the subjectivization of the peasantry of the empire, then the Bolsheviks were captured by class-revolutionary utopias. They developed the concept of peasantry as an ally of the proletariat in the struggle for a bright future. However, the proletariat proclaimed the hegemon, which supposedly had nothing to lose except its own chains [29]. Such an approach can not be considered justified.

The peasant, in accordance with Marxist interpretation, was regarded as a subject with “dual psychology”. V. Lenin wrote: “A peasant is a laborer, because he then extracts his bread with his blood, he is exploited by the landowners, capitalists, merchants. A peasant is a speculator, because he sells bread, an object of necessity, an item that, when it is absent, is worth to pay all the property. Hunger is not the aunt; for the bread they give and a thousand rubles, and as much as they want, even if all the property” [30], and not the proletariat - the bearer of power and statehood.

“Culturally, politically”, the peasantry, in the opinion of the Bolshevik leaders, was different from the proletariat, more backward, more archaic. At the path to a bright future, modeled by Marxist-Leninist, it needed a leader in the face of the Bolshevik Party and the proletariat as an ally on the road to communism. In this regard, V. Lenin clearly stated: “We need - in accordance with our worldview, our revolutionary experience for decades, the lessons of our revolution - to ask the question directly: the interests of these two classes are excellent, the small tiller does not want what the worker wants. We know that only a deal with the peasantry can save the socialist revolution in Russia until the revolution in other countries has come” [31].

The dialogue of the Bolsheviks / Soviet government with the peasantry was based on the principles of “military communism”, “communist assault,” and “socialist front in the countryside”. The peasantry of Ukraine did not tolerate the policy of “war communism”. It corresponded to the reciprocity of such an attitude on the part of Soviet power - the peasant anti-Soviet resistance movement. Thus, during the first two decades of July 1919, Ukraine registered 207 armed peasant protest against Soviet power. 111 of them took place in Kyiv region, 37 in Poltava, 20 in Volyn, 14 in Kherson region, 12 in Chernihiv region and Podillya [32].

Ukrainian countryside and peasantry was a source of food, human resources in building communism, and so on for the Bolsheviks / Soviet power in the first third of the twentieth century. Hence, as the tool for the consolidation and later strengthening of Soviet power, for the achievement of a bright communist goal. Only in this sense was it important to them. In itself, the peasantry doctrinally did not fit into the concept of the Soviet model of the state. In particular, in his speech on February 12, 1929, J. Stalin highly appreciated the state that was inherited from V. Lenin. He stated that “never in the history of peoples so large and powerful in its power, in its scope of the state as a proletarian dictatorship”. The prospect of the development of such a state, the secretary general described the disappearance of the state under communism in the original way in its interpretation: “... a completely unprecedented increase in the functions of the state in the face of the grassroots proletariat”. In another speech, the party leader was even more frank:

“The extinction of the state in our country is preceded by a period of higher development of state power (the dictatorship of the proletariat), which is the most powerful and most powerful power of all existing state authorities that existed till now”. J. Stalin argued that only a strong state - the personification of the “grassroots proletariat” - could finally bring about the construction of communism [33]. As the above analysis and the content of other speeches and papers of the secretary general testify, the peasantry was not recognized as the basis of the proletarian dictatorship.

Such an approach in relations between the authorities and the peasantry could not but be conflictual, considering at least that the peasantry was numerically dominant in the structure of Ukrainian society. It is well-known that 82% of the Ukrainian population of the time was peasantry. Only in the Dnieper Ukraine, with 30 million total population, 25 million were peasants.

In view of the categorical rejection by the Soviet authorities of the peasant-ideoman of the period of the Ukrainian Revolution, he became the main object of the agrarian policy of Soviet power in Ukraine in the late 1920s - early 1930s. In parallel the Soviet leaders took measures to form a new entity, a peasant collective-farmer / state-farmer. In this regard, the agrarian policy of Soviet power in the Ukrainian countryside in the late 1920s - early 1930s was by its very nature the next stage in the socio-economic, socio-political, cultural, communist assault of the countryside with its radical, repressive and punitive peculiarities methods of realization, the “socialist front”. Its point was directed against the Ukrainian peasant-ideoman of the period of the Ukrainian Revolution and the achievements that the peasantry received during the peasant revolution. In fact, 1929-1933 became the final chord of the peasant revolution.

Under the influence of the Soviet agrarian policy in the Ukrainian SSR, the USSR in the countryside formed a new subject of the Ukrainian collective farm and state farm countryside, which, with state support, confidently displaces the peasant-ideoman of period of the Ukrainian Revolution. Socialism, according to Soviet leaders, was supposed to form another, the highest form of human. Starting from 1923-1924, in the USSR, the Ukrainian SSR there was the formation of a purposeful strategy, subordinated to the through idea - the education of a new human. A peculiar result of the search for ways of forming “superhuman” was the First All-Union Congress on the Study of Human Behavior (1930). Its participants proclaimed that a new socialist society needs new people; the creation of a new human from the old human material was declared impossible; the socialist reconstruction of human became a priority task of the Soviet science [1, 335].

The new active subject of the agrarian history of Soviet Ukraine is the collective farm – state farm peasant [34; 35]. Compared to the previous type, it was essentially another peasant-ideoman, formed in the new Soviet ideological and intellectual field. “The idea of the Ground” was perceived in a qualitatively different way, his consciousness reflected other priorities. First of all, it was devotion to the goals of the party, identification with the new proletarian public, the oblivion of their past [1, 332]. The Soviet Marxists regarded the peasants as raw material for the creation of a new mechanism. If V. Lenin was difficult to determine the final place of the

peasants in the dictatorship of the proletariat, then Stalin stepped forward considerably. He emphatically emphasized that the creation of “true peasants” is possible by bringing the latter to the party. Compulsion was considered a permissible means of re-education of the peasantry, the creation of a “new rural human”, “a new psychology of labor peasantry” [1, 357].

The city has defeated the village, the Bolsheviks - peasants. Elements of commodity-money relations were destroyed in the countryside, an administrative-command system of management of the collective-farm and state-farm peasantry was introduced. The policy of dekulakization was the policy of actual destruction of the peasant-owner, peasant-ideoman of the period of the Ukrainian Revolution. The establishment of total state control over the peasantry led to its transformation into a subject completely dependent on the state. In this context, attention is drawn to the transformation of the legal status of the Ukrainian peasantry in the early 1930's. It is not an exaggeration to assert that in its content de facto and de jure the Resolution of the RNC of the Ukrainian SSR and the CC CP (b) U from April 9, 1933 “Temporary rules of order in collective farms” greatly limited the rights of peasants. In particular, one of the natural human rights - the right to mobility. Peasants were forbidden to leave villages. In addition, the state refused to issue passports to them. Taking into account these and other facts, we share the well-founded position of Ukrainian scientists (in particular, V. Marochko) who identify this legal status of the Ukrainian collective farm peasantry with serfdom.

Planting of the collective and state farms system, the formation of the collective farm and state ownership of land, the state policy of grain procurement, fiscal policy, the Holodomor of 1932-1933 - tools for implementing the “great break” in the countryside, suppression of the peasant revolution, the destruction of the peasant ideoman during the period of the Ukrainian Revolution and the main the object of the Soviet agrarian policy in the late 1920's - early 1930's.

The conclusions. So, in fact, the agrarian policy of Soviet power in the Ukrainian countryside in the late 1920s - early 1930s was aggressive, “military-communist” in nature. It was not compliant with the peasantry. Its overarching goal was not to objectively improve the socio-economic position of the peasantry, its legal status, but to achieve its own political objectives, which varied, depending on historical circumstances. In the late 1920s and early 1930s Soviet totalitarianism, applying taxes, grain procurement, and the Holodomor of 1932-1933, forming a new type of Soviet peasant, was a peasant counter-revolution. Its purpose was clear and understandable - not only the physical but also the spiritual and cultural destruction of the peasant-ideoman of the period of the Ukrainian Revolution.

Bibliography:

1. Маркова С. Суспільні та політичні трансформації в українському селі в контексті формування тоталітарної системи (1917–1933 рр.) / С. Маркова. – Кам'янець-Подільський : Видавельц ПП Зволейко Д. Г. – 2015. – 544 с.
2. Капустян Г. «Надзвичайщина» та селянський опір в Україні (кінець 1920-х років) / Г. Капустян [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://history.org.ua/JournALL/histname/31/3.pdf>
3. Бем Н. Політичні настрої селянства в умовах суцільної колективізації сільського господарства (кінець 1920-х – 1933 рр.): дис. ... канд. іст. Наук / Н. Бем. – К., 2004. – 247 с.

4. Васильєв В. Чому потрібно вивчати соціальні настрої суспільства доби сталінізму. (Замість передмови) / В. Васильєв // Настрої та поведінка населення Чернігівщини в умовах сталінської революції «згори». 1928–1938 / О. Коваленко, Р. Подкур, В. Васильєв, О. Лисенко. – Чернівці : Видавельц Лозовий В. М., 2012. – 464 с.
5. Васильєв В. Настрої та моделі поведінки керівників УСРР (1932-1933 рр.) / В. Васильєв, Н. Верт, С. Кокін // Партийно-радянське керівництво УСРР під час голодомору 1932–1933 рр.: Вожді. Працівники. Активісти: зб. документів та матеріалів / упоряд. В. Васильєв, Н. Верт, С. Кокін. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – С. 9–29.
6. Корновенко С. «Великий перелом» на селі. Фінал селянської революції (1929–1933 рр.) / С. Корновенко, С. Калінкіна, С. Маркова, Н. Романець. – Черкаси : Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2017. – 300 с.
7. Хлевнюк О. Хозяин. Сталин и утверждение сталинской диктатуры / О. Хлевнюк. – М. : РОССПЭН; Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2010. – 479 с.
8. Карр Э. История Советской России : в 4 кн. / Э. Карр / [пер. с англ.]. – М. : Прогресс, 1990. – Т. 1–2. Большевицкая революция. 1917–1923. – Кн. 1. – 771 с.
9. Пайпс Р. Россия при большевиках / Р. Пайпс / [пер. с англ. Н. И. Кигай, М. Д. Тименчик]. – М. : РОССПЭН, 1997. – 662 с.
10. Пайпс Р. Русская революция: в 2 ч. / Р. Пайпс. – М. : РОССПЭН, 1994. – Ч. 1. – 398 с.
11. Пайпс Р. Русская революция: в 2 ч. / Р. Пайпс. – М.: РОССПЭН, 1994. – Ч. 2. – 584 с.
12. Stern Ludmilla. Western Intellectuals and the Soviet Union, 1920–40 : From Red Square to the Left Bank. – London and New York, Routledge, 2007. – 269 p.
13. Виола Л. Крестьянский бунт в эпоху Сталина: Коллективизация и культура крестьянского сопротивления / Л. Виола / [пер. с англ. А. В. Бардина]. – М. : Российская политическая энциклопедия; Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2010. – 367 с.
14. Конквест Р. Роздуми над сплюндрованим сторіччям / Р. Конквест. – К. : Основи, 2003. – 371 с.
15. Корновенко С. Суб'єктний складник аграрного питання як одна з передумов Української революції 1917 – 1921 рр. / С. Корновенко // Український історичний журнал. – 2017. – № 4. – С. 83–94.
16. Михайлюк О. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: Соціокультурні процеси / О. Михайлюк. – Дніпропетровськ, 2007. – 456 с.
17. Корновенко С. Селянські республіки початку ХХ ст. як вияв селянської революційності в Україні / С. Корновенко // Український селянин. – 2017. – № 18. – С. 26 – 36.
18. Корновенко С. Українська революція 1917 – 1921 рр.: селянський фактор / С. Корновенко // Український селянин. – 2014. – № 14. – С. 142–146.
19. Архирейський Д. Український повстанець 1918–1921 рр.: за що та проти чого / Д. Архирейський // 80-річчя відродження української державності: минуле і сучасне: доп. і повід. на всеукр. наук. конф. 14-16 листопада 1997 року: Сімферополь, 1997. – С. 61.
20. Абразимова О. Суспільно-політична активність селянства УСРР у роки непу / О. Абразимова, С. Корновенко. – Черкаси : Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2017. – 190 с.
21. ДАЧО, ф. Р-184, оп.1, спр. 3, арк. 72.
22. Гавриленко О. Правова політика радянської влади щодо українського селянства у перші роки непу / О. Гавриленко // Вестник Международного славянского университета (г. Харьков). – 1999. – Т. 2. – №. 1. – С. 48.
23. Грациози А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917–1933 / А. Грациози / [пер. с англ. Л. Ю. Панфиной; пер. с фр. В. А. Мильчиной]. – М. : РОССПЭН; Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2008. – 135 с.

24. Безансон А. Війна більшовиків проти селян / А. Безансон // Всесвіт. – 1993. – № 9–10. – С. 129.
25. Тилишак В. Селянські повстання і Голодомор. Як українське село чинило спротив колективізації / В. Тилишак. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://antikor.com.ua/articles/138356-seljansjki_povstannja. – Назва з екрану.
26. Патриляк Б. Сталін як Путін. Голодомор – реакція на мільйонний Режим доступу: http://www.istpravda.com.ua/articles2014/11/19/145925/view_print. – Назва екрану.
27. Ленин В. Объединительный съезд РСДРП. 10–25 апреля 1906 г. / В. Ленин // Полное собрание сочинений. – М., 1979. – Т. 12. – С. 567 с.
28. Ленин В. Аграрная программа социал-демократии в первой русской революции 1905 – 1907 годов / В. Ленин // Полное собрание сочинений. – М., 1976. – Т. 16. – С. 691 с.
29. Сафонов Д. Крестьянство как объект и субъект процесса модернизации / Д. Сафонов // Вісник Черкаського університету. Серія історичні науки. – Черкаси, 2012. – № 35 (248). – С. 15–18.
30. Ленин В. Речь об обмане народа лозунгами свободы и равенства на I Всероссийском съезде по внешкольному образованию 19 мая 1919 г. / В. Ленин // Ленин о товарном производстве в период строительства социализма. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1958. – С. 58.
31. Ленин В. Доклад о замене разверстки натуральным налогом 15 марта / В. Ленин // Ленин о товарном производстве в период строительства социализма. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1958. – С. 82.
32. Зінченко А. Нариси історії Подільського селянства: 1917–1930 рр. / А. Зінченко. – Вінниця: Держ. картографічна фабрика, 2008. – 344 с.
33. Кульчицький С. Сталінська «революція згори» / С. Кульчицький // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. – № 22. – С. 111.
34. Білан С. Соціально-економічний та національно-культурний злам українського селянства (1929–1939 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора. іст. наук: спец. 07.00.01 історія України / С. Білан. – К., 2014. – 40 с.
35. Захарченко М. Особливості соціокультурного життя українського села у 1920–1929 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 історія України / М. Захарченко. – Черкаси, 2012. – 20 с.
6. Kornovenko, S., Kalinkina, S., Markova, S. & Romanets, N. (2017). “Great turning point” in the village. The Final of the Peasant Revolution (1929-1933). Cherkasy: The Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, 300. (in Ukr.)
7. Hlevnyuk, O. (2010). The owner. Stalin and the statement of Stalin’s dictatorship. Moscow: ROSSPEN; Foundation of the First President of Russia B. N. Yeltsin, 479. (in Ukr.)
8. Carr, E. (1919-1923). History of Soviet Russia. M.: Progress, 1990. 1-2. Bolshevik revolution, 1, 771. (in Rus.)
9. Pipes, R. (1997). Russia under the Bolsheviks. Moscow: ROSSPEN, 662. (in Rus.)
10. Pipes, R. (1994). The Russian Revolution. Moscow: ROSSPEN, 1, 398. (in Rus.)
11. Pipes, R. (1994). The Russian Revolution. Moscow: ROSSPEN, 2, 584. (in Rus.)
12. Stern Ludmilla. (2007). Western Intellectuals and the Soviet Union, 1920–40: From Red Square to the Left Bank. – London and New York, Routledge, 269. (in Eng.)
13. Viola, L. (2010). Peasant Revolt in the Stalin Age: Collectivization and Culture of Peasant Resistance. M.: Russian Political Encyclopedia; Foundation of the First President of Russia B. N. Yeltsin, 367. (in Rus.)
14. Konkvest, R. (2003). Reflections on Spilled Century. K.: Fundamentals, 371. (in Ukr.)
15. Kornovenko, S. (2017). Subjective component of the agrarian question as one of the prerequisites for the Ukrainian revolution of 1917 – 1921. *Ukrainian Historical*. 4, 83-94. (in Ukr.)
16. Mikhailuk, O. (2007). Peasantry of Ukraine in the first decades of the twentieth century: Socio-cultural processes. Dnipropetrovsk, 456. (in Ukr.)
17. Kornovenko, S. (2017). Peasant republics of the early twentieth century. as a manifestation of peasant revolutionism in Ukraine. *Ukrainian peasant*, 18, 26-36. (in Ukr.)
18. Kornovenko, S. (2014). Ukrainian Revolution 1917-1921: peasant factor. *Ukrainian peasant*, 14, 142-146. (in Ukr.)
19. Archbishopric, D. (1997). Ukrainian rebellion 1918-1921: for what and against what. 80th anniversary of the revival of Ukrainian statehood: past and present: addition. and the message. on allukr. sciences conf. November 14-16, 1997: Simferopol, 61. (in Ukr.)
20. Abrasumova, O. & Kornovenko, S. (2017). Socio-political activity of the peasantry of the Ukrainian SSR in the years of the NEP. Cherkasy: The Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, 190. (in Ukr.)
21. DACHO, R-184, 1, 3. 72. (in Ukr.)
22. Gavrilenko, O. (1999). The legal policy of Soviet power towards the Ukrainian peasantry in the first years of the NEP. *The Bulletin of the International Slavic University (Kharkiv)*, 2, 1, 48. (in Ukr.)
23. Grazios, A. (2008). The Great Peasants’ War in the USSR. Bolsheviks and peasants. 1917-1933. Moscow: ROSSPEN; Foundation of the First President of Russia B. N. Yeltsin, 135. (in Rus.)
24. Besançon, A. (1993). War of the Bolsheviks against peasants. *Universe*, 9-10, 129. (in Ukr.)
25. Tilyshchak, V. Peasant revolts and Holodomor. How the Ukrainian village resisted collectivization [electronic resource]. Retrieved from: antikor.com.ua/articles/138356-seljansjki_povstannja. (in Ukr.)
26. Patriarch B. Stalin as Putin. Holodomor - a reaction to a million peasant “maidan” of the early 1930’s Retrieved from: www.istpravda.com.ua/articles2014/11/19/145925/view_print. - The name of the screen. (in Ukr.)

References:

1. Markova, S. (2015). Public and political transformations in the Ukrainian village in the context of the formation of a totalitarian system (1917-1933). Kamyanets-Podilsky: Publisher of the PP Zvolejko DG. 544. (in Ukr.)
2. Kapustian, G. “Najvychainshchina” and peasant resistance in Ukraine (end of 1920s). Retrieved from: <http://history.org.ua/JournALL/histname/31/3.pdf> (in Ukr.)
3. Bem, N. (2004). The political mood of the peasantry in the conditions of continuous collectivization of agriculture (end of 1920 - 1933 years). *Candidate’s thesis*. K., 247. (in Ukr.)
4. Vasiliev, V. (2012). Why do we need to study the social attitudes of society during the era of Stalinism. (Instead of a preface). The mood and behavior of the population of Chernihiv region in the conditions of the Stalinist revolution “from above”. 1928-1938. Ed. O. Kovalenko, R. Podkuru, V. Vasiliev, O. Lysenko. Chernigov: Publisher Lozovy VM, 464. (in Ukr.)
5. Vasiliev, V., Vert, V. & Kokin, S. (2013). Nutrition and behavior patterns of the leaders of the Ukrainian SSR (1932-1933). Party and Soviet leadership of the Ukrainian SSR during the Holodomor of 1932-1933: the Leaders. Workers Activists: Sb. documents and materials. K.: Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine, 9-29. (in Ukr.)

27. Lenin, V. (1979). The united Congress of the RSDLP. April 10-25, 1906. The Complete Collection of Works. M., 12, 567. (in Rus.)
28. Lenin, V. (1976). Agrarian Program of Social-Democracy in the First Russian Revolution of 1905-1907. The Complete Collection of Works. M., 16, 691. (in Rus.)
29. Safonov, D. (2012). Peasantry as an object and subject of the modernization process. Bulletin of the Cherkasy University. Series of historical sciences. Cherkasy, 35 (248), 15-18. (in Rus.)
30. Lenin, V. (1958). Speech on the deception of the people with the slogans of freedom and equality at the First All-Russian Congress on Non-Formal Education May 19, 1919. Lenin on commodity production during the construction of socialism. M.: State Publishing House of Political Literature, 58. (in Rus.)
31. Lenin, V. (1958). Report on the replacement of the overdraft with the natural tax of March 15. Lenin on commodity production during the construction of socialism. M.: State Publishing House of Political Literature, 82. (in Rus.)
32. Zinchenko, A. (2008). Essays on the history of Podillya peasantry: 1917-1930. Vinnytsya: State Cartographic Factory, 344. (in Ukr.)
33. Kulchytsky, S. (2013). Stalin's "revolution from above". Problems of Ukrainian history: facts, judgments, searches. Kyiv: Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, 22, 111. (in Ukr.)
34. Bilan, S. (2014). Socio-economic and national-cultural scum of the Ukrainian peasantry (1929-1939). *Extended abstract of candidate's thesis*. K., 40. (in Ukr.)
35. Zakharchenko, M. (2012). Peculiarities of sociocultural life of the Ukrainian village in 1920-1929. *Abstract of candidate's thesis*. Cherkasy, 20. (in Ukr.)

С.В. Корновенко

СЕЛЯНИН-ІДЕОМАН ПЕРІОДУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917 – 1921 РР.) ЯК ОБ'ЄКТ РАДЯНСЬКОЇ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ КІНЦЯ 1920-Х – ПОЧАТКУ 1930-Х РР.

Постановка проблеми. Кінець 1920-х – початок 1930-х рр. в аграрній історії України є особливо трагічним. Трагічною передусім для українського селянства стала реалізація радянської аграрної політики як структурного компонента «великого перелому». У вітчизняній і зарубіжній історіографії не одним поколінням істориків розкрито різні аспекти «великого перелому» на селі, «сталінської революції згори». Зокрема, приділено належну увагу поняттєво-категоріальному забезпеченню, причинам, реалізації та наслідкам «великого перелому» на селі тощо.

Водночас перспективним залишається вивчення радянської аграрної політики в Україні наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр. у контексті наукової концепції селянської революції 1902 – 1933 рр. Застосування такої моделі реконструкції аграрної історії України першої третини ХХ ст. дозволить розкрити ті аспекти, що дотепер залишаються малоз'ясованими. До таких, на нашу думку, насамперед належить питання об'єкту аграрної політики в Україні наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр. Вважаємо, що репресивно-каральний характер радянської аграрної політики в Україні наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр. визначався також тим, що її об'єктом був селянин-ідеоман періоду Української революції 1917 – 1921 рр.

Автор статті ставить за мету дослідити об'єкт радянської аграрної політики в Україні наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр.

Основні результати дослідження. Зважаючи на категоричне несприйняття радянською владою селянина-ідеомана періоду Української революції, він і став основним об'єктом аграрної політики радянської влади в Україні наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр. Паралельно радянським керівництвом реалізовувалися заходи з формування нового суб'єкта – селянина-колгоспника/радгоспника. З огляду на це, аграрна політика радянської влади в українському селі наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. за своєю сутністю була черговим етапом соціально-економічного, суспільно-політичного, культурного комуністичного штурму села зі властивими йому радикальними, репресивно-каральними методами реалізації, «соціалістичним фронтом». Її вістря спрямовувалося проти українського селянина-ідеомана періоду Української революції і тих здобутків, що отримало селянство під час селянської революції. Фактично 1929–1933 рр. стали фінальним акордом селянської революції.

Під впливом радянської аграрної політики в УСРР, СРСР на селі формується новий суб'єкт – селянин українського колгоспно-радгоспного села, який за державної підтримки впевнено витісняє селянина-ідеомана періоду Української революції. Новим активним суб'єктом аграрної історії Радянської України стає колгоспно-радгоспний селянин. Порівняно з попереднім типом, це був якісно інший селянин-ідеоман, сформований у новому радянському ідейно-інтелектуальному полі. «Ідея Землі» усвідомлювалася ним якісно по-іншому, його свідомість відображала інші пріоритети. Насамперед це відданість цілям партії, отождолення себе з новою пролетарською громадськістю, забуття свого минулого.

Висновки. Насадження колгоспно-радгоспної системи, становлення колгоспно-радгоспної власності на землю, державна політика хлібозаготівель, фіскальна політика, Голодомор 1932–1933 рр. – інструменти реалізації «великого перелому» на селі, придушення селянської революції, нищення селянина-ідеомана періоду Української революції та основного об'єкта радянської аграрної політики наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр.

Ключові слова: селянин-ідеоман, Українська революція, радянська аграрна політика, радянський тоталітаризм.

УДК 334.73.021(477.4)''19''(092)

DOI: 10.31651/2413-8142-2018-20-15-19

О. О. Комарова

аспірантка кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

ДІЯЛЬНІСТЬ ПЛАТОНА ДОМАНИЦЬКОГО ЩОДО ПОДОЛАННЯ ФІНАНСОВОЇ КРИЗИ В ОЩАДНО-ПОЗИЧКОВОМУ ТОВАРИСТВІ С. КОЛОДИСТОГО (1908-1910): СПРОБА МІКРОАНАЛІЗУ

У статті досліджено діяльність колодянина Платона Доманицького, який на початку кооперативної кар'єри виконував роль доглядача Колодяньського ощадно-позичкового товариства з кооперативною крамницею на балансі організації.

Висвітлено стан вивчення теми в українській історіографії, ступінь її джерельного забезпечення. На основі епістолярних джерел з'ясовано умови та особливості діяльності Колодяньської кооперативної організації впродовж відсутності Василя Доманицького, який перебував на вимушеному лікуванні спершу в Закопаному (Польща), невдовзі у Аркашоні (Франція).

Проаналізовано дії його брата Платона задля владнання критичної фінансової ситуації з селянським ощадно-позичковим товариством впродовж 1908–1910 рр. Визначено роль родини Доманицьких у розвитку місцевої кооперації у зазначених хронологічних межах та взаємозв'язок з членами товариства. Показані кадрові прорахунки П. Доманицького, який дистанційно наглядав за кредитним товариством, перебуваючи з 1910 р. на військовій службі.

Ключові слова: Платон Доманицький, Василь Доманицький, Колодисте, ощадно-позичкове товариство, кооперативна крамниця, селянські кредити.

Постановка проблеми. Родина Доманицьких на поч. ХХ ст. активно долучалася до розвитку селянського кооперативного руху. Брати Василь (1877–1910) та Платон (1880–1944?) Доманицькі походили з с. Колодистого Звенигородського повіту Київської губернії. Вихідці зі священницької родини були активними пропагандистами та організаторами споживчої кооперації у рідному селі. Старший брат збагнув велику силу кооперативного єднання як засобу підвищення національної самосвідомості українських селян [1, 249]. Його діяльність на кооперативній ниві для багатьох представників української еліти стала взірцем для наслідування [2, 235]. Свій досвід у цій справі В. Доманицький виклав у брошурах-розвідках: «Про товариські крамниці» (1904), «Про сільську кооперацію» (1906), «Як хазайнуть селяни в чужих краях» (1908) та ін. Книжечка «Про товариські крамниці» вийшла двічі українською і двічі російською мовами [3, 185]. Кооперативні праці В. Доманицького користувалися особливою популярністю на Київщині та Поділлі.

Серед представників родини відомих українських кооператорів найбільш відомою постаттю залишається В. Доманицький. Діяльність інших братів на початку їхньої кооперативної кар'єри залишається малодослідженою темою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поодинокі згадки про діяльність П. Доманицького зустрічаємо у дослідженнях сучасних українських науковців В. Дубінського [4], В. Хоменка [5] та В. Мицика [3; 6]. Загальні умови розвитку кооперативних товариств показані В. Сарбеєм [1], А. Пантелеймоненком [7], І. Фаренієм [2], О. Лисенком [8].

Проблема є актуальною, адже опрацьовані авторкою статті, родинні листи, адресовані Платоном Доманицькими старшому брату Василеві, який перебував в Закопаному на Галичині, пролили світло на більшість маловідомих деталей. Епістолярні автографи П. Доманицького (1908–1910) [9–14] та офіційний звіт ощадно-позичкового товариства за 1908 р. [15] з ф. 47 Відділу рукописних фондів та текстології Інституту літератури імені Т.Г. Шевченка Національної академії наук України (далі – ВР ІЛ НАН України) допомагають відтворити важкі умови, в яких опинилась одна з найуспішніших кредитних організацій свого часу. Архівні джерела у поєднанні зі спогадами О. Логоцького [16], друга родини і сучасника досліджуваних нами кооператорів, допомагають простежити динаміку товариства, об'єктивно показати джерело боргів, кадрові прорахунки та вимушені обставини відстороненого керування структурою П. Доманицьким впродовж останнього року життя його старшого брата.

Мета статті полягає у тому, щоб розкрити адміністративні заходи кооператора Платона Доманицького у виведенні з кризового становища довіреного йому старшим братом Колодяняського ощадно-позичкового товариства.

Виклад основного матеріалу. Тогочасний російський уряд, побоюючись будь-якої організації громадських сил, спочатку вороже поставився до ідеї кооперації, всіляко перешкоджав на місцях розвитку кооперативів [7, 67]. Після затвердження типового т.зв. «нормального» статуту споживчого товариства реєстраційна процедура зазнала спрощення – дозвіл на відкриття надавав губернатор, а не Міністерство внутрішніх справ, як це було раніше [7, 67]. Кооперативний рух Наддніпрянщини розвивався добре як для Російської імперії, в якій бюрократичний режим не допускав жодної національної ініціативи. Завдяки певним юридичним гарантіям українські кооперативи, очолювані представниками національної інтелігенції, розпочали легальну працю: членами товариств стали, крім місцевих селян, і місцеві культурні сили (лікарі, агрономи, священники, учителі земських шкіл, земські гласні та інструктори різних галузей сільського господарства). Кооперативні організації виконували ті ж просвітньо-економічні функції, що й галицькі «просвіти» після реформи у 1891 р. [8, 5].

Пріоритетними формами фінансової самопомогі і взаємного кредитування сільськогосподарських товаровиробників на початку ХХ ст. були ощадно-позичкові та кредитні кооперативні товариства. Організації заклали по селах склади хліборобських знарядь і механізованого устаткування, громадські крамниці, позичково-ощадні і кредитні каси. Кооперативи відігравали значну роль також у справі поширення загальної освіти серед українського селянства [7, 75].

В. Доманицький став безпосереднім організатором кооперативних товариств та селянських крамниць. Його завзяття та ерудиції вистачило для пояснення українському селянству переваг об'єднання у споживчі спілки. Звенигородські хлібороби ще раніше переконалися у ризиках закупівель різноманітних товарів у маловідомих посередників та спекулянтів. Кооператив був однаково вигідним і для виробників, і для колективу селян-споживачів, які вже самі реалізовували куплене між собою.

О. Логоцький стверджує, що ще у 1901 р. за порадами В. Доманицького у Колодистому почалися перші організаційні кроки для запуску роботи ощадно-позичкового товариства [16, 9]. За словами сучасника фундаторів кооперативу, організація почала функціонувати на повну потужність у 1902 р. у складі 37 членів, видала позичок на 415 карбованців та спершу мала прибутку всього 2 крб. [16, 9]. Офіційна дата початку роботи, за звітністю товариства – 7 жовтня 1902 р. [15, 1].

На четвертий рік свого існування товариство територіально охопило не тільки Колодисте, але й 9 околиць сіл, мало кредит у Державному банку та в центральних установах дрібного кредиту. Його обіг вимірювався в сотнях тисяч карбованців [16, 11]. Після першого курсу лікування за кордоном від туберкульозу, В. Доманицький вирішив повернутися до батьківської оселі в Колодистому. Наступні два з

половиною роки життя на селі стали апогеєм його громадської роботи [16, 9]. Уже за кілька років після створення Колодянської кооперації кількість різних крамниць та ошадно-позичкових товариств у Київській губернії зросла до 150 [6, 11].

Було налагоджено безпосереднє постачання з фабрик та заводів, організовано експорт сільськогосподарських продуктів за кордон [4, 277]. За два роки кооператори Доманицькі збудували у центральній частині Колодистого двоповерховий селянський народний дім за 2,5 тис. крб. (споруду з оцинкованою покрівлею та житницею для продажу зерна). На другому поверсі будинку зосередилося приміщення для ошадно-позичкової каси та зала для читань і театральних вистав [16, 9].

З усієї околиці з'їжджалися жителі інших сіл для консультацій з очільником кооперативних структур. Секретар товариства В. Доманицький надавав правову допомогу, писав і телеграфував чиновникам, чим викликав зворотнє незадоволення влади. У крамниці колодянам надавали позику, продавали реманент, насіннєве зерно. Прикметною рисою для таких закладів був і обов'язковий продаж книжок. Навіть зовнішнє оформлення споруди передбачало національні мотиви: напис на вивісці виконували жовтими літерами на синьому тлі з українським орнаментом [1, 250].

Брати Доманицькі тісно співпрацювали з селянами в справі товариства. Вони призначили розпорядником кооперації М. Городника, касиром – А. Швеця, рахівником – П. Міняйла [3, 184]. У цьому складі, за збереженими офіційними документами, працівники фігурують по 1908 р. [15, 2зв].

Діяльність В. Доманицького у Колодистому з публічним захистом селян від свавілля майнових землевласників потрапила у поле зору місцевої адміністрації, яка запідозрила його у неблагонадійності. 11 лютого 1908 р. В. Доманицький звернувся до Міністерства внутрішніх справ із проханням замінити адміністративне заслання у Вологодську губернію виїздом за кордон на три роки, оскільки він хворий на туберкульоз легень і перебуває в санаторії Галичини «Закопане» [5, 6]. Міністр внутрішніх справ постановив дозволити кооператору перебування за кордоном з тим, що у випадку повернення його в межі імперії раніше 3 грудня 1910 р. ухвалу Особливої наради належить виконати [5, 6].

Навіть після виїзду у Закопане на лікування старший з братів Доманицьких все одно переймався справами ошадно-позичкового товариства, яке фактично очолював до відбуття за кордон. Свої обов'язки опіки над кооперативом він делегував Платону. На час вимушеного від'їзду В. Доманицького ошадно-позичкове товариство обслуговувало 329 селянських дворів [15, 1]. Наприкінці 1908 р. воно нараховувало у своєму складі 138 дійсних членів, які отримали загальну суму кредиту на 7850 крб. 50 коп. [15, 1].

У середині 1908 р. товариство переживало скрутні часи за браком грошей. Родина Доманицьких була змушена заплатити велику суму застави, аби Василь безперешкодно зміг виїхати за кордон. Перебіг управлінських справ Платон промовисто описував Василеві у листах. У серпні того ж року новий наглядач кооперативу спершу розраховував позичити кошти в Марії Требинської, але його плани не справилися.

П. Доманицький всіляко намагався врятувати товариство, прохаючи грошей в Є. Чикаленка. Діач пообіцяв посприяти у продажі хліба, або позичити кошти в Д. Сіницького. У Платона не залишалося стільки часу на зволікання, тому він безпосередньо звернувся до Київської спілки позичкових товариств. Цей крок допоміг врятувати ситуацію. Аби спілка не відмовила в позиці, П. Доманицький відрядив до Ради кредитової організації розпорядника коштів Колодянського ошадно-позичкового товариства. Впродовж трьох днів П. Доманицький з М. Городником отримали позитивну відповідь – Спілка надає 1300 крб. [9, 1]. На певному етапі ця грошова допомога зарадила справі. Але невдовзі керівництво товариства в Колодистому отримало офіційний припис Губернського комітету у справах малого кредиту щодо виконання попереднього припису №189 від 3 липня 1907 р. – надати прейскурант та прибуткову книгу. П. Доманицький висловив у листі міркування, що Катеринопільське волосне управління вбачало у цьому кроці інтерес нашкочити кооперативній організації [9, 1зв]. Діач планував подати офіційне прохання про розширення меж району обслуговування товариством, підкріпивши його відповідним протоколом зборів. У документі, за словами П. Доманицького, вказали, що саме погане виконання обов'язків рахівником призвели до тимчасових фінансових труднощів товариства [9, 2]. До основного прохання мали прикріпити 5 звернень із сусідньої місцевості. У боротьбі за розширення підзвітного округу Платон зіткнувся з іншим кредитовим розпорядником сусіднього товариства, який пригледів ті ж самі населені пункти з Катеринопільської волості [9, 2].

У середині серпня 1908 р. товариство отримало 18 пудів суперфосфату та 6 пудів томасшлаку. Незважаючи на певні позитивні новини, П. Доманицький залишався збентеженим ситуацією навколо кооперативної крамниці, що діяла під егідою товариства. «Ніяк не може піднятися», з прикрістю констатував діач, вказуючи на основну причину. Діяльність товариства більшою мірою була зосереджена на обслуговуванні хліборобських потреб. Тогорічний урожай хліба мав показник вище середнього, порівняно з 1907 р. Колодяни очікували рятівного дощу близько трьох тижнів поспіль. Платон зазначив, що товариство поступово перетворилося на «контору по доносу»: селяни вирішували особисту неприязнь між родичами щодо межування землі тощо шляхом залучення поліції. Були випадки підпалу. Тому П. Доманицький зважив на суб'єктивний фактор і деяких представників організації направив на роботу в інше село [9, 2зв].

1 січня 1909 р. Платон надіслав старшому брату чергового листа з новинами щодо товариства. У ньому розповів про те, що змушений відлучитися з Колодистого до Черкас, тому практично нема на кого залишити кредитну організацію. Обираючи між кількома кандидатурами, П. Доманицький з прикрістю повідомив, що змушений розраховувати поки що на допомогу малонадійного рахівника П. Міняйла, якість роботи якого не сподобалася ревизору з союзу, який надав позику [10, 1зв]. Платон планував налагодити співпрацю з пекарською артілью у Черкасах, певно, щоб пришвидшити збут пшениці з Колодянської крамниці [10, 2].

25 березня П. Доманицький надіслав у Закопане листівку Василеві, в якій зізнався, що кількість вкладів у бюджеті товариства поменшала, у зв'язку з витратами на облаштування громадської комори (сума витрат на спорудження – 800 крб.). Деякі учасники товариства відмовилися від членства в кредитовій організації через податковий тиск державної скарбниці. Правда, автор листівки зазначив, що трохи налагодилися справи кооперативної крамниці у зв'язку із ефективним кадровим рішенням – залучити до керування структурою Івана Печерицю. Рахункові справи були передані Платоном Якову Польовому. «Міняйло відрікся від лавки», писав Платон Василеві, пояснюючи причину такого кроку невдоволенням рахівника товариства через рішення Загальних зборів кожному члену здати по 40 крб. внесків, коли він мав сплатити 240 крб. Середньому брату доводилося поєднувати навчання в Одесі з кооперативними справами у рідному селі [11, 1зв]. У травневій листівці Платон повідомив про успішно складені іспити з хімії, технічної дисципліни, агрономії та про прикрі скарги на Міняйла з Колодистого, який зловживав алкоголем і зривав посівну кампанію. Платон рішуче налаштований по приїзду звільнити його з посади, не зважаючи на погрози потенційного волосного «шпіона» [12, 1 зв].

У жовтні П. Доманицький оселився у Черкасах у пошуках військового полку. З листа дізнаємося, що справами крамниці завідував колодянин Іван Поліщук. Замість Міняйла, Платон надумав влаштувати на платній основі молодого інтелігента Шиповича, з яким розминулися в Колодистому через від'їзд на військову службу. П. Доманицький переживав, що до Загальних зборів, за його відсутності, будуть неготові більшість важливих звітних документів через дії Міняйла [13, 2]. В адміністративних справах крамниці обцяла посприяти родина Печериць, коли там трохи налагодиться фінансова стабільність. На той час крамниця не мала обігових грошей [13, 2 зв].

12 січня 2010 р. П. Доманицький повідомив брату про «великі непорядки», пов'язані з ощадно-позичковим товариством. Через вимушену відсутність в Колодистому Платон застав тижневу відсутність нового рахівника Майстрюка. Книга видатків і прибутків мала значні пробіли у веденні – не заповнена впродовж місяця. П. Доманицький взявся самостійно за ревізію в бухгалтерії і виявив помилку в обрахунках рахівника на суму 114 крб. Кооператор зауважив на поганій якості записів. Виявилося, що Майстрюк ніколи в очі не бачив обрахункових книжок і не намагався опанувати цю справу. «Як Міняйло не утворив авторитета Т-ства, то Майстрюк і подавно...» зауважив Платон у листі [14, 1–1 зв].

Висновки. Як бачимо, В. Доманицький, репрезентувавши кооперативну діяльність в організації першої кооперативної крамниці в рідному селі, отримав від місцевої волосної влади статус суспільно-небезпечної людини. Його небувала популярність серед селянства Наддніпрянщини насторожила чиновників. Задля уникнення ув'язнення в 1907–1910 рр. відомий кооператор був змушений переховуватись за кордоном.

Завдяки тому, що В. Доманицький активно залучав до громадської діяльності своїх братів, його родина згодом піддалася політичному

переслідуванню. Після його виїзду на лікування з Колодистого, практично звузилася робота місцевого ощадно-позичкового товариства. П. Доманицькому було складно здобути авторитет, який був у старшого брата. Деякі кадрові рішення не виправдали себе, проте природний дар переконання дозволив Платону домовитися про кредитні транші інших організацій. На певний період це вирівняло вкрай складну ситуацію з обігом коштів. Однак вимушений від'їзд П. Доманицького з Колодистого у Черкаси перекреслив нанівець усі кроки задля вирішення складної ситуації. Делеговані на певні посади селяни не відчували значної відповідальності у розвитку товариства і дозволяли собі неналежне виконання покладених обов'язків. Проте здобутий практичний досвід невдовзі допоміг діячеві використати набуті навички кризового менеджменту для керування більш серйозними кооперативними структурами, такими як київський кооперативний «Українбанк» тощо.

Список використаної літератури та джерел:

1. Сарбей В. Г. Національне відродження України. К. : Видавничий дім «Альтернативи», 1999. 336 с.
2. Фареній І. А. Кооперативний рух у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX століття. Черкаси : Відлуння-Плюс, 2008. 432 с.
3. Мицик В. Ф. Брати Доманицькі // Мицик В. Ф. Виднокрай. К. : КВІЦ, 2010. 260 с.
4. Дубінський В., Комарова О. В. Доманицький у кооперативному русі Наддніпрянської України на початку XX століття // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2016», 2014. Т.24. На пошану професора В. А. Смолія. С.273-284.
5. Хоменко В. Чистий серцем. Василь Доманицький в архівних документах // Колос Тальнівщини. 2010, 10 черв. С.6.
6. Мицик В. Трудівник пера на рідній ниві // Час/Time, 1997. 20 26 берез. (№12). С.11.
7. Пантелеймоненко А. О. Аграрна кооперація в Україні: теорія і практика. Полтава : РВВ ПУСКУ, 2008. 347 с.
8. Лисенко О. В. «Просвіти» Наддніпрянської України у Дожовтневий період. К., 1990. 34 с.
9. Доманицький П. Лист до Доманицького В. М. [19.VIII.1908 р.] Автограф. ВР ІЛ НАН України, ф.47, спр.183, 2 арк.
10. Доманицький П. Лист до Доманицького В. М. [01.I.1909 р.] Автограф. Там само, ф.47, спр.186, 2 арк.
11. Доманицький П. Листівка до Доманицького В. М. [25.III.1909 р.] Автограф. Там само, спр.187, 1 арк.
12. Доманицький П. Листівка до Доманицького В. М. [06.V.1909 р.] Автограф. Там само, спр.190, 1 арк.
13. Доманицький П. Лист до Доманицького В. М. [19.X.1909 р.] Автограф. Там само, спр.191, 2 арк.
14. Доманицький П. Лист до Доманицького В. М. [12.I.1910 р.] Автограф. Там само, спр.192, 2 арк.
15. Отчет за 1908 год Колодистского ссудо-сберегательного тов-ва. Там само, спр.1000. 2 арк.
16. Лотоцький О. В. М. Доманицький – громадянин // Василь Доманицький (3 нагоди 15-ї річниці його смерті). Подєбради : Вид-во «Кооперативний Фонд імені Василя Доманицького», 1925. С.4-14.

References:

1. Sarbei V. (1999). *National revival of Ukraine*. Kyiv : Publishing house of «Alternative» (in Ukr.).
2. Farenii I. (2008). *Cooperative movement in the Dnieper Ukraine in the second half of XIXth at the beginning XXth of century*. Cherkassy : Echo-plus (in Ukr.).
3. Mytsyk V. *Visible edge* (2010). Domanyskyi brothers. Kyiv : KVITS. (in Ukr.)

4. Dubynskiy V. & Komarova O. (2014). V. Domanitskyi in the cooperative movement Dnieper Ukraine in the early twentieth century. *Naukovi pratsi Kamyanets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiyenka: Istorychni nauky (Scientific Papers of the Kamianets-Podilsky Ivan Ohienko national university). History. Kamianets-Podilsky : Medobory-2006 Publishing House, 2014. (in Ukr.)*
5. Homenko V. (2010). Pure heart. Vasyl Domanitskyi s in the archived documents. *Kolos Talnivshchyny (Kolos of the Talne region). 10.06, 6. (in Ukr.)*
6. Mytsyk V. (1997) A worker of peer is on the native field. *Chas (Time), 12, 11. (in Ukr.)*
7. Panteleimonenko A. (2008). *Agrarian cooperation in Ukraine: theory and practice. Poltava : RVV GUSKU. (in Ukr.)*
8. Lysenko O. (1990). «Prosvity» of the Dnieper Ukraine in the pre-October period. Kyiv. (in Ukr.)
9. Domanitskyi P. Letter for Domanitskyi V.M. (19.VIII.1908). *The Department of Manuscripts and Textual Studies of Shevchenko Institute of Literature of the National Academy of Sciences of Ukraine, f.47, №183. (in Ukr.)*
10. Domanitskyi P. Letter for Domanitskyi V.M. (01.I.1909). *The Department of Manuscripts and Textual Studies of Shevchenko Institute of Literature of the National Academy of Sciences of Ukraine, f.47, №186. (in Ukr.)*
11. Domanitskyi P. Post card for Domanitskyi V.M. (25.III.1909). *The Department of Manuscripts and Textual Studies of Shevchenko Institute of Literature of the National Academy of Sciences of Ukraine, f.47, №187. (in Ukr.)*
12. Domanitskyi P. Post card for Domanitskyi V.M. (06.V.1909). *The Department of Manuscripts and Textual Studies of Shevchenko Institute of Literature of the National Academy of Sciences of Ukraine, f.47, №190. (in Ukr.)*
13. Domanitskyi P. Letter for Domanitskyi V.M. (19.X.1909). *The Department of Manuscripts and Textual Studies of Shevchenko Institute of Literature of the National Academy of Sciences of Ukraine, f.47, №191. (in Ukr.)*
14. Domanitskyi P. Letter for Domanitskyi V.M. (12.I.1910). *The Department of Manuscripts and Textual Studies of Shevchenko Institute of Literature of the National Academy of Sciences of Ukraine, f.47, №192. (in Ukr.)*
15. Credit Union of Kolodyste Village report of 1908. *The Department of Manuscripts and Textual Studies of Shevchenko Institute of Literature of the National Academy of Sciences of Ukraine, f.47, №1000. (in Russ.)*
16. Lototskyi O. (1924). V. M. Domanitskyi – citizen. *Vasyl Domanitskyi (On the occasion of the 15th anniversary of his death). Pódebrady: Publishing house «Cooperative fund of Vasyl Domanitskyi», 4-14. (in Ukr.)*

O. Komarova

PLATON DOMANYTSKYI'S ACTIVITIES AIMED AT OVERCOMING THE FINANCIAL CRISIS IN A SAVINGS AND CREDIT UNION OF KOLODYSTE VILLAGE (1908-1910): AN ATTEMPT OF MICROANALYSIS

Introduction. At the beginning of the 20th century, the Domanitskyi Family actively participated in the development of the peasant cooperative movement. The Domanitskyi brothers Vasyl and Platon originated from the priestly family from the village of Kolodyste in Zvenyhorodka District of Kyiv Province. They were active propagandists and organizers of the consumer cooperation in their native village. Their cooperative activities became a model for many representatives of the Ukrainian elite. Vasyl Domanitskyi described his experience in this area in several brochures. Cooperative works by V. Domanitskyi were especially popular in the Kyiv Region and Podillia. The activities of the other brothers and their contribution to the development of the Savings and Credit Union at the beginning of their cooperative career still remain an under-investigated topic.

Purpose. To show the administrative activities of the cooperator Platon Domanitskyi in eliminating the crisis situation in the Kolodyste Savings and Credit Union entrusted

to him by his elder brother in 1908 - 1910.

Results. While developing the chosen topic, the author studied the unexplored letters of Platon Domanitskyi to his elder brother Vasyl. A detailed description of the affairs in the Savings and Credit Union allowed to recreate the crisis period of the organization directly from the evidences of its contemporary. The annual 1908 report of the Union and the letters of Platon Domanitskyi to the founder of the Kolodyste Cooperative Store shed light on the daily life of the cooperator at the beginning of the 20th century.

Originality. The topic of the article was chosen due to several circumstances: firstly, the interest in the people of the «second» and «third» plan, which remained in the shadow of their most prominent contemporaries, is growing. Therefore, it is important to scientifically release the other interesting representatives of the Domanitskyi Family from the «shadow of history» and not just the famous cooperator Vasil Domanitskyi. Secondly, the researcher discovered the unpublished letters of Platon Domanitskyi to his famous brother. It enables us to carry out a microanalysis of his activities in overcoming the financial crisis of the Kolodyste Savings and Credit Union in the early 20th century. Thirdly, despite the fact that the history of the cooperative movement has been sufficiently studied (by I. Vytanovych, V. Marochko, V. Polovets, I. Farenii, Y. Magas-Demydas, etc.), there is a lack of publications studying the activities of the cooperative unions at the micro level.

Conclusion. Due to the fact that V. Domanitskyi actively engaged his brothers in active social activities, his family subsequently underwent political persecution. After he had left Kolodyste for treatment, the work of the Savings and Credit Union practically narrowed. P. Domanitskyi had difficulty gaining the authority his elder brother had. Some personnel decisions did not justify themselves, but the natural gift of persuasion allowed Platon to agree on the credit support from other organizations. For a certain period, it has stabilized a very difficult situation with the circulation of funds.

But the forced departure of P. Domanitskyi from Kolodyste to Cherkasy nullified all attempts to resolve the difficult situation. The peasants delegated to certain positions did not feel a significant responsibility for the development of the Union and performed their duties poorly. The acquired practical experience soon helped P. Domanitskyi to use his crisis management skills to manage more serious cooperative structures, such as the Kyiv Cooperative «Ukrainbank».

УДК 94(476) «1906/1916»

DOI: 10.31651/2413-8142-2018-20-19-23

A.A. Кухаренко

кандидат исторических наук, доцент, начальник отдела научно-исследовательской работы студентов Главного управления науки, доцент кафедры истории Беларуси нового и новейшего времени Белорусского государственного университета

СПЕЦИФИКА ПРОВЕДЕНИЯ СТОЛЫПИНСКИХ АГРАРНЫХ ПРЕОБРАЗОВАНИЙ НА ТЕРРИТОРИИ БЕЛАРУСИ (1906–1916 ГГ.)

В статье определена роль столыпинских аграрных преобразований в ускорении процесса капиталистической трансформации сельского хозяйства в белорусских губерниях посредством расширения системы частного крестьянского землевладения, формирования хуторских хозяйств и распространения приемов рационального ведения хозяйства. Особое внимание уделено проблеме взаимодействия местных отделений Крестьянского поземельного банка, землеустроительных комиссий и земских учреждений для совместной реализации мероприятий столыпинской аграрной реформы.

Ключевые слова: аграрный вопрос; столыпинская аграрная реформа; хутор; отруб.

Постановка проблемы. В начале XX в. наблюдалось обострение аграрного вопроса в Российской империи, что привело к подготовке и реализации столыпинской аграрной реформы, которая изменила многовековой уклад жизни большей части населения страны – крестьянства. Основная цель этой реформы заключалась в том, чтобы заменить общинное землевладение частными крестьянскими хозяйствами. 9 ноября 1906 г. был подписан высочайший указ о переходе общинной земли в личную собственность крестьян, что предполагало создание крестьянских хуторов и отрубов.

Малоземелье и безземелье крестьян, пастбищные сервитуты, чересполосица крестьянских земель с помещичьими и другими крестьянскими землевладениями являлись основными препятствиями индивидуального землеустройства крестьян в белорусских губерниях. Дела по разверстанию сервитутов и ликвидации чересполосицы принимали затяжной характер и находились в подготовке до тех пор, пока стороны не приходили к какому-нибудь согласию. Несмотря на эти трудности, крестьяне убедились в преимуществах хуторского и отрубного хозяйства, видя наглядные примеры того, как хуторяне, улучшив приемы обработки земли и введя многопольные севообороты, достигли значительного роста урожайности и доходности своих хозяйств [1, 1].

Столыпинская аграрная реформа способствовала росту частного крестьянского землевладения, повышению уровня агрокультуры крестьян и урегулированию поземельных отношений в белорусских губерниях. В этом плане исследование специфики проведения столыпинских аграрных преобразований на территории Беларуси приобретает особое значение, позволяя получить опыт применения разных методов и средств интенсификации сельского хозяйства.

Анализ последних исследований и публикаций. В историографии, посвященной проблеме столыпинских аграрных преобразований на территории Беларуси, сложились противоположные мнения и подходы. В советской исторической науке преобладала негативная оценка результатов столыпинской аграрной реформы, которая признавалась одной из причин разорения крестьянских хозяйств [2]. Современная историография отказалась от однозначной критики итогов этой реформы. Ученые сумели показать роль столыпинского землеустройства в процессе формирования системы частного крестьянского землевладения на территории Беларуси [3]. Вместе с тем белорусские историки по-разному оценивают деятельность Крестьянского поземельного банка, землеустроительных комиссий и земских учреждений, которые являлись основными инструментами аграрной политики самодержавия в белорусских губерниях [4]. В связи с этим, изучение специфики проведения столыпинских аграрных преобразований на территории Беларуси приобретает актуальность и особый научный интерес.

Целью статьи является определение роли столыпинских аграрных преобразований в изменении социально-экономических отношений в белорусской деревне в условиях ее капиталистической трансформации.

Изложение основного материала. Реализация столыпинской аграрной реформы была возложена на местные отделения Крестьянского поземельного банка, губернские и уездные землеустроительные комиссии и земские учреждения. Их активное взаимодействие должно было способствовать увеличению количества выданных ссуд и пособий для устранения чересполосицы, длинно- и дальнотелья, распространению среди крестьян более тщательной обработки пашни и посевов, приемов ведения рационального хозяйства с применением искусственных удобрений, усовершенствованных орудий труда и сельскохозяйственных машин.

Белорусские отделения Крестьянского поземельного банка установили льготную систему кредитования хуторских и отрубных хозяйств с минимальными доплатами крестьян к выданным ссудам до полной стоимости земли. Землеустроительные работы банка способствовали дроблению имений на отдельные участки для последующей продажи крестьянам, сокращению количества заболоченных угодий, обеспечению крестьян питьевой водой, улучшению состояния путей сообщения, снабжению крестьян лесоматериалами, развитию земельной аренды и разверстанию товарищеских земель. Банковский земельный фонд распродался по ценам, значительно ниже посреднических сделок, что способствовало финансовой устойчивости крестьянских хозяйств. Белорусские отделения банка приняли участие в благотворительных акциях, которые были направлены на оказание безвозмездной помощи крестьянам, оказавшимся в тяжелом материальном положении. Широкая деятельность банка привела к увеличению размеров индивидуальной земельной собственности крестьян в белорусских губерниях [3, 18].

В соответствии с указом Сената от 4 марта 1906 г. были созданы губернские и уездные землеустроительные комиссии для проведения землеустроительных мероприятий в крестьянском хозяйстве [5, 185]. Мобилизация земельной собственности крестьян была невозможна без установления тесного сотрудничества между землеустроительными комиссиями и отделениями Крестьянского поземельного банка. В связи с этим были определены организационно-правовые рамки данного сотрудничества. В отношении имений, покупаемых банком за свой счет, землеустроительные комиссии участвовали в разрешении всех вопросов о целесообразности приобретения предлагаемых банку имений для землеустроительных целей; оказывали банку содействие к выяснению действительной стоимости этих имений; оказывали банку-продавцу и крестьянам-покупателям содействие к выполнению всех требуемых от них условий и формальностей [6, 30].

Важная роль в реализации столыпинской аграрной реформы отводилась земским учреждениям. В соответствии с принятым 27 марта 1911 г. «Положением о земских учреждениях» деятельность земств распространялась на территорию

Витебской, Волынской, Киевской, Минской, Могилевской и Подольской губерний. Земства активно взаимодействовали с местными отделениями Крестьянского поземельного банка. При помощи земств банк определял размеры финансовой поддержки отдельных мероприятий аграрной реформы: создание показательных хуторов, оказание агрономической помощи крестьянскому населению, организация сельскохозяйственных складов, обеспечение крестьян новой сельскохозяйственной техникой и улучшенным удобрением, распространение огнеустойчивого строительства.

В результате столыпинского землеустройства на протяжении 1907–1916 гг. в белорусских губерниях на надельной земле было образовано 113,8 тыс. хуторских и отрубных хозяйств площадью 1147,2 тыс. десятин земли. Это составляло более 10 % всех крестьянских дворов и 18,7 % площади надельного землевладения белорусских губерний. Кроме надельной земли, Крестьянский поземельный банк продал под хутора и отруба в белорусских губерниях 228,7 тыс. десятин банковских земель, на которых возникло 13,5 тыс. хозяйств. На проданной крестьянам казенной земле (5,4 тыс. десятин) было создано 813 хуторских и отрубных хозяйств. Всего за 10 лет реализации столыпинской аграрной реформы в белорусских губерниях возникло 128,1 тыс. хуторов и отрубных. Совокупная площадь земли под ними составляла 1381,3 тыс. десятин земли [7, 46–47].

В белорусских губерниях процент крестьянских дворов, которые вышли на хутора и отруба, был немного выше, чем в целом по Российской империи (12 % против 10 %). На протяжении 1907–1910 гг. на долю Витебской и Могилевской губерний приходилось более 60 % всех хуторов и отрубных, созданных в белорусских губерниях [2, 72]. Переход на хутора и отруба на территории Беларуси облегчался тем, что он начался еще до столыпинской реформы. Этому процессу содействовало широкое распространение здесь крестьянского подворного землевладения.

В белорусских губерниях около 90 % хуторов и отрубных было создано в ходе общего разверстания надельных общинных и подворно-наследственных земель. В качестве примера можно привести разверстание на хутора и отруба земли крестьян деревни Малый Полсвиж Заболотской волости Лепельского уезда Витебской губернии [8]. При выделах из сельского общества отдельных домохозяев было образовано 7,1 % хуторов и отрубных и при других видах работ – 5,0 %. Следовательно, выделы на хутора и отруба отдельных домохозяев занимали сравнительно небольшое место. В этом отношении белорусские губернии стояли на предпоследнем месте среди всех регионов Европейской России, кроме Правобережной Украины, где путем выдела отдельных домохозяев было создано еще меньше участков хозяйств – 0,1 % [2, 75].

В отдельных уездах Могилевской губернии наблюдаются местные особенности процесса мобилизации индивидуальной земельной собственности крестьян. По количеству хуторов и отрубных Оршанский уезд выделялся среди других уездов Могилевской губернии. Уже к августу 1907 г. здесь было разверстано 15 селений и на надельной земле образовано 210 хуторов на площади

1553 десятин, в то время как в Сенненском уезде – 20 хуторов на площади 248 десятин, а в Чериковском – 15 хуторов на площади 1400 десятин. В целом в 1908 г. в губернии под руководством 42 межевых техников было создано на надельной земле 1337 хуторов общей площадью 27,3 тыс. десятин. Кроме этого, было образовано 76 выселков, 318 участков общего пользования, а на банковской земле – 872 хутора, 469 отрубных и 41 участок общего пользования (всего на площади 16,6 тыс. десятин) [2, 74].

В Минской губернии реформа более интенсивно проводилась в Речицком и Бобруйском уездах. Согласно данным на 1 января 1915 г. в Речицком уезде зарегистрировано 3694 землеустроенные индивидуальные крестьянские хозяйства, в Бобруйском – 3043. Всего в Минской губернии было охвачено землеустройством 295 селений на площади 259 тыс. десятин [2, 74].

В Витебской губернии вышли на первое место Витебский, Велижский, Режицкий и Двинский уезды. В Гродненской губернии в 1913 г. насчитывался 11 671 хуторянин и отрубник, в том числе в Кобринском уезде – 5249 (свыше 48 %), Брестском – 1083, Слонимском – 1353. На эти три уезда приходилось в губернии более 66 % всех хуторов и отрубных [2, 74].

Столыпинская аграрная реформа предусматривала переселение малоземельного и безземельного крестьянства в Сибирь и на Дальний Восток. В этих условиях Крестьянский поземельный банк становится эффективным инструментом переселенческой политики правительства Российской империи. Деятельность банка способствовала росту территориальной мобильности крестьянства белорусских губерний.

Белорусские отделения Крестьянского поземельного банка заключали сделки на покупку земельных участков крестьян-переселенцев и оказывали им денежную помощь через выдачу краткосрочных ссуд и безвозвратных пособий. Средняя выручка крестьян от проданной надельной земли составила в Минской губернии – 194 руб., Виленской – 227, Могилевской – 245, Витебской – 262 руб. [2, 129]. Безвозвратную денежную помощь получили 6 % переселенцев, дорожные – 0,6 % и краткосрочную ссуду – 10,3 % переселенцев [9, 17].

В 1907–1914 гг. из пяти белорусских губерний в Сибирь и на Дальний Восток переселилось 335,4 тыс. человек, что составляло 11,6 % переселенцев из Европейской России. Из них 240,8 тыс. (71,8 %) приходилось на Могилевскую и Витебскую губернии. Наиболее сильная крестьянская волна переселений наблюдалась в 1907–1909 гг., когда из белорусских губерний переселилось 248,4 тыс. человек, или 74,1 % переселенцев этого периода [10, 32–35]. С 1910 г., когда началась обратная волна переселений, количество переселенцев в Сибирь и на Дальний Восток резко сократилось [11, 30–34].

Таким образом, специфика проведения столыпинских аграрных преобразований на территории Беларуси заключалась в активном взаимодействии местных отделений Крестьянского поземельного банка, землеустроительных комиссий и земских учреждений, что привело к широкому распространению индивидуального крестьянского землевладения путем общего разверстания надельных общинных и подворно-наследственных земель и росту

территориальной мобильности малоземельного и безземельного крестьянства посредством миграции в Сибирь и на Дальний Восток.

Выводы. Столыпинская аграрная реформа привела к частичному распаду общины, расширению системы частного крестьянского землевладения, формированию хуторских хозяйств, распространению приемов рационального ведения хозяйства, урегулированию поземельных отношений и росту территориальной мобильности крестьянства, что способствовало ускорению модернизационных процессов в Российской империи. Реформа не была завершена в связи с событиями Первой мировой войны и Февральской революции. Тем не менее, полученные результаты позволяют рассматривать столыпинские аграрные преобразования в качестве альтернативы революционным трансформациям развития государства.

Список использованной литературы:

1. Национальный исторический архив Беларуси (далее – НИАБ), ф. 47, оп. 1, д. 530.
2. Липинский Л. П. Столыпинская аграрная реформа в Белоруссии / Л. П. Липинский. – Мн.: БГУ, 1978. – 221 с.
3. Кухаренко А. А. Землеустроительная деятельность Крестьянского поземельного банка на территории Беларуси (1906–1914) / А. А. Кухаренко // Працы гістарычнага факультэта БДУ : навук. зб. / рэдкал.: У. К. Коршук (адк. рэд.) [і інш.]. – Мн.: БДУ, 2014. – Вып. 9. – С. 51–61.
4. Таранович К. Ю. Деятельность землеустроительных комиссий по реализации столыпинской аграрной реформы в Беларуси (1906–1917 гг.): автореферат диссертации на соискание ученой степени канд. ист. наук: специальность 07.00.02 – Отечественная история / К. Ю. Таранович; УО «Белорусский государственный педагогический университет имени М. Танка». – Мн., 2016. – 27 с.
5. НИАБ, ф. 47, оп. 1, д. 1.
6. Кухаренко А. А. Архивные документы по истории белорусских отделений Крестьянского поземельного банка / А. А. Кухаренко // Гуманитарные науки в Сибири. – 2014. – № 1. – С. 28–32.
7. Першин П. Н. Участковое землевладение в России. Хутора и отруба, их распределение за десятилетие 1907–1916 гг. и судьбы во время революции (1917–1920 гг.) / П. Н. Першин. – М.: Новая деревня, 1922. – 52 с.
8. НИАБ, ф. 2611, оп. 1, д. 352.
9. Вопросы колонизации. – 1910. – № 26. – С. 17.
10. Турчанинов, Н. Итоги переселенческого движения за время с 1896 г. по 1909 г. (включительно) / Н. Турчанинов. – СПб.: Переселенческ. упр., 1910. – 85 с.
11. Турчанинов, Н. Итоги переселенческого движения за время с 1910 по 1914 г. / Н. Турчанинов, А. Домрачев. – Пг.: Переселенческ. упр., 1916. – 81 с.

References:

1. National Historical Archives of Belarus (NHAB). – 47, 1, 530
2. Lipinski, L. P. (1978). Stolypin agrarian reform in Belarus. – Minsk: Belarusian State University (in Russ.)
3. Kukharenka, A. A. (2014). Land Use Planning activity of the Peasant Land Bank on the territory of Belarus (1906–1914). *Pracy historychnaha fakulteta BDU (Works of the Faculty of History of BSU)*, 9, 51–61 (in Russ.)
4. Taranovich, K. Y. (2016). Activity of the Land Use Planning Committees Connected with Implementation of the Stolypin Agrarian Reform in Belarus (1906–1917). – Minsk: Belarusian State Pedagogical University named after Maxim Tank (in Russ.)
5. NHAB. – 47, 1, 1

6. Kukharenka, A. A. (2014). Archival Documents on the History of Belarusian Branches of the Peasant Land Bank. *Gumanitarnye Nauki v Sibiri (Humanitarian Sciences in Siberia)*, 1, 28–32 (in Russ.)
7. Pershin, P. N. (1922). Farmer's land ownership in Russia. Khutors and otrubs, its distribution over the decade 1907–1916 and fate during the revolution (1917–1920). – Moscow: Novaya derevnya (in Russ.)
8. NHAB. – 2611, 1, 352
9. (1910) *Voprosy kolonizatsii (Questions of colonization)*, 26, 17 (in Russ.)
10. Turchaninov, N. (1910) Results of the resettlement movement in the period from 1896 to 1909. – St. Petersburg: Settlement management (in Russ.)
11. Turchaninov, N. (1916) Results of the resettlement movement in the period from 1910 to 1914. – St. Petersburg: Settlement management (in Russ.)

A. Kukharenko

SPECIFICITY OF CARRYING OUT STOLYPIN AGRARIAN TRANSFORMATIONS ON THE TERRITORY OF BELARUS (1906–1916)

Introduction. Peasants' lack of land was becoming ubiquitous on the territory of Belarus during the early 20th century. The process of land dispossession was associated with a rapid increase in the number of peasants and the number of peasant households. The aggravation of the agrarian question led to the preparation and implementation of the Stolypin agrarian reform. The main purpose of this reform was to replace communal land ownership with private peasant farms.

Purpose: to determine the role of Stolypin agrarian transformations in changing social and economic relations in the Belarusian village in the conditions of its capitalist transformation.

Methods. The research was based on methodological principles of historicism, objectivity and systematization. They have been implemented through the use of general logical (analysis, synthesis, induction, deduction), general scientific (historical and logical methods, modelling, system approach), specific historical (historical-genetic, historical-comparative, historical-typological, historical-systemic) and quantitative (quantitative analysis, mathematical modelling) methods.

Results:

- determined the role of the Stolypin agrarian reform in the socio-economic policy of the government of the Russian Empire in the Belarusian provinces;
- showed the specificity of carrying out the Stolypin agrarian reform on the territory of Belarus;
- set the degree of reform influence on the expansion of the system of private peasant landownership, the formation of farms and the dissemination of the methods of rational farming in the Belarusian provinces;
- defined the mechanism of interaction between the local branches of the Peasant Land Bank with the Land Use Planning Committees and the land institutes;
- proved the proposition that the Stolypin agrarian reform contributed to the acceleration of capitalist transformation of agriculture on the territory of Belarus.

Originality. The research determines the role of the Stolypin agrarian reform in solving of the agrarian question on the territory of Belarus in the beginning of the 20th century. It is the first time in historical science when the comprehensive research of the Stolypin agrarian transformations was made and their effect on the growth of peasant land ownership, the formation of farms and the dissemination of the methods of rational farming in Belarusian provinces was shown.

Conclusion. The Stolypin agrarian reform led to the partial disintegration of peasant communities, the expansion of the system of private peasant landownership, the formation of farms, the dissemination of the methods of rational farming,

the settlement of land relations and the growth of peasant territorial mobility.

The Stolypin agrarian reform has played an important role in solving of the agrarian question and acceleration of capitalist development in the countryside and the differentiation of the peasantry in the Belarusian provinces.

Key words: *the agrarian question; Stolypin agrarian reform; khutor; otrub.*

УДК 94 (477) «1932/1933»: 378

DOI: 10.31651/2413-8142-2018-20-23-25

О.В. Лук'яненко

кандидат історичних наук, старший викладач кафедри культурології та методики викладання культурологічних дисциплін Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ НАДІЛИ ПЕДАГОГІЧНИХ ВИШІВ УКРАЇНИ ПІД ЧАС ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 РР.

У статті розкрито становище освітян вищої педагогічної школи радянської України у часи хлібозаготівельної кампанії 1930-х років, що вилася у геноцид. Автором проаналізовано практику влади із забезпечення студентів та викладачів хлібом, ініціативи з організації спеціальних підсобних господарств. Автором вивчено відмінності, що їх мало голодне повсякдення колективів міських вишів та педагогічних технікумів в окремих сільських районах України.

Ключові слова: *Голодомор, педагогічні інститути, забезпечення, повсякдення, допоміжне сільське господарство.*

Постановка проблеми. Для мислячого сучасника Голодомор 1932-1933 рр. навряд чи лишається явищем, яке було спонтанно породжене лише примхами природи. Злочинні рішення радянської влади початку 1930-х років є фактом, який на законодавчому рівні визнала не лише Україна, але й ряд країн світу. Освітня інтелігенція України і страждала від геноциду, і, як ідеологічний авангард, виконувала розпорядження уряду зі знищення українського села, а разом із ним і української ідентичності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історія Голодомору 1932-1933 рр. Україні є предметом вивчення багатьох монографій досліджень та збірників матеріалів. Окремі з них відтворюють послідовність подій, базуючись на усно-історичних свідченнях, (О. Синявська [1]), інші – з'ясовують юридичну сторону явища (К. Савчук [2]). Історики також концентрують свої дослідження навколо публікації справи збереження та інформативності документів (І. Копитько [3]) й насиченості та верифікації історіографії розвідок з проблеми геноциду українців 1932-1933 рр. (Н. Ісакова [4]). Щодення студентської молоді педагогічних інститутів в умовах «хлібного терору» села розкрив О. Комарніцький [5]. Однак на часі дослідження функціонування колективів вищої педагогічної школи країни в під час Голоду-геноциду.

Метою статті є вивчення специфіки поведінки освітян в умовах боротьби за існування, з одного боку, через систему державної підтримки, з іншого – через самостійну організацію підсобних сільськогосподарських угідь.

Виклад основного матеріалу. Під час Голодомору 1932-1933 рр. матеріальне забезпечення освітян України усіх рівнів було незадовільним попри низку державних заходів із запровадження пайків [6, 11]. Упродовж 1932-1933 рр. норми продовольчого забезпечення вчителів включали 800 г хліба на день, 800 г цукру на місяць, 400 г олії, а норми крупи варіювалися від 1 до 2 кг [7, 58]. На місцях «освітнянської норми» часто не дотримувалися. Скажімо, у квітні 1933 р. у Полтавському інституті соціального виховання порції видавалися значно зменшеними, порівняно з вимогами меню. Протягом квітня освітян харчували лише водою замість супу – пшона не відвантажували. Коли ж 26 травня бюро видало постанову видавати студентам пшоно, його вистачило лише до кінця дня. Такі ж проблеми були з м'ясом. Його постачали, проте забирали його працівники кухні, а освітянам воно доходило лише через три дні після завантаження усіх розкрадань [8, 11]. Для студентів харчування було іншим, аніж для учителів, педагогів, бібліотекарів, кіномеханіків та вчителів. Наприклад, у Вінниці харчування отримували в їдальні лише 30% студентів. Молода людина отримувала 300 г хліба. Для забезпечення себе продуктами під час Голодомору, колектив вишу організував кролятник на 50 кролів та свинарник, намагаючись одночасно зібрати врожай із 10 га. Однак сніданки з вечерями були низькокалорійними, а норми видачі продуктів порушувалися [8, 8]. Інколи хлібні норми з вересня видавали лише у жовтні [7, 99].

Зважаючи на загальну трагічну ситуацію у республіці, те, що слухач у Старобільську отримував щоденно 300 г хліба та пшоняний суп без жирів щодня, можна вважати це здобутком, навіть попри те, що Народний комісаріат освіти (далі – НКО) не виділяв місячних норм продуктів узагалі [9, 6]. Були й інші факти. Наприклад, у Маріїнському педагогічному технікумі у ці роки хліба не видавали взагалі [10, 7], а в Полтаві голодування студентів почалося вже з жовтня 1931 р. Вони ніяк не могли отримати талони на харчування у Коопхарчі, бо виш не видавав студентам гроші на них [11, 161]. Вартість обіду по країні коливалася. Скажімо, у Мелітополі молодь витрачала в місяць на їжу 27 крб. за розцінками Промхарчу з 40 крб. стипендії [12, 4].

З огляду на голодні роки, закономірним видається прагнення інститутів мати доступ до земельних наділів, аби вирощувати «своє». У 1932 р. студенти та викладачі Кременчуцького інституту соціального виховання навіть просили перевести їхній заклад до с. Кобеляки, де вони мали угіддя. Проте НКО заперечив, наголосивши, що це перетворювало освіту на «хуторянське навчання». Студенти отримали дозвіл на 5-6 днів роботи у полі і мали усвідомити, що в очах центру це виглядало так, ніби інститут соціального виховання підпорядковувався допоміжному господарству, а не воно вишу [13, 7]. Хоча влада сама усвідомила, що виші виживали здебільшого за рахунок виробленого ними на земельних наділах.

Тому 11 лютого 1933 р. вийшла урядова постанова про продбази, яка вимагала забезпечити інститути землею у розмірі від 50 до 100 га, надавши закладам тягловий транспорт та реманент. Заклади з великим контингентом викладачів і студентів (Харків, Дніпропетровськ, Київ, Одеса та Катеринослав) наділялися паями у 200-300 га [14, 1]. Такі допоміжні

господарства у 1933 р. діяли при 31 педагогічному виші країни. Найбільший наділ у 300 га мав Мелітопольський виш. 5 закладів користувалися 50 га землі (Харків, Ніжин), 7 інститутів хазяйнували на ділянках у 40 га (Полтава, Артемівськ), 35 га обробляли лише у Ново-Московську, по 30 га було у володіннях 13 закладів освіти (Лубни, Миколаїв), 25 га у Житомирі, та по 20 га у Нікополі та Бердянську. Стандартне господарство повино було мати 4-10 корів (у Мелітополі – 60), 10 свиноматок (у Мелітополі – 65) та по 50 кролематок. Займатися птахівництвом могли лише 4 виші, закладаючи в інкубатори від 1 тис. яєць (Суми) до 3 тис. (Мелітополь). Держава регламентувала і сівозміну. Так, господарство у 50 га мало б бути поділене на 5 полів у 10 га, вирощуючи озимину (просо, соняшник, гречку, кукурудзу), ярові культури (ячмін, овес) та посівну городину (квасолю, горох, ранню картоплю, капусту, буряки, цибулю, помідори, моркву та баштанні).

Влада розписала приміщення та реманент зразкового господарства. Виш мав побудувати собі барак-сарай зі хмизу, овочесховище та сарай для дрібного реманенту. У господарстві мало бути 7 робочих коней із 7 упряжками, 2 парних та 2 одинарних брички та лінійка. Розписувалися навіть дрібні знаряддя праці та реманент (діжки для засолювання, поливалки, відра, санчата тощо) [15, 101-104]. Однак виші боролися з тим же проблемами, що і 10 років до того. Наприклад, у Сумах інститут соціального виховання не міг посягти нічого на своїх 50 га, бо мав труднощі з постачанням посівного матеріалу, не було фуражу для худоби, бракувало тяглової сили. Водночас міськрада відсторонилася від допомоги в організації городньо-тваринницького господарства [16, 2]. Придбати у такій кількості худобу було складно самотужки: 1 корова коштувала 400 крб., 1 свиня – 200 крб., кролематка – 5 крб., а 1 яйце – 25 коп. Сумський інститут соціального виховання мав би витратити лише на тваринний фонд 6,5 тис. крб. – половина бюджету, що виш отримав на ремонт будинків [15, 101-104].

Висновки. 1932-1933 рр. можна назвати часом «подвійної гри» тоталітарної влади з українськими освітянами. Держава почала гру, влаштувавши геноцид українських селян Голодомором, намагаючись контролювати процес підтримкою певних верств населення, продуктова норма у 300 г хліба для освітян, яка на місцях могла підвищуватися до 400 г, не задовольняла потреб членів колективів. Через прикрі випадки обважування, зменшення обсягів круп, зриву постачання студенти масово лишали виші через голод і вирушали у рідні села в надії отримати там продукти. На противагу їм педагоги, кіномайстри, бібліотекарі педагогічних технікумів мали свою мережу постачання, що включала олію, рибу, молоко, макарони та хліб, яка змінювалася упродовж Голодомору. Постанова про продбази для вишів, що набула чинності у 1933 р. визначила обсяги тваринництва та 5 полів розміром від 50 га з розписаною сівозміною, проте не допомогла владнати ситуацію зі зривами забезпечення вишів власними продуктами. Вони траплялися у зв'язку з нестачею посівного матеріалу, добрив, реманенту та тяглової сили. Ініціативи окремих закладів відкрити ідальні без допомоги центральних органів влади наражалася на спротив. Для подолання

кризи уряд запровадив карткову систему на продовольство. Як наслідок, серед освітян почалися спекуляції борошном та викрадення хлібних карток.

Список використаної літератури та джерел:

1. Синявська О. О. Спогади очевидців Голодомору 1932-1933 років як історичне джерело (за матеріалами Біляївського району Одеської області). URL: <http://zif.onu.edu.ua/article/viewFile/65518/60760>
2. Савчук К. Голодомор – український геноцид. Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини. 2015. Випуск 37. Ч. 2. С. 58–64.
3. Копитко І. Голодомор 1932—1933 років в Україні: про що свідчать архівні документи. URL: http://www.ukrbook.net/DAD/publ/Kopitko_7_08.pdf
4. Ісакова Н. П. Історіографія проблеми голодомору 1932-1933 рр. в українській та зарубіжній літературі. *Вісник аграрної історії. Збірник наук. праць*. 2013. №4-5. С.71-79.
5. Комарницький О. Б. Студенти-педагоги у модернізації вищої освіти радянської України у 1920-1930-х рр.: монограф. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2017. 984 с.
6. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф.1. Оп. 20. Спр. 5294, 33 арк.
7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 166. Оп. 11. Спр.319, 314 арк.
8. Держархів Полтавської області. Ф.П-521. Оп.1. Спр. 4760, 48 арк.
9. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1501, 60 арк.
10. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1525, 36 арк.
11. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1591, 495 арк.
12. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр.339, 43 арк.
13. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр.336, 23 арк.
14. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр.347, 112 арк.
15. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр.316, 179 арк.
16. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр.343, 20 арк.

References:

1. Sinyavskaya O. O. Memoirs of eyewitnesses of the Holodomor of 1932-1933 as a historical source (based on the materials of Bilyaivsky district of the Odesa region). Retrieved from: <http://zif.onu.edu.ua/article/viewFile/65518/60760> (in Ukr.)
2. Savchuk K. (2015) Holodomor – Ukrainian Genocide. *Visnyk L'vivskoho universytetu. Seriya mizhnarodni vidnosyny* (Herald of Lviv University. Series of international relations). 37. 2, 58-64.
3. Kopytko I. Holodomor of 1932-1933 in Ukraine: as evidenced by archival documents. Retrieved from: http://www.ukrbook.net/DAD/publ/Kopitko_7_08.pdf (in Ukr.)
4. Isakova N.P. (2013) Historiography of the Holodomor problem in 1932-1933 in Ukrainian and foreign literature. *Visnyk ahraryi istoriyi. Zbirnyk nauk. prats'* (Bulletin of Agrarian History. Collection of scientific works). 5, 71-79. (in Ukr.)
5. Komarnitsky O. B. (2017) Students-teachers in the modernization of higher education of Soviet Ukraine in the 1920-1930's. Monograph: Kamyanets-Podilskyi: "Printing House "Ruta", 984. (in Ukr.)
6. Central State Archive of Public Associations of Ukraine. F.1 Op. 20. Spr. 5294.
7. Central State Archives of the Supreme Power and Administration of Ukraine (hereinafter referred to as the CSASPS of Ukraine). F. 166. Op. 11. Spr.319.
8. State Archive of the Poltava region. F.P-521. Op.1 Spr. 4760.
9. CSASPS of Ukraine. F. 166. Op. 10. Spr. 1501.
10. CSASPS of Ukraine. F. 166. Op. 10. Spr. 1525.
11. CSASPS of Ukraine. F. 166. Op. 9. Spr. 1591.
12. CSASPS of Ukraine. F. 166. Op. 11. Spr.339.
13. CSASPS of Ukraine. F. 166. Op. 11. Spr.336.
14. CSASPS of Ukraine. F. 166. Op. 11. Spr. 347.
15. CSASPS of Ukraine. F. 166. Op. 11. Spr. 316.
16. CSASPS of Ukraine. F. 166. Op. 11. Spr.343.

O. Lukyanenko

УДК 94(477):631.115.8] «19»(045)
DOI: 10.31651/2413-8142-2018-20-25-30

**AGRICULTURAL PLOTS OF PEDAGOGICAL
HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS IN
UKRAINE DURING THE 1932-
1933 HOLODOMOR**

A. Morozov

*Doctor of history, professor of the Department of
Archeology and Auxiliary sciences of history of the Bohdan
Khmelnysky National University of Cherkasy*

N. Pavlova

*4th year student Institute of History and Philosophy of the
Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy*

Introduction. The article illustrates the situation of educators of the higher pedagogical school of Soviet Ukraine during the grain procurement campaign of the 1930s, which resulted in genocide. The author analyzes the practice of authorities in providing students and teachers with bread, initiatives for the organization of special subsidiary farms. The publication demonstrates the differences of the hungry everyday of the collectives of city universities and pedagogical colleges in some rural areas.

Purpose. The purpose of this intelligence is to illustrate the specifics of the behavior of educators on the one hand, in the struggle for existence through the system of state support, on the other hand – through an independent organization of the subsidiary farms.

Results. For a contemporary, the Holodomor of 1932-1933 is unlikely to be a phenomenon that was spontaneously generated only by the whims of nature; the criminal decisions of the Soviet government of the early 1930s are a fact that, at the legislative level, are recognized not only in Ukraine but also in a number of countries of the world. Educational intelligentsia of Ukraine suffered from genocide, and, as an ideological avant-garde, was ordered by the government to destroy the Ukrainian village, and with it the Ukrainian identity.

The history of the Great Famine in Ukraine was on the verge of many monographic studies and collections. Some of them reproduce the sequence of events, based on verbal evidence, (O. Sinyavska), others clarify the legal side of the phenomenon (K. Savchuk). Historians also concentrate their research around the publication of the case of preservation and informativeness of documents (I. Kopytko) and the saturation and verification of historiography of intelligence on the problem of genocide of Ukrainians in 1932-1933 (N. Isakov). O. Komarnitsky disclosed a life of student youth at the pedagogical institutes in the context of the “bread terror” of the village. However, a comprehensive study of the functioning of the colleges of the country’s higher pedagogical school during the Holodomor-Genocide is at the time.

Conclusion. The period of 1932-1934 can be called the “dual game” of the totalitarian authority with Ukrainian educators. The state began the game, staging genocide of Ukrainian peasants by hunger, trying to control the process of support of certain segments of the population; the food norm of 300 grams of bread for educators, which could rise to 400 grams, did not meet the needs of members of the collective. Due to unfortunate cases of weighting, reducing volumes of cereals, and supply disruption, students massively left universities because of hunger and went to their native villages in hopes of obtaining products there. In contrast, teachers, film makers, librarians of pedagogical technical schools had their own supply chain, which included oil, fish, milk, pasta and bread that changed during the Great Famine. The decree on production bases for high schools was introduced in 1933 and determined the capacity of animal husbandry and 5 fields of 50 hectares with crop rotation; that, however, did not help to solve the problem with the disadvantages of providing institutes with their own products. They appeared because of the lack of sowing material, fertilizers, and ruminant and drag forces. The initiatives of individual institutions to open dining rooms without the help of central authorities were opposed. To overcome the crisis, the government has introduced a card system for food. As a result, flood speculation and kidnapping of bread cards began among educators).

Key words: Holodomor, pedagogical institutes, provision, everyday life, subsidiary farm

**UKRAINIAN AGRICULTURAL COOPERATION IN
THE BACKGROUND OF THE REVOLUTIONARY
CONSUMPTION OF THE EARLY 20TH CENTURY***

The article reveals the regularities and peculiarities of the development of Ukrainian agricultural cooperation during the first two decades of the twentieth century. The contribution of domestic theorists and practitioners of co operation, as well as the role of All-Ukrainian Congresses of Cooperation and the Provisional Central Ukrainian Cooperative Committee was shown. The influence of the revolutionary times of 1905 – 1907 and 1917 – 1921, as well as the First World War on the dynamics and directions of the cooperative movement was determined.

Key words: agricultural cooperatives, cooperative movement, peasantry, credit, finance, revolution, All-Ukrainian Congress of Cooperation, Provisional Central Ukrainian Cooperative Committee.

The statement of the issue. It is hard to imagine the operation of such a socio-economic organization as Ukraine’s credit cooperation of the 1920’s, without highlighting the main stages of its previous development.

It is necessary to thoroughly trace its origins, given that the creation of a formally new Soviet industrial-and-credit cooperative system in the village in 1921 was essentially a restoration of pre-revolutionary credit agricultural co-operation. Its path, historical conditions, rich organizational and production experience did not disappear without a trace. In the beginning and in the mid 1920’s of the twentieth century, carriers of this experience were not only peasants – ordinary members of the cooperative, but also specialists of pre-revolutionary cooperative organizations. Their knowledge, practical skills, methods of work, and finally habits and preferences could not but affect the nature and direction of the practical activities of the entire system of credit cooperation, which actively and fruitfully acted in the agrarian sector of the national economy of Ukraine during 1921 – 1929.

Research analysis. The question of the history of agricultural co-operation in Ukraine during the late nineteenth and early twentieth century drew the attention of economists for the first time in 1920’s (I. Vysochansky [3], T. Nymchinov, M. Podolsky [12], S. Fesenko and L. Tsukerman [17]). O. Chayanov [20] occupies a special place among the first researchers in the history of the cooperative movement in the village. He has violated a wide range of problems devoted to various aspects of the production and economic functioning of the peasant farms. Also, one of the first in the history of the cooperative movement was paid by the scientists of the Ukrainian diaspora S. Borodayevsky [2], I. Vitanovich [4], and J. Pavlikovsky [11].

In historiography, a qualitatively new stage in research began with the emergence of monographs by V. Kalinichenko [6] and V. Marochka [8]. A part of modern historians-agrarians focused on the analysis of the regional dimension of Ukrainian cooperation at the end of the 19th and the beginning of the 20th century. Thus, the research G. Tsybulenko [19] is devoted to credit cooperation in Southern Ukraine; V. Polovets [13] considered the history of the cooperative movement of 1861 - 1917 on the Left Bank; I. Farenius [16] and J. Magas-Demidas [7] investigated similar processes on the territory of the Naddniprianshchina, in particular, the Right Bank. In the end, the history of the development of agricultural co-operation in Ukraine was reflected in the publications of one of the co-authors of this article [10].

The authors **purpose** is an investigating the patterns and peculiarities of the development of Ukrainian agricultural cooperation under the conditions of the revolutionary upheavals of the early 20th century.

The statement of the basic material. The first credit cooperative organizations in Ukraine that had their vocation to meet the needs of productive assets of large groups of small commodity producers began to arise shortly after the abolition of serfdom. Already in 1869 in the city of Gadyach in the Poltava region, a savings and loan society started its activity. In spite of the fact that the Hadiach Society was one of the first in Russia (inferior to the date of foundation only the savings and loan society of the village Dorovatov, Christmas parish of the Vetlug district of the Kostroma province, founded in 1866 by the landlords of the brothers Luginin), but it did not emerge on the empty place.

First steps of credit work with the participation of ordinary, private peasant farms were known in Ukraine even earlier. These were not actually cooperative organizations of the working people, but they already bear in themselves some or other of their essential features. In 1857, at the initiative of the landowner K. Brzezovsky and his funds, the so-called "peasant bank" was founded in the village of Tsybuleve, Olgopolsky district of the Podolsk province. Here in Podillia in 1860, on the initiative of the priest V. Morachevich, a similar institution was created in the village of Oleshina, Proskuriv district. Separate centers of mutual assistance of the peasantry are viewed at the same time in the territory of the present Odessa region. The information about them is very stingy, but one can state that the capital of these credit unions consisted, as a rule, of the liberal-mindedness of large landowners or wealthy public figures, who provided long-term non-interest loans or direct donations for this purpose. The activity of these credit unions was managed by the selected individuals. At the expense of funds, they provided loans for almost symbolic 1 - 1.5% to reliable members of the company.

The first credit cooperative organizations in the village had, in general, a wealthy color, which is quite clearly traced on the example of the charter of the companies. Their founders considered the main task not to finance production processes in the peasant economy, but to care for the money (which was not at that time in the vast majority of the peasantry), with the aim of not only preserving them, but also ensuring maximum growth. Then, the procedure for providing funds for trading operations was determined, and only then was the

development of agricultural production, the provision of seed, feed in poor harvest years.

The peculiar feature of these societies was the high level of share contributions, which, despite the possibility of installment, was too burdensome for an ordinary peasant farm. It is not surprising that lending and production cooperatives in the countryside developed sluggishly. Yes, and the general socio-economic conditions of the 1860's did not yet contribute to the development of cooperative work, especially its loan variety. The poorly expressed marketability of the farms did not stimulate its intensification, and hence the search for the necessary funds for this. The lack of funds, the limited legal status of the peasants, the constant bureaucratic obstacles of the government did not allow the labor peasantry to develop cooperative work to a really tangible size. Not to mention the economic preconditions, the development of cooperation in the countryside was significantly hampered by political reasons. The tsarist government deliberately constrained the development of cooperative peasant associations, fearing the "socialist spirit" of cooperation.

Only in the early 1870's an impetus for the development of cooperative-credit work was the rapid rise of sugar production in Ukraine. The owners of sugar refineries were interested in the maximum saturation of the surrounding lands with the sowing of sugar beet. The cultivation of this labor-intensive culture was beneficial for the peasantry in the areas of agrarian overpopulation, especially the Right Bank, because it gave the opportunity to significantly intensify the economy, to compensate for the shortage of land that is characteristic of these places using existing labor. However, the production of sugar raw materials – deep plowing, buying seeds, using seeders, transportation – required a fairly significant advance cost and was inaccessible not only to the poor, but also to middle farms. To this end, with the financial help of sugar refineries in the surrounding areas, there are not more than a few, and dozens of credit cooperative peasant associations annually.

The late 1880's – were a period of further revitalization of socio-economic processes in Ukraine. Economic necessity - the need to intensify the merchantability of the small peasant economy as demanded by the interests of trade and industrial capital – and forced the tsarist government in 1895 to adopt a law on the organization of small loans for the peasantry. This document changed the legal status of cooperation, expanded its economic opportunities, gave credit cooperatives the right to conduct intermediary operations in the organization of cooperative sales of agricultural products and supply of peasantry with industrial goods of production purpose,

Despite the general positive significance of this law, until the revolution of 1905, credit cooperation, due to many restrictions, reservations, bureaucratic and bureaucratic obstacles, remained a rather unusual phenomenon, which, due to its appearance, was due only to the goodwill of some liberal government officials or to the enthusiasm and the great perseverance of selfless zemstvo leaders.

Revolutionary events of 1905 awakened the energy of the broad peasant masses, raised public awareness, attracted the attention of the peasantry to amateur and organization of mutual assistance. Since then, the cooperative movement in the countryside has started to

grow rapidly. To the cooperative activity pulled the broad masses of the peasantry. If by 1904, throughout the Romanov empire, there were only 306 loans (consisting mainly of peasants, and almost exclusively from the wealthy), and 836 savings and loan societies (dominated by townspeople) [1, 6], then in a decade their number has increased significantly. As of July 1, 1915 in the Ukrainian provinces of the Russian Empire there were 1878 credit societies, whose members were 1 million 366 thousand households [1, 7].

Credit cooperation, combining about 1.4 million peasant farms with 3.8 million existing in Ukraine at that time, affected the interests of already quite large sections of the peasantry. Of course, most of the poor households did not participate in her work. Of their total number (approximately 2.1 million), credit unions accounted for no more than 9% [5, 7]. Modern data on the social stratification of the pre-revolutionary Ukrainian village suggests that not only up to 490 thousand wealthy peasants, but most of the then 1.2 million middle-class households were involved in cooperative work.

This conclusion can be drawn on the basis of materials of rather detailed sampling surveys of the social status of peasant cooperatives in the autumn of 1916 – the summer of 1917. Extrapolated to the total number of members of credit cooperatives, they give 994 thousand middle peasants and 370 thousand wealthy farms. In other words, credit cooperation of Ukraine in the autumn of 1917 united 71% of middle-size and 76% of wealthy farms.

Compared to the previous decade, it was a significant step forward. Peasant credit co-operation has become a truly mass organization. By combining not only the upper ranges of the village but also the broad strata of the labor peasantry, it began to significantly affect the development of the national economic life of Ukraine.

The tsarist government attached great importance and made considerable efforts to organize a reliable control of cooperative peasant associations. In 1904, a government organization with large administrative and economic powers was established - the Office for Small Credit. His activities were aimed at politicization of the cooperative movement. All budget balances of the State Bank, which were provided when organizing peasant cooperative associations on terms of early credit, were allocated only with his permission. The permission was granted not only on the basis of economic needs, but also with the mandatory consideration of the nature of the public-political activities of the members of the organized credit company, that is, in terms of loyalty to the tsarist autocracy. It should be noted that these funds were quite significant and equaled 60% of the capital stock of the companies, and with whom they started their work [5, 9].

Trying to keep the peasant cooperative associations of Ukraine under its full control, the tsarist government for a long time forbade the creation of any organizational network of credit agricultural societies. In purely Russian provinces, this ban did not exist. In Ukraine, the creation of associations of credit unions was seen as undesirable, harmful to the autocracy phenomenon. According to the tsarist government, they necessarily would have acquired “not only socialist, but also Mazepa” orientation. Of particular caution in the royal administration was that economic opportunities of unions of credit agricultural societies would make for

them easy access to direct economic ties with a wide network of peasant cooperative organizations that actively worked at that time in Western Ukraine.

For a long time, only solitary unions of credit societies acted under the special permission of the tsarist government in Ukraine. So, since 1902 Berdyansk began to work, and since 1903 - the Melitopol associations of credit agricultural societies. They were the only associations of credit societies in Ukraine. However, this was not a cooperative-credit association of the Ukrainian peasantry itself, since the combined credit societies consisted mainly of German colonists.

After numerous appeals to the people of the Ukrainian cooperative movement, sometimes with the help of rather specific means of “pushing the case», it was possible to obtain in St. Petersburg the permission to establish two regional centers of credit agricultural cooperation. In 1907 the cooperative agricultural Soyuzbank was established in Kyiv, and from 1911 to 1912 it was in Katerynoslav [9, 8-14].

A marked change in the cooperative movement was experienced with the onset of the First World War. The great difficulty in supplying the army with agricultural products, the general ineffectiveness of the military system of the time, coupled with the frank embezzlement in the administrative bureaucracy, forced the government finally to reconsider its position. The general deterioration of the military-strategic, financial and economic situation of the Russian Empire as a result of the military failures of 1915 did not allow to further delay the solution of this important issue of the cooperative life of the Ukrainian peasantry. The Ministry of the Interior finally lifted the ban on the creation of large associations of credit agricultural societies.

In spite of all the economic difficulties of the military period, the failure of the functioning of monetary circulation, the growth of inflationary processes, in the course of 1916 - 1917 there were about 40 strong unions of credit agricultural societies [18, 16].

The logical consequence of the organizational and economic development of Ukrainian cooperation was the holding of the first All-Ukrainian Congress of Cooperation in April 1917. At the congress, a special body was created - the Provisional Central Ukrainian Co-operative Committee, which was tasked with the organization of the All-Ukrainian Cooperative Center. This center, appropriately combining the economic work of numerous cooperative unions, should have contributed to the overall economic development of Ukrainian agriculture. The Interim Committee, drawing on the cooperation of the best scholars and practitioners working in the field of cooperation, developed a comprehensive concept of organizational and economic development of multi-faceted Ukrainian cooperation in a short time. The main place in it was allocated to the system of credit and agricultural cooperation, which is designed to contribute to the development of agriculture in Ukraine as efficiently as possible [3, 202].

The directions of work on the rational delimitation of the actual lending and sales and supply activities of all major branches of agricultural production were clearly defined. In particular, it provided for the creation of special agricultural unions that would organize not only sales and supply but also certain kinds of productive interaction of the peasantry in various branches of

agriculture: dairy or meat cattle breeding, beet growing, horticulture, etc.

The course of organizational and economic development of Ukrainian cooperation was discussed in detail by the wider layers of the cooperative community at the Second All-Ukrainian Congress of Cooperation in mid-September 1917. The division of political forces grew in the country. This could not but affect the development of Ukrainian co-operation. Thanks to the leadership of Ukrainian cooperation, the congress managed to climb over the growing passions of political battles and reaffirmed the decisive thesis of Ukrainian cooperation - under all conditions, to be the main goal of improving the well-being of the people. The congress was able to advance even in such a complicated time for the cause as the formation of governing bodies of co-operation. In addition to the election of the permanent Central Co-operative Committee headed by B. M. Martos (the committee was given the functions of the legislative body of Ukrainian cooperation), the congress also created its permanent governing body - the Co-operative Council. These authoritative organs of the Ukrainian cooperative movement continued to function in spite of all the terrifying military-political events of 1917-1918.

The clear priority given by all sectors of cooperation to resolving purely economic problems did not mean that such a mass public organization, which in one way or another united millions of Ukrainians, was standing aside from the turbulent events of the time. In the nationwide process of creating Ukrainian statehood, the cooperative movement was flooded with almost the most recent flow. The first and second All-Ukrainian cooperative congresses (April 9 and September 15-18, 1917), representing the wide masses of the cooperative society of Ukraine, representing a well-worked out scheme, have become one of the most important factors of state building. For example, the fact that among the nine members of the first composition of the General Secretariat, created by the Central Council on June 15, 1917, four general secretaries were well-known activists of the Ukrainian cooperative movement is convincingly evident. In the General Secretariat they represented the Provisional Central Cooperative Committee, which was formed by the First All-Ukrainian Cooperative Congress. General Secretary of Land Affairs was B. M. Martos, Finance - H. A. Baranovsky, Food Affairs - M. M. Stasyuk, General Chancellor - P. A. Khristyuk.

It is clear that the urgent need for participation in state-building distracted the force and energy of many leading figures of the Ukrainian cooperative movement both in the center and on the ground from direct cooperative work. Acting in extremely difficult conditions, the governing bodies of Ukrainian cooperation purposefully continued to carry out the outlined program. At the Third All-Ukrainian Congress of Cooperation, which worked at the end of May 1918, the work of the Co-operative Committee was approved for further organizational development of all directions of the cooperative movement.

Numerous difficulties, general uncertainty of political and economic prospects of economic life prevented the development of credit agricultural cooperation, the main direction of which was to strengthen the unions of credit agricultural societies as the main centers of concentration of cash for production purposes. Nevertheless, as of April 1, 1919, 43 associations of credit agricultural

societies and 28 of their branches worked in Ukraine, which in the majority performed functions of the same content and to the same extent as the credit unions themselves. The credit work of most credit agricultural unions, as well as other types of cooperative associations: All-Ukrainian cooperative centers, consumer unions, various mixed associations - "integrals" - united the Ukrainian People's Cooperative Bank - Ukrainbank, which was launched in mid-September 1917 [1, 11].

Another all-Ukrainian unifying center of credit agricultural and special agricultural unions became the Central All-Ukrainian Agricultural Union-Central, which started its activity on January 2, 1918, on the basis of the Kyiv Central Agricultural Society. This society was founded in 1915 as a regular union of credit agricultural societies, but due to the purposeful work of its leadership - devoted to the vision of a far-sighted P. Dibrov, in a short time the scope of his activity spread to most of Ukraine and part of Belarus. In 1917 the Central conducted lending operations with associations of Kyiv, Poltava, Chernihiv, Podolia, Volyn, Kherson and Minsk provinces [14, 418].

Combining the sales and supply of credit agricultural unions, special agricultural, consumer and mixed, since January 2, 1918, the Central Society already worked as the Central Ukrainian Agricultural Cooperative Alliance covering the whole territory of Ukraine. The peak of its organizational activity was the second half of 1918, when the Central has already become a Union of Agricultural Unions. On January 1, 1920, the Central Union united 51 agricultural unions [15, 191]. Most of them - former credit agricultural unions, which, in the absence of a stable monetary unit, were forced to reorient in the content of their work. The financial turnover of the Central in those difficult economic conditions amounted to more than 109 million rubles. gold.

The conclusions. The history of agricultural cooperatives in Ukraine dates back to the 1850s-1860s. The first lending and cooperative organizations in Ukrainian village had a wealthy past. Their characteristic feature was the high level of unit payments, which, despite the possibility of installment, were burdensome for the ordinary peasant economy. Two powerful impetus to the development of the cooperative movement in Ukraine was the growth of sugar volumes in the 1870s-1880s and the revolution of 1905-1907. The tsarist government attached great importance and made significant efforts to organize a reliable control of cooperative peasant associations. Already in 1904 the Office for Small Credit was established, the purpose of which was to politicize the cooperative movement. According to the Russian government, a network of cooperatives on Ukrainian lands would necessarily have gained "not only socialist, but also Mazepa" orientation. In spite of these difficulties, during the years 1907 - 1912 in Kyiv and Ekaterinoslav, two regional centers of credit agricultural co-operation began to work. In spite of the economic turmoil of the military period, failures in the functioning of monetary circulation, the growth of inflationary processes, during the 1916 - 1917 period, 40 strong unions of credit agricultural societies launched.

The logical consequence of the organizational and economic development of Ukrainian cooperation was the organization of the first All-Ukrainian Congress of Cooperation in April 1917, during which a special body was created - the Provisional Central Ukrainian Co-

operative Committee, which was tasked with organizing the All-Ukrainian Cooperative Center. Theorists and practices of co-operation played a prominent role not only in the development of the national economy, but also in state-building. For example, the fact that among the nine members of the first composition of the General Secretariat, created by the Central Rada on June 15, 1917, convincingly evidences four general secretaries were well-known activists of the Ukrainian cooperative movement (B. Martos, H. Baranovsky, M Stasyuk, P. Khristyuk). The transformation of Ukrainian credit agricultural societies and their unions into agricultural cooperative societies was conditioned by several factors: the need to reflect their true content of work, the understanding that, in the current Soviet reality (with the establishment of a system of military communism in Ukraine), the scope of financial and credit cooperative work will be narrowed rapidly.

Bibliography:

1. Батюк І. Сільськогосподарська кооперація на Україні / І. Батюк. – Харків : Книгоспілка, 1925. – 136 с.
2. Бородаєвський С. В. Історія кооперації / С. В. Бородаєвський. – Прага, 1925. – 445 с.
3. Височанський П. Кооперативний кредит / П. Височанський. – К., 1928. – 324 с.
4. Витанович І. Історія українського кооперативного руху / І. Витанович. – Нью-Йорк : Товариство української кооперації, 1964. – 624 с.
5. Діброва П. Що робити хліборобу? / П. Діброва. – К., 1918. – 29 с.
6. Калініченко В. В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921 – 1929) / В. В. Калініченко. – Харків : Основа, 1991. – 131 с.
7. Магась-Демидас Ю. І. Кооперативний рух Правобережної України у 1860 ті – 1914 рр.: автореф. дис... канд. іст. наук. – Черкаси, 2008. – 20 с
8. Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861 – 1929 рр.) / В. І. Марочко. – К., 1995. – 224 с.
9. Мацієвич К. Кооперація і національне відродження / К. Мацієвич // Українська кооперація. – 1918. – № 1. – С. 8-14.
10. Морозов А. Г. Село і гроші. Сільськогосподарська кредитна кооперація в Україні (1921 – 1929) / А. Г. Морозов. – Черкаси : Вертикаль, видавець Кандич С. Г., 2018. – 362 с.
11. Павликовський Ю. Микола Левитський. В 50-ліття його громадсько-кооперативної праці (1878 – 1928) / Ю. Павликовський. – Львів, 1928. – 16 с.
12. Подольський І. М. Сільськогосподарський кредит / І. М. Подольський. – Харків, 1928. – 76 с.
13. Половець В. М. Історія кооперації Лівобережної України (1861 – 1917 рр.) / В. М. Половець. – Чернівці : Просвіта, 2002. – 266 с
14. Сборник узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства. – 1918. – № 32. – С. 418.
15. Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства. – 1919. – № 17. – С. 191.
16. Фареній І. А. З історії становлення кооперативного руху в Наддніпрянській Україні (друга пол. ХІХ – поч. ХХ ст.) / І. А. Фареній. – Черкаси : Відлуння-Плюс, 2003. – 144 с.
17. Фесенко С. А. Система сільськогосподарського кредиту на Україні / С. А. Фесенко, Л. І. Цукерман. – Харьков, 1925. – 146 с.
18. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 290. – Оп. 10. – Спр. 58. – Арк. 16.
19. Цибуленко Г. В. Кредитна кооперація на Півдні України в кінці ХІХ – на початку ХХ століття : автореф. дис... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1997. – 19 с.
20. Чайанов А. В. Бюджетные исследования: история и методы / А. В. Чайанов. – М., 1929. – 331 с.

References:

1. Batiuk I. (1925). Agricultural co-operation in Ukraine / I. Batiuk. – Kharkiv : Knyhospilka (in Ukr.)
2. Borodaievskiy S. V. (1925). The history of co-operation. – Praha (in Ukr.)
3. Vysochanskyi P. (1928). Cooperative loan. – Kyiv (in Ukr.)
4. Vytanovych I. (1964). History of the Ukrainian cooperative movement. – New York : Tovarystvo ukrainskoi kooperatsii (in Ukr.)
5. Dibrova P. (1918). What should farmer do? – Kyiv (in Ukr.)
6. Kalinichenko V. V. (1991). Peasant economy of Ukraine in the pre-farm period (1921 – 1929). – Kharkiv : Osнова (in Ukr.)
7. Mahas-Demydas Yu. I. (2008). Co-operative movement of the Right-Bank Dnieper region of Ukraine in the 1860's – 1914. – Cherkasy (in Ukr.)
8. Marochko V. I. (1995). Ukrainian Peasant Cooperation. Historical and theoretical aspect (1861 – 1929). – Kyiv (in Ukr.)
9. Matsiievych K. (1918). Cooperation and national renaissance. *Ukrainska kooperatsiia*, 1, 8-14 (in Ukr.)
10. Morozov A. G. (2018). The village and the money. *Agricultural Credit Co operation in Ukraine (1921 – 1929)*. – Cherkasy (in Ukr.)
11. Pavlykovskiy Yu. (1928). Mykola Levyt'skyi. In the 50th anniversary of his public-cooperative labor (1878 – 1928). – Lviv (in Ukr.)
12. Podolskyi I. M. (1928). Agricultural loans. – Kharkiv (in Ukr.)
13. Polovets V. M. (2002). The history of the cooperation of the Left-Bank Dnieper region of Ukraine (1861 – 1917 rr.). – Chernihiv (in Ukr.)
14. *The collection of legal acts and orders of the Workers and Peasants' Government* (1918), 32, 418 (in Rus.)
15. *The collection of legal acts and orders of the Workers and Peasants' Government* (1919), 17, 191 (in Rus.)
16. Farenii I. A. (2003). From the history of the formation of the cooperative movement in the Dnieper Basin region Ukraine (second half of the XIX – early XX centuries). – Cherkasy (in Ukr.)
17. Fesenko S. A., Tsukerman L. Y. (1925) The system of agricultural loans in Ukraine. – Kharkov (in Rus.)
18. *Central State Archive of the Supreme Power and Administration of Ukraine (TsDAVO)*. – F. 290. – Op. 10. – Spr. 58. – Ark. 16.
19. Tsybulenko H. V. (1997). Credit cooperation in the South of Ukraine in the late nineteenth and early twentieth centuries. – Dnipropetrovsk (in Ukr.)
20. Chaianov A. V. (1929). Budget research: history and methods. – Moscow (in Rus.)

А. Г. Морозов, Н. В. Павлова

УКРАЇНЬСЬКА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА КООПЕРАЦІЯ НА ТЛІ РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПОТРЯСІНЬ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Постановка проблеми. Складно уявити діяльність такої складної громадсько-економічної організації, як кредитна кооперація України 1920-х рр., без урахування головних етапів її попереднього розвитку. На цьому слід окремо наголосити тому, що після 1920-х рр. усі публікації з історії кооперативного руху на Україні штучно відривали радянську кооперативну систему від досвіду кількох десятиріч плідної діяльності кредитних товариств українського селянства в дожовтневий період.

Незважаючи на величезні політичні зміни, які принесли на село революційні події 1917 р., не слід

переоцінювати їх вплив на соціально-економічну сферу одноосібного селянського господарювання доколгоспного періоду, на сутність господарського механізму, умови його повсякденного функціонування. Тому, звертаючись до різнобічної діяльності кредитної кооперації, що діяла головне в аграрному секторі народного господарства, необхідно ґрунтовно простежити її витоки, зважаючи на те, що значною мірою заснування формально нової радянської виробничо-кредитної кооперативної системи на селі у 1921 р. по суті було відновленням дореволюційної кредитної сільськогосподарської кооперації.

Мета: з'ясувати закономірності та особливості розвитку української сільськогосподарської кооперації протягом перших двох десятиліть ХХ ст.

Основні результати дослідження. У статті розкрито закономірності та особливості розвитку української сільськогосподарської кооперації протягом перших двох десятиліть ХХ ст. Показано вклад вітчизняних теоретиків і практиків кооперації, а також роль Всеукраїнських з'їздів кооперації і Тимчасового центрального українського кооперативного комітету. З'ясовано вплив революційних подій 1905 – 1907 рр. та 1917 – 1921 рр., а також Першої світової війни на динаміку й напрямки кооперативного руху.

Висновки. Історія сільськогосподарської кооперації в Україні бере свій початок у 1850-х – 1860-х рр. Перші кредитно-кооперативні організації на селі мали заможницьке забарвлення; їхньою характерною рисою був високий рівень пайових внесків, виплатити які, незважаючи на можливість розстрочки, було дуже обтяжливо для рядового селянського господарства. Двома потужними поштовхами до розвитку кооперативного руху в Україні стало наростання обсягів цукроваріння у 1870-х – 1880-х рр. та революція 1905 – 1907 рр. Царський уряд надавав великого значення й докладав значних зусиль для організації надійного контролю за кооперативними об'єднаннями селянства. В 1904 р. було створено Управління у справах дрібного кредиту, мета діяльності якого полягала в політизації кооперативного руху. На думку російського уряду, мережа кооперативів на українських землях обов'язково набула б «не лише соціалістичної, але й мазепинської» спрямованості. Всупереч названим труднощам, протягом 1907 – 1912 рр. у Києва та Катеринославі розпочали роботу два регіональні центри кредитної сільськогосподарської кооперації. Незважаючи на всі економічні труднощі військової пори, збої у функціонуванні грошового обігу, наростання інфляційних процесів, протягом 1916 – 1917 рр. в Україні розгорнули роботу вже близько 40 місних спілок кредитних сільськогосподарських товариств.

Логічним наслідком організаційно-економічної розбудови української кооперації стало проведення в квітні 1917 р. першого Всеукраїнського з'їзду кооперації, на якому було утворено спеціальний орган – Тимчасовий центральний український кооперативний комітет, на який покладалось завдання організації загальноукраїнського кооперативного центру. Зрештою, теоретики і практики кооперації відіграли помітну роль не лише в розбудові національної економіки, але й у процесах державотворення.

Ключові слова: сільськогосподарська кооперація, кооперативний рух, селянство, кредит, фінанси, революція, Всеукраїнський з'їзд кооперації, Тимчасовий центральний український кооперативний комітет.

UDC 94(470+571):[061.3:332.2.021](045)

DOI: 10.31651/2413-8142-2018-20-30-35

Y. Pasichna*PhD in History, the I category specialist at the PhD department of the Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy***A. Berestoviy***PhD in History, a lecturer of social disciplines at the Cherkasy Art-Technical College*

THE AGRICULTURAL ISSUE ON THE FIRST ALL-RUSSIAN CONGRESS OF PEASANT DEPUTIES*

The article reveals the peculiarities of the activity of the First All-Russian Congress of Peasant Deputies. The authors elucidate the circumstances of the development of an agrarian resolution, which was signed on May 25, 1917. The issues discussed by the delegates at the congress were researched. The main provisions of the resolution and its importance for the development of agricultural legislation by the Provisional Government are outlined. The influence of the activity of the First All-Russian Congress of Peasant Deputies on the agrarian policy of the Provisional Government was investigated.

Key words: agrarian issue, Provisional government, peasant deputies, All-Russian congress.

The statement of the issue. Socio-economic, socio-political changes in modern Ukraine apply to all spheres of society's life. One of the most urgent challenges is agrarian issue. Ukraine never needs to reform the agrarian legislation. The research of historical experience, in particular the activities of the First All-Russian Congress of Peasant Deputies for solving the agrarian issue, will, if not avoided, at least attenuate the possible negative consequences during the implementation of the modern agricultural policy in Ukraine.

Research analysis. The newest historiography from the theme we have raised is presented by the workings of S. Safonov [17], L. Litoshenko [30], V. Romanovsky [39], and others. At the same time, the substantive study needs to be influenced by the activities of the First All-Russian Congress of Peasant Deputies for the resolution of the agrarian issue by the Provisional Government.

The authors of the article **aim** at investigating the influence of the First All-Russian Congress of Peasant Deputies on the resolution of the agrarian issue by the Provisional Government.

The statement of the basic material. During the First Coalition of the Provisional Government, the First All-Russian Congress of Peasant Deputies took place. Its convocation was initiated by the All-Russian Peasant Union and the All-Russian Co-operative Congress. The Provisional Government did not protest because it hoped to find support from delegates to the congress [10]. And the First All-Russian Congress of Peasant Deputies took place in Petrograd from May 4 to 28, 1917. It was attended by 1353 delegates, of whom 672 were representatives of the peasants of 70 guberniyas and regions [11, 19]. The chairman of the congress was elected M. Avsentiev [12, 68; 13].

* The article is written in accordance with the state budget theme "Ukrainian Revolution (1917-1921 gg.): The peasant factor" (state registration number 0118U003864)

Several issues were raised on the agenda: attitude to the war; the issue of defense and struggle for peace; revolutionary democracy and ruling government; preparation for the Constituent Assembly; national issue in Russia; land issue and issues of peasant life; issues of working life; the issue of soldier's life; organization of production, transport, etc.; food issues; financial policy; local self-government; organizational issues and elections. One of the first issues discussed by the delegates to the congress was the issue of attitude to the Provisional Government. It was noted that the congress, on the one hand, sees in the creation of the Provisional Government the strengthening of labor democracy of cities and villages, and on the other - it is a step forward to combat the growing threat of All-Russian devastation [14, 324]. The SRs hoped that the congress would give consent to the introduction of "ministerial-socialists" to the Provisional Government [15, 69].

Of all the issues that the All-Russian Congress of Peasant Deputies had to consider, the land issue was given 10 days of discussion during May 16-25, 1917 [15, 69]. The main idea that was heard at the congress is the need to keep the peasants from land self-capture, to preserve the great land tenure untouched before the convening of the Constituent Assembly and the creation of a "strong power" on the ground [16, 20]. M. Oganovsky and O. Peshekhonov explained that the councils, land committees and other peasant organizations should not act as a means of combating landowners, but as a means of protecting the land from self-captures to the Constituent Assembly [16, 20]. M. Oganovsky advocated the idea that the peasantry understands the need to solve the agrarian issue. This is evidenced by the fact of the All-Russian Congress of Peasant Deputies. In his opinion, a new political model of power has been formed: in the center of which there is a "dome of power" that has its own representation on the ground [5, 18]. In the future, it would be necessary to develop peasant organizations simultaneously, since the land committees cannot keep the peasants from speeches and hobbies and find out the agrarian situation on the ground [5, 18]. Only such an association would be able to find the right solution to the agrarian issue, to keep the land fund intact until the Constituent Assembly and at the Constituent Assembly to adopt a "single basic land law" [5, 19].

The Minister of Agriculture V. Chernov made a statement that neither the congress nor the Provisional Government have the right to issue laws on the abolition of large private ownership of land, only the Constituent Assembly may do so, and the local governments and land committees should prepare the laws. Peasant land self-capture is unacceptable [17]. The specialist spoke about the significance of the population census. It has been a prerequisite for clarifying the agricultural situation on the ground. In the past, the peasants were afraid of the census. One of the tasks of the government is to explain to the peasants the significance of the census and the need for it to solve the agrarian issue [18, 15]. The Minister of Agriculture urged delegates to the congress that the land should be used by the peasants who work on it. Local self-government bodies would be responsible for this. One of the conditions for the regulation of agrarian relations, according to Chernov, was the definition of labor standards specially for each

region. The report sharply condemned the fact that most of the lands were owned by the landlords [19, 43-75].

The Minister of Agriculture of the Provisional Government V. Chernov supported the position of close cooperation between the Ministry of Agriculture of the Provisional Government and the First All-Russian Congress of Peasant Deputies, was a supporter of the creation of new orders in the countryside and contributed to the drafting of relevant bills. This caused dissatisfaction of the landlords. The Union of Landowners named all the views and bills of the Minister of Agriculture V. Chernov "Chernovsky redistribution" or "black redistribution" [39, 458]. Peasants, as V. Buldakov wrote, on the contrary, sought to "black redistribution" [40, 176]. The Provisional Government received constant complaints from landlords on peasants' riots. They demanded that the government take effective action to settle the situation, sending it to the capital of the delegation [39, 458]. This caused dissatisfaction with the Cadets in the coalition. The most active opponent of V. Chernov was G. Lvov [39, 458]. In the future, G. Lvov did not support V. Chernov's policy and none proposed by him the bill, in addition to the abolition of the Stolypin laws [39, 480].

On June 15, 1917 V. Chernov at the meeting of the Executive Committee of the Council of Peasants' Deputies called on the Executive Committee to participate in the work on the drafting of bills for agrarian reform, which was engaged in the Main Land Committee. V. Chernov believed that without preparatory work, the Constituent Assembly would turn into a nationwide rally [41, 131; 42, 2]. To avoid this, a "General Plan of Activities of Local Land Committees for Land Reform Preparation" was developed and published [43]. Its positions were as follows. Before the convening of the Constituent Assembly, the land committees should work on developing an agrarian bill [44; 45]. When discussing this important issue, land committees need to take into account the specifics of each region and not forget about the need for compliance with the state plan. The local land committees must conduct and calculate the features of future agrarian reform at the local level [45]. In general terms, a list of the problematic issues that the land committees had to work on, and develop projects for their solution. These issues were as follows: Is it necessary to conduct alienation of land; what kind of land should be abandoned; in which order to conduct the alienation procedure; how to deal with land of cultural value; establishment of labor and consumer norms; how to deal with people who are not engaged in agriculture, or whether they should be given land; Providing peasants with land through individual or community use, etc. [46]. Upon completion of the drafting of the projects, the land committees needed to start developing agrarian reform calculations. Having developed the ways and methods of carrying out the agrarian reform, the land committees were obliged to display all this in figures: the establishment of terms, costs, population of the population in need of land, etc. [45].

S. Maslov, speaking at the First All-Russian Congress of Peasant Deputies, expressed the opinion that it would be impossible to leave the existing land orders without changes to the convening of the Constituent Assembly, a number of measures should be taken. First of all, it is necessary to suspend the validity of the Stolypin laws, in particular the removal of land from commodity

circulation, its gift, and laying [20, 96]. The delegate was not a supporter of peasant performances. He noted that there were peasant demonstrations and pogroms throughout the country. These are the territories where the peasantry is unorganized. The organized peasantry behaves the opposite, it expresses the desire to move the land to the working peasantry and tries legitimately to realize its desire in life [21, 3]. S. Maslov categorically condemned the unauthorized seizure of land by the peasants, called for a legal solution to the challenge [22, 1-2]. The land must pass into the hands of the peasantry in a lawful way. "Forms of the transition of land to the hands of the labor peasantry should be developed at special peasant congresses and finally approved by the Constituent Assembly" [21, 3]. In his opinion, to review and lease prices was needed, because they were too high for the peasantry. In the case of misunderstandings, special commissions should be established on the ground, as in the case of reconciliation cameras [21, 3]. The report of S. Maslov caused many questions. Recently, the delegates of the congress met the speaker's answer to the question of how to act in case if the landlord would not express a desire to lease the land or give it at too high rents. He replied that in this case the local land committee should "enter into negotiations with the landowner" [20, 97]. S. Maslov explained that the land committee would call the landowner and offer him the conditions for reconciliation, but if the situation is not settled, the case is transferred to the Main Land Committee [20, 97]. On May 21, 1917, the *Izvestia* of the All-Russian Council of Peasants' Deputies reported that at the congress the majority of delegates expressed no confidence to S. Maslov [16, 21].

The work of the Congress was held in difficult circumstances. Representatives from the peasants could not understand why the congress would not develop those provisions that would allow the transfer of land to the peasantry immediately. Solutions were difficult to come up with, as the delegates had differences in their views [23, 115]. The work was complicated by V. Lenin's report from the May 22, 1917 [15, 69]. The views of V. Lenin, who represents the Bolsheviks, on the decision of the agrarian issue have not changed. All the land should belong to the labor peasantry. The land of the landlords must go to the peasants. According to V. Lenin, the only question that has arisen is whether the peasants should immediately take the whole land to their own hands, without waiting for the convening of the Constituent Assembly, yet still it is necessary to wait for their convocation and the elaborated legal provisions [24, 166; 25, 204]. V. Lenin, on behalf of the Bolshevik Party, called on the peasants not to wait for the Constituent Assembly to be convened and to "take the whole land", but without allowing pogroms and damage to property" [26, 39]. According to his views, as long as there is a private ownership of the means of production, the exploitation of poor peasants and hired workers will take place [27, 19]. The First All-Russian Congress of Peasant Deputies, like the Provisional Government, deliberately delay the convening of the Constituent Assembly, thus protecting the interests of the landlords [26, 39]. The Constituent Assembly will finally issue laws on the agrarian issue, but the peasants themselves must be disposed of locally and start doing it immediately [26, 40]. V. Lenin expressed his misunderstanding why the peasant majority should adapt to one landowner and

seek peaceful arrangements with him, instead of acting immediately [28, 38].

Speech by V. Lenin did not add unity of opinions to delegates of the congress. According to the rules of the congress, after the speech of V. Lenin, the delegates had to approve the resolution on the agrarian issue. However, SRs doubted its successful signing and delayed the meeting for another two days. Also, at the congress, a letter by G. Plehanov was read, in which he urged the peasants not to touch landlords' land. He supported the idea of moving the land for a ransom. In defense of this, G. Plekhanov put forward the following argument: if he took away the land without a ransom from the landowner, he would become a beggar, and thus the authorities would promote the spread of begging [15, 70]. This appeal did not significantly affect the change in the views of delegates, and therefore they continued to call for the immediate transfer of all lands to the peasantry. The Socialist-Revolutionaries were forced to add to the draft resolution the provision on the immediate transfer of land to subordinate land committees. According to the Socialist-Revolutionary, this transfer should be carried out by the Provisional Government by issuing pre-requisite bills [15, 70].

S. Maslov noted the divergence of views among delegates of the congress. He emphasized that after the speech of V. Lenin, the controversies that had been before intensified, and the possibility of reaching an agreement became scarce. Most delegates supported the idea that all land should be transferred in public use, but the views on how to achieve this goal varied. Some argued that it was necessary to immediately abolish private ownership of land, remove it from the landlords and give it to the peasants, and the Provisional Government to legitimately reinforce these actions. Other delegates insisted that the Provisional Government does not have such powers and that it is necessary to wait for the convening of the Constituent Assembly [29, 1].

On May 25, 1917, the First All-Russian Congress of Peasant Deputies adopted the "Regulation on the Agrarian Issue" [31, 2]. The document stated that all land was transferred to a nationwide use without redemption [32, 1]. Peasants can dispose of land themselves. To do this, they must unite in peasant organizations. The Provisional Government should contribute to such a will of the people [31, 2-3]. Further, the resolution contained provisions on addressing the agrarian issue in the country. Individual interests should be object of

state regulation, and all land should be turned over to land committees [31, 3]. This was the position that the Social Revolutionaries added to the resolution after the speech of V. Lenin on May 22, 1917 at the congress. Important for the peasants was the point about the right to manage the prisoners of war [31, 3], since after the mobilization of the male population for the war, agriculture was in dire need of the working population. All agricultural property was transferred to the use of peasants. "Collecting of grain, hay, catching fish, storing bread, harvesting the forest" passed under the control of land committees [31, 3].

Large powers were given to local land committees. They had the right to set and regulate rental rates; resolve disputes concerning lease relations; had the right to resolve the agrarian issue on the ground prior to the convening of the Constituent Assembly; to observe the

prohibition of sale and purchase of land, its transfer, inheritance, mortgaging, sale, etc., up to the convocation of the Constituent Assembly [31, 4]. Peasant Congress expressed the hope that with the observance of these provisions will be the opportunity to solve the agrarian issue in Russia. Peasants should keep calm and understanding, not to carry out pogroms or to capture landlords' estates [33, 2].

The First All-Russian Congress of Peasant Deputies adopted the "Regulations on the Councils of Peasants' Deputies". They were not given authority, but their task was to protect and represent the interests of the peasantry [26]. The executive body of the First All-Russian Congress of Peasants' Deputies was elected - the Executive Committee. It was tasked with monitoring the work and regulating meetings of local congresses of peasant deputies [26, 51]. In the future, the Executive Committee played a separate role in the work of the Provisional Government to resolve the agrarian issue in Russia. Some agrarian issues were re-examined at the Second All-Russian Congress of Peasant Deputies [34].

We consider the Convocation of the First All-Russian Congress of Peasant Deputies as the manifestation of the democracy of the Provisional Government. The Provisional Government did not interfere with the convening of the congress because it was expecting support from him. According to the results of the First All-Russian Congress of Peasant Deputies, the social and political activity of the peasantry was intensified. Peasants perceived the Decree as the final transfer of land to the use of peasants. The peasantry recognized the authority of the First All-Russian Congress of Peasant Deputies, since it believed that the delegates in the resolution fully expressed their interests [35, 457]. One of the Congress delegates N. Bykhovsky wrote in 1929 that the leaders of the congress hoped that it would be costing only the transfer of land to the subordination of land committees. However, this position played an evil joke and turned into new peasant riots. Point about the transition of all lands in the public use only increased the confidence of the peasants in the rightness of their actions [36, 117]. The Provisional Government tried to weaken the revolutionary nature of the peasantry. The Executive Committee of the Soviets of Peasant Deputies came to the aid of him. Its members called for the "legitimacy and order" of the peasants [15, 74]. Often the Executive Committee sent its delegates to settle the situation on the ground. Such attempts have not always succeeded [15, 75]. Peasants were further organized for conducting riots [27, 21]. V. Lavrov wrote that peasants tend to "listen and learn first of all what they want" [37, 33]. The Provisional Government has repeatedly noted that the resolution on land committees is understood by the peasants incorrectly, but could not stop peasant riots.

Taking into account the resolution of the First All-Russian Congress of Peasant Deputies, the draft law on the regulation of land relations in the state was drafted in the Main Land Committee. According to him, the following land was passed to the volost land committees: "a) which were let out by land owners; b) actually confiscated by peasants from the structure of agricultural estates; c) left, which were not handled by the owners" [38, 300]. Volost land committees, providing the lands to the peasants, independently established the conditions for their payment [38, 300]. The Provisional Government did not support this project and it was not implemented,

and after large landowners left the right to dispose of land [38, 301].

One of the components of the agrarian issue was the purchase and sale of land. The First All-Russian Congress of Peasant Deputies failed an attempt to ban the purchase of land. The result of the actions of the landlords (sale of land to foreigners, fragmentation of estates for fictitious agreements, speculation in forest areas) became a requirement of peasants to issue a law prohibiting land sales. The Provisional Government has promised to the First All-Russian Congress of Peasant Deputies that the law on the termination of land deals will be issued. On May 17, 1917, Justice Minister P. Pereverziev telegraphed an order to suspend the execution of acts of purchase and sale transactions and land mortgages. [47, 184]. This ban triggered a wave of dissatisfaction initially from landlords, and then banks. The first threatened to stop payments to banks, as well as non-payment of taxes. This could lead to banks failing to pay maturity coupons, and threatened to lose capital for mortgage holders. Banks also threatened that all debts of landowners will have to pay the state, and a reduction in revenues to banks will negatively affect the finances of the state. The pressure from the landlords and banks led to the fact that on June 23, 1917, the Ministry of Justice telegraphically revoked the law prohibiting the sale of land [47, 185]. The old laws have been rescinded.

The conclusions. The activities of the First All-Russian Congress of Peasant Deputies were a manifestation of the democratic-liberal regime of the Provisional Government. The collision of various political forces, the presence at the congress of representatives of peasant and landlord delegates, the possibility of free expression of opinion - is an example of the democratic nature of the activities of the First All-Russian Congress of peasant deputies. The congress did not develop an optimal model for solving the agrarian issue. The elaborated resolution and regulations raised the social and political activity of the peasantry, the distrust of the peasantry to the Provisional Government, and the intensification of disputes between representatives of various political forces.

Bibliography:

1. Россия (1917, февраль-октябрь). Законы и постановления. Сборник указов и постановлений Временного правительства: Вып. 1. (27 октября - 5 мая 1917 г.) - Петроград: Гос. тип., 1917-1918. - 557 с.
2. Егоров И. От монархии к Октябрю: воспоминания / И. Егоров. - Л.: Лениздат, 1980. - 272 с.
3. Лукашевич Е. ... Социализация земли / Е. Лукашевич. - Ачинск: Издание Ачинской группы партии социалистов-революционеров, 1917. - 16 с.
4. Протоколы III Съезда Партии народной свободы (Конституционно-демократической). - СПб.: Тип. «Общественная польза», 1906 - 176 с.
5. Лозинский З. Экономическая политика Временного правительства / З. Лозинский. - Л.: Прибой, 1929. - 245 с.
6. Михайлюк О. Революція та загострення соціокультурного антагонізму між містом і селом / О. Михайлюк // Український селянин. - 2001. - Вип. 3. - С. 221-224.
7. Протоколы Центрального комитета Партии социалистов-революционеров с комментариями В. М. Чернова // Вопросы истории. - 2000. - № 8. - С. 3-29.
8. Друганов А. Земельный вопрос в России (Решение его партиями и социализация земли) / А. Друганов. - К.: Земля, 1917. - 16 с.

9. Земельные отношения // Земля и воля. – 1917. – № 86. – С. 1–2.
10. Буддаков В. Имперство и российская революционность / В. Буддаков // Отечественная история. – 1997. – № 1. – С. 42–59.
11. Керенский А. Россия на историческом повороте / А. Керенский // Вопросы истории. – 1990. – № 11. – С. 120–135.
12. Кострикин В. Земельные комитеты в 1917 г. / В. Кострикин. – М.: Наука, 1975. – 335 с.
13. Кострикин В. Маневры эсеров в аграрном вопросе накануне Октября / В. Кострикин // История СССР. – 1961. – № 1. – С. 109.
14. Сборник декретов и постановлений по народному хозяйству (25 октября 1917 г. – 25 октября 1918 г.) / под ред. юрид. отдела ВСНХ. – М.: Высший Совет Народного Хозяйства, 1918. – 653 с.
15. Лебедев А. Аграрный (земельный) вопрос в России и меры к его разрешению / А. Лебедев. – Нижний Новгород: Труд, 1917. – 48 с.
16. Лукашевич Е. Задачи земельной реформы / Е. Лукашевич // Земля и воля. – 1917. – № 121. – С. 3.
17. Сафронов С. Аграрные программы российских политических партий в начале XX века / С. Сафронов. – Красноярск: СФУ, 2012. – 251 с.
18. Быховский Н. Итоги второй сессии Главного земельного комитета / Н. Быховский // Дело народа. – 1917. – № 104 (19 июля). – С. 1–2.
19. Маслов С. Что такое социализация земли / С. Маслов // Земля и воля. – 1917. – № 43. – С. 2.
20. Второй Всероссийский крестьянский съезд // Воля народа. – 1917. – № 181. – С. 4.
21. Коновалов В. Аграрный вопрос в России в начале XX ст. / В. Коновалов. – М.: [Б. и.], 1996. – 158 с.
22. Корчагова М. Проблемы аграрной истории Октябрьской революции и гражданской войны в англоязычной литературе / М. Корчагова // Отечественная литература. – 1994. – № 4–5. – С. 205–216.
23. Астахов М. История «социалитической революции» в России (1917–1939 гг.) / М. Астахов. – Самара: Самарский государственный университет, 2003. – 91 с.
24. Исторические записки 1968 / Л. Г. Бескровный, М. Г. Брагин [и др.]. – М.: Наука, 1968. – 298 с.
25. ДАРФ, ф. 522, оп. 1, д. 2, 71 л.
26. Першин П. Нариси аграрної революції в Росії / П. Першин. – К.: АН УРСР, 1959. – 420 с.
27. ДАРФ, ф. Р3875, оп. 1, д. 2, 10 л.
28. Протоколы ЦК кадетской партии периода первой российской революции / сост. В. В. Шелохаев, Б. Д. Павлов // Вопросы истории. – 1992. – № 10. – С. 161–190.
29. Коріненко П. Історія українського селянства: навч.-мет. посібн. / П. Коріненко. – Тернопіль: [Б. в.], 2014. – 296 с.
30. Литошенко Л. Социализация земли в России / Л. Литошенко. – Новосибирск: Сиб. Хронограф, 2001. – 536 с.
31. Волобуев П. Февральская революция: ее противоречия, альтернативы и историческое место / П. Волобуев // Наука и жизнь. – 1992. – № 10. – С. 38–47.
32. Носин В. Декрет Временного правительства, изданный 21 апреля 1917 года: «Об учреждении земельных комитетов» / сост. В. Носин. – Бугульма: изд. сост., 1917. – 17 с.
33. Волобуев П. 1917 год: была ли альтернатива / П. Волобуев // Родина. – 1989. – № 10. – С. 14–17.
34. Волобуев П. Экономическая политика Временного правительства / П. Волобуев. – М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1962. – 483 с.
35. Романовский В. Н. В. Устрялов о русской революции (по его публикациям 1917–1918 гг.) / В. Романовский // Вопросы истории. – 2005. – № 1. – С. 150–160.
36. Бундак О. Реанімація чи створення Всеросійського селянського оу в 1917 р. / О. Бундак // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: наук. записки Рівненського держ. гуман. ун-ту. – Рівне, 2012. – Вип. 23. – С. 376–285.
37. Керенский А. Россия на историческом повороте / А. Керенский // Вопросы истории. – 1991. – № 2–3. – С. 162–181.
38. Маляевский А. Крестьянское движение в России в 1917 г., март–октябрь / А. Маляевский. – М.: Наука, 1981. – 400 с.
39. Романовский В. Н. В. Устрялов о русской революции (по его публикациям 1917–1918 гг.) / В. Романовский // Вопросы истории. – 2005. – № 1. – С. 150–160.
40. Кувшинов В. Программа партии кадетов / В. Кувшинов // Вопросы истории КПСС. – 1991. – № 8. – С. 83–96.
41. ДАРФ, ф. 1778, оп. 1, д. 320, 126 л.
42. Седов А. Движение крестьян России за массовую организацию низовых земельных комитетов в 1917 г. / А. Седов. – Горький: ГГУ, 1975. – 106 с.
43. Ленин В. Съезд крестьянских депутатов // Ленин В. Полное собрание сочинений: в 55 т. – Т. 31. – М., 1969. – С. 270–273.
44. Осипова Т. Всероссийский союз земельных собственников / Т. Осипова // История СССР. – 1976. – № 3. – С. 115–129.
45. Партия левых социалистов-революционеров. Документы и материалы. 1917–1925 гг.: в 3 т. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССИЭИ), 2000. – Т. 1. Июль 1917 – май 1918. – 864 с.
46. ДАРФ, ф. 1796, оп. 1, д. 15а, 86 л.
47. Мануилов А. ...Социализация земли / А. Мануилов. – М.: Народное право, 1917. – 22 с.

References:

1. Russia (1917–1918). (1917 February–October). Laws and regulations. Collection of Decrees and Decrees of the Provisional Government: Issue. 1. (October 27 - May 5, 1917). Petrograd: Gos. type., 557. (in Rus.)
2. Egorov, I. (1980). From the Monarchy to October: Memories. L.: Lenizdat, 272. (in Rus.)
3. Lukashovich E. (1917) ... Socialization of the land. Achinsk: Edition of the Achinsk Group of the Party of Socialist Revolutionaries, 16. (in Rus.)
4. Protocols of the III Congress of the Party of People's Freedom (Constitutional-Democratic). (1906). St. Petersburg: Type. "Public benefit", 176. (in Rus.)
5. Lozinski, Z. (1929). Economic Policy of the Provisional Government. L.: Surf, 245. (in Rus.)
6. Mikhailuk, O. (2001). Revolution and exacerbation of socio-cultural antagonism between the city and the countryside. *Ukrainian peasant*, 3, 221-224. (in Ukr.)
7. Protocols of the Central Committee of the Party of Socialist Revolutionaries with Comments by V. Chernova. (2000). *Questions of History*, 8, 3-29. (in Rus.)
8. Druganov, A. (1917). Land Issue in Russia (Decision by Its Parties and Socialization of the Land). K.: Earth, 16. (in Rus.)
9. Land relations. *Earth and freedom*, 1917, 86, 1-2. (in Rus.)
10. Buldakov, V. (1997). Imperialism and Russian Revolutionism. *Domestic History*, 1, 42-59. (in Rus.)
11. Kerensky, A. (1990). Russia on Historical Turn. *Questions of History*, 11, 120-135. (in Rus.)
12. Kostrikin, V. (1975). Land Committees in 1917. M.: Nauka, 335. (in Rus.)
13. Kostrikin, V. (1961). Strategies of the Socialist Revolutionaries in the Agrarian Question on the eve of October. *History of the USSR*, 1, 109. (in Rus.)
14. Collection of Decrees and Decrees on National Economy (October 25, 1917 - October 25, 1918) / under. edit lawyer department of the VSNKh. M.: The Supreme Council of National Economy, 1918, 653. (in Rus.)
15. Lebedev, A. (1917). Land issue in Russia and measures for its solution. *Nizhny Novgorod: Labor*, 48. (in Rus.)
16. Lukashovich, E. (1917). Problems of Land Reform. *Land and Freedom*, 121, 3. (in Rus.)
17. Safranov, S. (2012). Agrarian Programs of Russian Political Parties at the Beginning of the Twentieth Century. Krasnoyarsk: SFU, 251. (in Rus.)

18. Bykhovskiy, N. (1917). The results of the second session of the Main Land Committee. *The cause of the people*, 104 (July 19), 1-2. (in Rus.)
19. Maslov, S. (1917). What is the socialization of the land. *Land and Freedom*, 43, 2. (in Rus.)
20. Second All-Russian Peasant Congress. *Volia of the people*, 1917, 181, 4. (in Rus.)
21. Konovalov, V. (1996). Agricultural question in Russia at the beginning of the twentieth century. M.: [B. and.], 158. (in Rus.)
22. Korchagova, M. (1994). Problems of the agrarian history of the October Revolution and the Civil War in the English-language literature. *Domestic literature*, 4-5, 205-216. (in Rus.)
23. Astakhov, M. (2003). History of the "socialist revolution" in Russia (1917-1939). Astakhov. Samara: Samara State University, 91. (in Rus.)
24. Historical notes of 1968 (1968) / Ed. L.G. Beskrovny, M.G. Bragin [and others]. M.: Science, 298. (in Rus.)
25. DARE, f. 522 op. 1, d. 2, 71. (in Rus.)
26. Pershin, P. (1959). Essays on the agrarian revolution in Russia. K.: The Academy of Sciences of the USSR, 420. (in Rus.)
27. DARE, f. P3875 op. 1, d. 2, 10. (in Rus.)
28. Protocols of the Central Committee of the Cadet Party during the period of the first Russian revolution / Ed. V. V. Shelokhaev, B. D. Pavlov. *Questions of History*, 1992, 10, 161-190. (in Rus.)
29. Korinenko, P. (2014). The history of the Ukrainian peasantry: taught. Manuals. Ternopil: [B. in.], 296. (in Rus.)
30. Litoshenko, L. (2001). Socialization of land in Russia. Novosibirsk: Sib. Chronograph, 536. (in Rus.)
31. Volobuyev, P. (1992). February revolution: its contradictions, alternatives and historical place. *Science and life*, 10, 38-47. (in Rus.)
32. Nosin, V. (1917). The Decree of the Provisional Government, issued on April 21, 1917: "On the Establishment of Land Committees" / Ed. V. Nosin. Bugulma: ed. Sost., 17. (in Rus.)
33. Volobuev, P. (1989). 1917: Was there an alternative. *Homeland*, 10, 14-17. (in Rus.)
34. Volobuev, P. (1962). Economic Policy of the Provisional Government. M.: Izd. Akad. Sciences of the USSR, 483. (in Rus.)
35. Romanovsky, V. (2005). Ustrialov about the Russian Revolution (by his publications 1917-1918). *Questions of History*, 1, 150-160. (in Rus.)
36. Bundak, O. (2012). Reanimation or creation of the All-Russian Peasant Union in 1917. *Current problems of national and world history: sciences. notes of Rivne state humane unth - Exactly*, 23, 376-285. (in Rus.)
37. Kerensky, A. (1991). Russia on Historical Turn. *Questions of History*, 2-3, 162-181. (in Rus.)
38. Maliavsky, A. (1981). Peasant Movement in Russia in 1917, March-October. M.: Science, 400. (in Rus.)
39. Romanovsky, V. (2005). N. Ustrialov about the Russian Revolution (according to his publications 1917-1918). *Questions of History*, 1, 150-160. (in Rus.)
40. Kuvshinov, V. (1991). Program of the Cadet Party. *Questions of the history of the CPSU*, 8, 83-96. (in Rus.)
41. DARE, f. 1778, op. 1, pp. 320, 126. (in Rus.)
42. Sedov, A. (1975). Movement of peasants of Russia for the mass organization of grassroots land committees in 1917. Gorky: State University, 106. (in Rus.)
43. Lenin, V. (1969). Congress of peasant deputies. Lenin V. Complete collection of works: in 55 t. M., 31, 270-273. (in Rus.)
44. Osipova, T. (1976). All-Russian Union of Land Owners. *History of the USSR*, 3, 115-129. (in Rus.)
45. Party of Left Socialist-Revolutionaries. Documents and materials. 1917-1925: in 3 t. Moscow: Russian Political Encyclopedia (ROSSIIE), 2000. 1. July 1917 - May 1918, 864. (in Rus.)
46. DARE, f. 1796, op. 1, 15a, 86. (in Rus.)
47. Manuilov, A. (1917). ... Socialization of the Earth. M.: People's Law, 22. (in Rus.)

Ю. Г. Пасічна, А. І. Берестовий

АГРАРНЕ ПИТАННЯ НА І ВСЕРОСІЙСЬКОМУ З'ІЗДІ СЕЛЯНСЬКИХ ДЕПУТАТІВ

Постановка проблеми. Період правління Тимчасового уряду є одним із найдискусійніших періодів в історії. У оцінках його діяльності погляди істориків діаметрально протилежні. Від бездіяльного антинародного режиму до демократичної влади. Однією із найактуальніших проблем, що постала перед Тимчасовим урядом стала аграрна. Скликання І Всеросійського з'їзду селянських депутатів стало підтвердженням того, що Тимчасовий уряд розглядав різні шляхи вирішення аграрного питання.

Автори статті ставлять за мету дослідити вплив І Всеросійського з'їзду селянських депутатів на вирішення аграрного питання Тимчасовим урядом.

Основні результати дослідження Діяльність І Всеросійського з'їзду селянських депутатів відбулася за складних суспільно-політичних та соціально-економічних обставин. Тимчасовий уряд не чинив супротиву до скликання І Всеросійського з'їзду селянських депутатів. Діяльність з'їзду стала відцентровою точкою формування нового політичного режиму в державі. Однією з нагальних питань стала проблема селянських самозахоплення, яка була односторонньо засуджена всіма делегатами з'їзду. За результатами його діяльності було підписано 25 травня 1917 р. резолюцію. Представники коаліційного Тимчасового уряду сподівалися на підтримку від делегатів І Всеросійського з'їзду селянських депутатів у вирішенні аграрного питання.

Висновки. Діяльність І Всеросійського з'їзду селянських депутатів є проявом демократично-ліберального режиму Тимчасового уряду. Зіткнення різних політичних сил, присутність на з'їзді представників селянських та поміщицьких делегатів, можливість вільного висловлення думки – є прикладом демократичного характеру діяльності І Всеросійського з'їзду селянських депутатів. З'їздом не було вироблено оптимальної моделі вирішення аграрної проблеми. Направлені резолюція та положення викликали посилення суспільно-політичної активності селянства, прояв недовіри селянства до Тимчасового уряду, посилення суперечок між представниками різних політичних сил.

Ключові слова: аграрне питання, Тимчасовий уряд, селянські депутати, Всеросійський з'їзд.

УДК 94(477) «1921/1925»

DOI: 10.31651/2413-8142-2018-20-35-39

В.В. Сокирська

доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та методик навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

РОСІЙСЬКА РАДЯНСЬКА ПРОДОВОЛЬЧА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ 1920-Х РР.

У статті досліджено організацію радянською владою продовольчої кризи початку 1920-х рр. та голоду 1921 – 1923 рр. в Україні. З'ясовано чинники, що спричинили поглиблення продовольчої кризи, висвітлено заходи радянської влади щодо ревізії продовольства, проведення активної політики хлібозаготівель у період посухи та неврожаю в Україні. Розкрито ключові принципи радянської продовольчої системи: монополія заготівель і розподілу продовольства, націоналізація торгівлі та організаційні форми продовольчих апаратів як органів ревізії. Доведено, що «хлібна політика»

радянської влади в Україні на початку 1920-х рр. носила характер екстериторіальної експансії й безапеляційного втручання уряду РСФРР в економіку УСРР через систему органів конфіскації і реквізиції.

Ключові слова: РСФРР, УСРР, радянська влада, продовольча криза, політика хлібозаготівель, голод 1921–1923 рр.

Постановка проблеми. Дослідження проблеми продовольчої кризи 1920-х рр. та голод 1921–1923 рр., організованих радянською владою в Україні, мають сьогоднішнє значення. Сучасний стан російсько-українських відносин, відкрито агресивна політика Кремля щодо суверенної України ставлять на порядок денний питання про прискіпливе вивчення сторінок трагічної української історії 1920-х рр., яка вчить, що втрата державності може призвести до сумних політичних і соціально-економічних експериментів. Уроком історії для сучасних реформаторів, особливо в галузі аграрних відносин, є нав'язування радянською владою управління виробництвом і розподілом продукції позаринковими методами, а також неможливість забезпечити виробництво сільськогосподарської продукції через позбавлення селян матеріальних стимулів до господарювання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На дослідження питань продовольчої кризи, що мала перманентний характер упродовж 1920-х рр., в радянській історіографії було накладено табу. Причинами голоду 1921–1923 рр. історики радянської доби вважали природні катаклізми, які впливали на врожайність зернових, а також економічні наслідки військово-політичних подій 1914–1921 рр. [1; 2; 3].

Українська історіографія за більше ніж чвертьстолітню історію незалежного існування накопичила певний обсяг матеріалів із означеної нами проблеми. На початку 1990-х рр. з'явилася значна кількість досліджень із історії України, в яких особливий інтерес проявлявся і до подій 1920-х рр. [4; 5]. Українські науковці приділяють більше уваги вивченню наслідків голоду 1921–1923 рр. у регіональному вимірі [9; 10; 11]. На сучасному етапі розвитку історичної науки важливим стало з'ясування характеру політики РСФРР щодо радянської України, прийняття Кремлем рішень, які позбавили населення України можливості впливати на вирішення власної долі [6; 7; 8].

Метою статті є з'ясування комплексу чинників, які спричинили поглиблення продовольчої кризи початку 1920-х рр. та здійснення радянською владою першої хвилі масового геноциду українського населення голодом.

Виклад основного матеріалу. Встановлення радянської влади в Україні, 80% населення якої мешкало на селі і було виробником більше ніж 50% її національного багатства, поставило на порядок денний питання використання більшовиками її ресурсів для матеріального забезпечення існування встановленого ними режиму, виконання зобов'язань за міжнародними договорами та знищення політичної активності українського селянства. Для реалізації цих завдань Кремль здійснював в Україні активну політику хлібозаготівель.

На інституційному рівні вирішення продовольчої проблеми розпочалося зі створення у листопаді 1917 р. Народного комісаріату продовольства РСФРР «як бойового органу диктатури пролетаріату на

продовольчому фронті» [12, 96]. На I Всеросійському продовольчому з'їзді, що відбувся у Москві в січні 1918 р., були закладені ключові принципи радянської продовольчої системи – монополія заготівель і розподілу продовольства, націоналізація торгівлі та організаційні форми продовольчих апаратів як органів радянської влади. В Україні з утворенням у грудні 1917 р. радянського уряду – Народного Секретаріату – в його складі було сформовано і Продовольчий секретаріат на чолі з Е. Лугановським [13, 22]. Дублюючи у своїй діяльності політику російських органів влади, у Харкові Народним Секретаріатом продовольства був створений Центральний продовольчий комітет України, який пізніше був переведений до Києва.

Намагання тримати ситуацію під контролем спонукало Всеросійський ЦВК у травні 1918 р. оголосити продовольчу диктатуру. Прагнення більшовиків налагодити державну організацію розподілу продуктів замість торгівлі швидко набрали форми банальної реквізиції у селян сільськогосподарської продукції. «Надлишки», що підлягали вилученню, обраховувалися не на підставі потреб селянських господарств, а постійно зростаючими потребами держави.

Організація продовольчої справи в Україні розглядалася радянською владою як невідкладне завдання. Поширення російського законодавства на територію республіки зачепило і продовольчу політику. В Україні набрали чинності всі законодавчі акти РСФРР, що були прийняті в період «воєнного комунізму».

Третя окупація України більшовиками продовжила попередню продовольчу політику. Прийнявши закон про хлібну розверстку на початку 1920 р., більшовики визначили, що врожай хліба мав становити майже 600 млн пудів, з якого розкладці підлягала четверта частина. Продрозверстка викликала величезне незадоволення селянства. Воно часто набувало форми збройних виступів і повстань. Продовольчі органи на місцях часто завищували розміри хлібної розкладки. Селяни ж не могли її виконати [14, 159].

Тому в нагоді знову ставали продовольчі загони. 11 січня 1920 р. Всеукраїнським Реввійськрадою Південного фронту було видано наказ про організацію продовольчої справи на підконтрольній радянським військам території України. Для здійснення загального керівництва продовольчими справами і проззагонами в Україні був створений Об'єднаний продовольчий комітет Південного фронту. Згідно з наказом, губревкоми, губвоенкоми та інші місцеві органи радянської влади зобов'язувалися всіляко сприяти роботі продовольчих загонів. Винних у протидії наказу притягували «до суду за всією суворістю законів воєнного часу» [15, 45–46].

Більшовики реквізицію у селян продовольства здійснювали руками голодних робітників. На IV Всеукраїнському з'їзді рад, що відбувся у травні 1920 р., було схвалено курс на «оробітничення» продовольчих загонів. У резолюції з'їзду передбачалося направити на продовольчу роботу тисячі передових робітників. На виконання цього рішення ВУЦВК 10 червня 1920 р. закликав робітників України «стати на бойовий пост на селі» [15, 101].

У першій половині 1920 р. продрозкладка майже провалилася. Тоді органи радянської влади, зокрема каральні, перебували в стадії формування. Однак уже на осінь 1920 р. продовольча політика більшовиків набула характеру узаконеного грабунку українського села. Оголошувалися заходи під гаслами проведення «Продовольчих тижнів», «Походів на куркуля» з використанням продовольчих загонів та регулярної армії. Для здійснення продрозкладки до України у 1920 р. було направлено 39 тис. осіб, з яких 26,9% становили комуністи, співчуваючі їм – 12,3%, робітники – 24,3% [15, 122].

У 1920 р. із застосуванням жорстких силових методів продрозкладки було виконано на 70%. У селян було вилучено 71 млн 512 тис. пудів хліба проти 10,5 млн пудів у 1919 р. Під час реквізиції, крім продовольства, вилучалися худоба, птиця, предмети побуту, реманент [16, 92]. Руйнівні наслідки продрозкладки навіть перевищували збитки, спричинені війною. Так, найбільший дефіцит селянських засівів виник не на території, де відбувалися основні воєнні дії – Одеська, Київська, Донецька, Катеринославська, Поліська і Волинська губернії, а там, де активно виконували план хлібозаготівель – Чернігівська, Полтавська, Харківська губернії [17, 4].

Післявоєнна господарська розруха, посуха 1921 р. та згубна для сільського господарства економічна політика більшовиків стали основними передумовами голоду 1921–1923 рр. Він охопив основні хліборобські регіони колишньої Російської імперії – Поволжя, Північний Кавказ та південні губернії України. Катастрофічне загострення продовольчої кризи в УСРР було зумовлене підпорядкованістю формально незалежної УСРР московському центру.

Головною метою збереження продрозкладки залишалося забезпечення російських «червоних столиць». Уже в березні 1921 р. було оголошено «продтижневик» і тисячі комуністів та безпартійних робітників мобілізовано у хлібозаготівельні загопи, що направлялися на село. Якщо у грудні 1920 р. у середньому за добу заготовляли 1,5 тис. пудів хліба, то у березні 1921 р. – 7–8 тис. пудів. Збільшилося і відправлення хліба до Росії: 142 тис. пудів – у січні, 247 тис. пудів – у лютому, 1 млн. 114 тис. пудів – у березні. У квітні після закінчення «продтижневика» і повернення продзагонів у міста, кількість відправленого до Росії хліба знову зменшилася до 132 тис. пудів, що викликало незадоволення ЦК РКП(б) [17, 6].

Воно вилилося у рішучу вимогу Кремля у травні 1921 р. відправити у розпорядження Наркомпроду РСФРР не менше 40 ешелонів із продовольством. До уваги не бралися наслідки неврожаю в південних губерніях республіки. Цинізм більшовицького керівництва обурює, коли знайомимось зі зверненням В. Леніна до селян України на початку серпня 1921 р. У ньому звучали заклики: «Хай не лишиться жодного землероба, який не поділився б своїм надлишком з поволзькими голодуючими селянами, яким нічим засіяти полів» [18, 212].

Третина зібраного організаціями «Допголоду» продовольства вивозилася до Росії. Від реквізиції хліба не були звільнені навіть ті регіони, що були віднесені до категорії голодуючих. 3 вересня 1921 р., обговоривши питання про розміри державного хлібного фонду, Політбюро ЦК КП(б)У прийняло

пропозицію заступника Наркомпроду РСФРР М. Фрумкіна: «Встановити кількість хліба, яку Україна зобов'язана дати Росії, як мінімальну в 30 млн пудів навіть на шкоду власному забезпеченню». Мінімальні потреби самої України складали 70 млн пудів. За рік, з серпня 1921 р. по липень 1922 р., з України було вивезено понад 22 млн пудів хліба. Натомість республіка так і не отримала ні обіцяних коштів, ні промислових товарів [17, 14].

У розпал голоду 1921–1923 рр. на український уряд були покладені досить складні продовольчі завдання: забезпечити продовольством вугільну і металургійну промисловість України, хлібом – центральні райони Росії, створити оперативний запас для Червоної армії. Не зважаючи на те, що український Раднарком за підтримки КП(б)У докладав максимум зусиль, щоб виконати ці завдання, він не мав достатньої підтримки і розуміння з боку комісаріатів РСФРР. Замість надання обіцяної підтримки, російські комісаріати загалом та Наркомпрод зокрема намагалися применшити значення продовольчої допомоги з України. Російський Наркомпрод перед ЦК, РПО, в Раднаркомі РСФРР і президією ВЦВК штучно занижував дані щодо хліба, відправленого з України до Москви, та формувал у центральних органах викривлену позицію з цього питання. Її сутність полягає в тому, що за даними Наркомпроду України станом на 1 січня 1922 р. з України (включаючи Кубань і Крим) було відправлено до Росії 18 млн 497 тис. пудів хліба. Станом на 25 січня було відправлено ще 1 169 вагонів хліба. Якщо перевести це все в пуди і прийняти до відома ту обставину, що до Росії відправлялися пшеницю і жито, що належать до важковагових зернових, а вагон із таким зерном важив більше тисячі пудів, то до Росії станом до кінця січня було відправлено ще 1 млн 169 тис пудів хліба [19, арк. 2].

Однак український уряд все одно звинувачувався в недоопрацюваннях зі збору продподатку, що, зрозуміло, було безпідставним. Свідченням цьому є дані про те, що в губерніях, де була більш-менш сприятлива урожайність, вдалося зібрати на 10–20% більше запланованого, хоча із 12 українських губерній 5 – належали до цілком неврожайних, а в решті губерній урожайність була середньою або нижче середньої.

З Москви продовжували лунати звинувачення про залишення значної кількості хліба в Україні, її керівництву інкримінували саботаж виконання продрозверстки. Про безпідставність заявлених звинувачень свідчать такі дані. Звіти станом на 1 січня 1922 р. вказують, що із розподілених тогочас 48, 488 млн пудів хліба 16, 275 млн пудів (більше 1/3) було вивезено до Росії. На внутрішні потреби України, із яких головне місце належало Червоній армії, промисловості та залізниці, було дано по наряду 24 млн пудів. Оскільки 10% нарядів не було виконано, реально на Україну було розподілено 2, 413 млн пудів. Для армії було зроблено запас у 1, 5 млн пудів [19, арк. 8].

В обмін за відправлений до Росії хліб Україна повинна була отримати 1105 вагонів лісових матеріалів, 3 млн аршинів мануфактури, 2 млн пудів різних фарб, 1 маршрут металевих виробів, три маршрути с/г машин [19, арк. 6]. З цього всього раніше обіцяного Україна не отримала нічого.

Ще на початку вересня 1921 р. на ім'я Голови РНК УСРР Х. Раковського надійшла телеграма від В. Леніна, в якій останній повідомив про те, що для здійснення товарних операцій Наркомпродом РСФРР Україні до кінця року буде надіслано 170 млн. крб. Реально було направлено лише 105 млн. крб. Кошти були відправлені тоді, коли ціни на хліб суттєво підвищилися. Надіслані Кремлем гроші мали в 20 разів меншу купівельну спроможність, ніж це було раніше. Крім того, жодна з постанов РПО про сприяння Україні в період голоду 1921–1923 рр. не була виконана [19, 10]. Вражає і той факт, що вагони I категорії, якими відправлявся хліб до Росії, назад до України не поверталися. Натомість відправлялися зовсім непридатні для відвантаження продовольства вагони і Україні доводилося власним коштом ремонтувати зношену техніку РСФРР.

У 1922 р. в Україні не було відправлено обіцяний покрівельний метал та лісоматеріали. Замість заявлених постановою Ради праці й оборони 490 млн крб Україна отримала лише 360 млн крб. Кожний російський комісаріат надсилав до українських комісаріатів коштів навмання, не рахуючись з жодним нормативним документом, що регулювати фінансові розрахунки. До прикладу, ВРНГ РСФРР надіслала Українському Раднаргоспу всього 25% того, що передбачалося кошторисом. На усі українські комісаріати у 1922 р. було отримано на 30% менше коштів, ніж було заявлено [19, 9].

У цій складній для УСРР ситуації ніхто не припускався у Москві думки прирівняти голод в Україні до голоду в Поволжі. Хоча про голод, що насувався в Україну, було відомо ще в липні 1921 р. ВУЦВК отримав вказівку скасувати постанову УЕН про відправлення комісії в неврожайні губернії для з'ясування стану справ. Її було скасовано з суто політичних міркувань: щоб не створювати паніки. Опрацьовувалася техніка замовчування голоду. 4 серпня 1921 р. Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило резолюцію. В ній зазначалося: «Вказати губкомам, що під час проведення кампанії необхідно розрізняти заклик до боротьби з голодом у Росії від боротьби з неврожаєм в Україні, де допомога районам, що постраждали від неврожаю, може бути цілком надана своїми губернськими або повітовими засобами» [17, 26]. На розголошення інформації про масштаби голоду в Україні накладалося табу.

Україна була позбавлена права робити звернення до Росії та закордонних установ. Міжнародні комітети допомоги голодуючим допустили в Україну лише в січні 1922 р. і лише після того, як їм це дозволила РСФРР. Усі посилки, що відправлялися АРА (Американською адміністрацією допомоги), отримували тільки голодуючі Поволжя. Однак далі закривати очі на жахіття, що творилися з голодною Україною, було вже неможливо. Тому український уряд звертався до кремлівського керівництва і просив кошти у сумі 40 млн. крб. для допомоги голодуючим Україні, яких так і не отримав [19, арк. 11]. Натомість від початку 1922 р. до РСФРР справно було передано вантажів масою 20 701 383 пудів. Загальна заготівля зерна станом на 28 березня 1922 р. склала 71 107 900 пудів з усієї території УСРР [20, арк. 37].

Підводячи підсумки пореволюційного п'ятиріччя в Росії, характеризуючи загальний стан народного господарства в країні, зокрема у селянському господарстві, В. Ленін у доповіді на IV конгресі Комінтерну в листопаді 1922 р. цинічно заявив:

«...Селянство за один рік не тільки справилося з голодом, але і здало продподаток в такому об'ємі, що ми вже тепер отримали сотні мільйонів пудів і при тому майже без застосування будь-яких заходів примусу. Селянські повстання, які раніше, до 1921 р., представляли загальне явище в Росії, майже припинилися. Селянство задоволене своїм теперішнім становищем» [21, 285].

Висновки. Продовольча політика радянської влади в Україні на початку 1920-х рр. носила характер екстериторіальної експансії й безапеляційного втручання уряду РСФРР в економіку УСРР через систему органів конфіскації і реквізиції.

Військово-політичний союз між республіками 1919 р. та господарський союз 1920 р. сприяли відвертій окупації, яка виявила себе у діяльності російських продовольчих загонів в Україні, в експорті системи продрозверстки та карально-репресивних органів задля здійснення більшовицької «продовольчої політики». Її комісарами були московські призначенці в УСРР, які фактично здійснювали продовольчий та сировинний грабіж республіки. Вивіз сільськогосподарської продукції з України до радянської Росії перебував на контролі центрального апарату РКП(б). Продовольчу розверстку в Україні здійснювали силовими методами.

Зернова проблема в Україні як наслідок деструктивної соціально-економічної політики більшовиків на селі, криза хлібозаготівлі й масовий голод в Україні сприймалися московським центром як опір республіканської номенклатури, місцевий саботаж «куркульських елементів», внутрішня контрреволюція, а не власні прорахунки їх меншовартісного ставлення до України, її напівколоніального статусу. Більшовицьким керівництвом були враховані політичні наслідки голоду 1921–1923 рр. Їх вони потім успішно використали у боротьбі з українським селянством 1932–1933 рр.

Список використаної літератури та джерел:

1. Поляков Ю.А. 1921-й: победа над голодом / Ю. А. Поляков. – М., 1975.
2. Хенкин Е.М. Очерки истории борьбы Советского государства с голодом (1921- 1922) / Е. М. Хенкин. – Красноярск, 1988.
3. Макаренко А.А. Могучая сила пролетарской солидарности; Поддержка зарубежным пролетариатом Советской страны в 1921-1925 гг. / А. А. Макаренко. – К., 1976.
4. Мовчан О.М. Голод 1921-1922 рр. на Україні / О. М. Мовчан // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К. : Ін-т історії України, 1991. – Вип. 1. – С. 18–29.
5. Кульчицький С.В. Невідомі сторінки голоду 1921–1923 рр. в Україні / С. В. Кульчицький, О. М. Мовчан // Історичні зошити. – К. : Ін-т історії України, 1993.
6. Кульчицький С.В. Іноземна допомога голодуючим України. 1921-1923 / С. В. Кульчицький, О. М. Мовчан / Політика і час. – 2000. – №9-10.
7. Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: злочини проти народу / О. М. Веселова, В. І. Марочко, О. М. Мовчан. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2000. – 265 с.
8. Дорошко М. Голодомори в радянській Україні: організатори та виконавці / М. Дорошко // День. – 2007. – №205. – 24 листопада.
9. Драмарецький Б.Б. Голод 1921 – 1923 рр. в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спеціальність 07.00.01 – історія України / Б.Б. Драмарецький. – К., 1997. – 20 с.

10. Кириленко В.П. Голод 1921 – 1923 рр. в Південній Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спеціальність 07.00.01 – історія України / В.П. Кириленко. – Миколаїв, 2015. – 20 с.
11. Турченко Г.Ф. Голод 1921 – 1923 рр. як засіб державного терору радянської влади на Півдні України / Г.Ф. Турченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, 2012. – Вип. XXXII. – С. 206–210.
12. Шлихтер А. Борьба за хлеб на Украине в 1919 году / А. Шлихтер // Літопис революції. – 1928. – № 2 (29). – С. 96–135.
13. Чернов А. Итоги и перспективы внешней торговли Украины / А. Чернов // Хозяйство Украины. 1926. №8–9. С. 18–34.
14. Бут А.Н. «Экономическая контрреволюция» в Украине в 20–30-е годы ХХ века: от новых источников к новому осмыслению / А. Н. Бут, П. В. Добров / ред. А.Н. Бут. – Донецк : КИТИС, 2000. – 314 с.
15. Работы Харьковского губернского съезда Совета рабочих и крестьянских депутатов от 16 февраля 1919 г. – Х. : Центропечать, 1919. – 212 с.
16. Малик Я. Тоталітарний напрям продовольчої політики більшовиків у 1919–1920 рр. в Україні / Я. Малик // Ефективність державного управління: збірник наукових праць. – 2013. – Вип. 37. – С. 87–94.
17. Кульчицький С.В. Невідомі сторінки голоду 1921–1923 рр. в Україні / С.В. Кульчицький, О.М. Мовчан. – К., 1993. – 70 с.
18. Кононенко К.С. Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї 1917 – 1960. / К. С. Кононенко. – Мюнхен, 1965. – 431с.
19. ЦДАГОУ, ф.1, оп. 20, спр. 981, 26 арк.
20. ЦДАВОУ, ф. 3, оп. 1, спр. 100, 109 арк.
21. Ленин В.И. Пять лет российской революции и перспективы мировой революции (Доклад на IV конгрессе Коминтерна 13 ноября) / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. Пятое издание. Март 1922 г. – март 1923 г. – М. : Издательство политической литературы, 1970. – Т. 45. – С. 278–294.

References:

1. Polyakov, Yu. (1975) 1921: victory over hunger. M. (in Russ.)
2. Henkin E.M. (1988) Essays on the Soviet state struggle history with famine (1921–1922). – Krasnoyarsk (in Russ.)
3. Makarenko, A. (1976) The mighty force of proletarian solidarity; Foreign proletariat support of the Soviet Union in 1921–1925. K. (in Ukr.)
4. Movchan, O. (1991) The famine of 1921–1922 in Ukraine. *Problems of Ukrainian history: facts, judgments, searches*. K.: In the history of Ukraine, 1 (in Ukr.)
5. Kulchytsky, S. & Movchan, O. (1993) Unknown pages of the famine of 1921–1923 in Ukraine. *Historical notebooks*. K.: Institute of History of Ukraine (in Ukr.)
6. Kulchytsky, S. & Movchan, O. (2000) Foreign aid to the starving of Ukraine. 1921–1923. *Politics and time*, 9–10. (in Ukr.)
7. Famine in Ukraine 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: crimes against people (2000). *Ed.* O. M. Veselova, V.I. Marochko, O. M. Movchan. K.: Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (in Ukr.)
8. Doroshko, M. (2007) Famine in Soviet Ukraine: organizers and performers. *The day*. 205. (in Ukr.)
9. Dramaretsky, B. (1997) Famine of 1921 – 1923 in Ukraine. Abstract of candi-date's thesis. Kiev (in Ukr.)
10. Kyrylenko, V. (2015) Famine of 1921 – 1923 in Southern Ukraine. Abstract of candi-date's thesis. Mykolayiv (in Ukr.)
11. Turchenko, H. (2012) Famine of 1921 - 1923 as a state terror means of soviet power in the South of Ukraine. *Scientific Papers of the Faculty of History of Zaporizhzhia National University*, 00022 (in Ukr.)
12. Schlichter, A. (1928) Bread struggle in Ukraine in 1919. *Revolution chronicle*, 2 (29), 96–135. (in Ukr.)
13. Chernov, A. (1926). The results and prospects of Ukraine's foreign trade. *Economy of Ukraine*, 8–9, 18–34. (in Ukr.)

14. But, A. & Dobrov, P. (2000) «Economic counterrevolution» in Ukraine in the 20-30th years of the 20th century: from new sources to the new understanding. *Ed.* A.N. But. Donetsk: KITIS, 314. (in Ukr.)
15. Kharkiv provincial congress of the Council of Workers and Peasants' Deputies works dated February 16, 1919. (1919). Khark: Centro Print, 212 (in Ukr.)
16. Malyk, Y. Totalitarian direction of Bolsheviks food policy in 1919–1920 in Ukraine (2013). *Efficiency of public administration: scientific works collection*. 37, 87–94. (in Ukr.)
17. Kulchytsky, S. & Movchan, I. (1993). Unknown pages of the 1921–1923 famine in Ukraine. K., 70. (in Ukr.)
18. Kononenko, K. (1965). Ukraine and Russia. Social and economic foundations of the Ukrainian national idea 1917–1960. Munich, 431. (in Ukr.)
19. Central State Archive of higher authorities and management of Ukraine, f.1, des. 20, case 981. (in Ukr.)
20. Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, f. 3, des. 1, case. 100. (in Ukr.)
21. Lenin, V. (1970). Five Years of the Russian Revolution and Prospects of the World Revolution (Report during the Fourth Congress of the Comintern on November, 13). The full collection of works. Fifth Edition. March 1922 – March 1923. M.: Publishing House of Political Literature, 45, 1970 (in Russ.)

V. Sokyrka

RUSSIAN SOVIET FOOD POLICY IN UKRAINE AT THE BEGINNING OF THE 1920'S

Introduction. The article deals with the problems connected with the food crisis of the early 1920's and the Holodomor of 1921-1923 organized by the Soviet regime.

Purpose. The purpose of the article is to find out a set of factors that led to the deepening of the food crisis of the early 1920's and the implementation of the first wave of starvation of the Ukrainian population as a means of mass genocide by the Soviet authorities.

Methods. Through general scientific, special and interdisciplinary research methods, documents are analyzed, empirical material is accumulated and systematized, statistics are analyzed from the topic chosen for the research.

Results. The factors, which caused deepening of the food crisis, have been analyzed. Measures of the Soviet power concerning food requisition, active policy of grain procurement during the period of drought and crop failure in Ukraine have been highlighted. The key principles of the Soviet food system – the monopoly of harvesting and distribution of food, the nationalization of trade and the organizational forms of food apparatuses as requisition bodies – have been revealed. The food policy of the Bolsheviks has become the nature of the legitimate robbery of the Ukrainian village. Post-war economic ruin, drought in 1921 and destructive for agriculture, the economic policy of the Bolsheviks became the main prerequisites for the famine of 1921–1923.

Originality. It has been proved that the “bread policy” of the Soviet government in Ukraine in the early 1920's had the nature of extraterritorial expansion and impetuous intervention of the RSFSR government in the Ukrainian SSR economy through the system of confiscation bodies and requisition.

Conclusion. It is proved that the establishment of Soviet power in Ukraine in the early 1920's enabled the Bolsheviks to use its resources for the material ensuring the existence of the regime, the fulfillment of obligations under international treaties and the destruction of the political activity of the Ukrainian peasantry. In order to fulfill the mentioned tasks, the Kremlin has been conducting active policy of grain procurements in Ukraine.

Prospects for the study are the comprehensive study of Russian Soviet policy in Ukraine and the food crisis that was permanent in 1920's.

Key words: RSFSR, USSR, Soviet power, food crisis, grain procurement policy, Holodomor 1921–1923.

МЕТОДОЛОГІЯ ТА ІСТОРІОГРАФІЯ АГРАРНОЇ ІСТОРІЇ

УДК 631.1(477.64/.65) «1774.05/.07»
DOI: 10.31651/2413-8142-2018-20-40-45

С.С. Дідик

*кандидат історичних наук, старший викладач кафедри
суспільних дисциплін Запорізького державного
медичного університету*

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО НА ТЕРИТОРІЯХ НОВОЇ СЕРБІЇ ТА НОВОСЛОБІДСЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ПОЛКУ ЗА МАТЕРІАЛАМИ «ЩОДЕННИКА ПОДОРОЖІ І.А. ГІЛЬДЕНШТЕДТА ЄЛИЗАВЕТГРАДСЬКОЮ ПРОВІНЦІЄЮ (ТРАВЕНЬ – ЛИПЕНЬ 1774 РОКУ)»

Автором статті на основі нарративного джерела особистого походження «Щоденника подорожі І.А. Гільденштедта Єлизаветградською провінцією (травень – липень 1774 року)» реконструйовано основні риси сільського господарства населення Нової Сербії та Новослобідського козацького полку. «Щоденник...» є інформаційним джерелом стосовно галузей сільського господарства, сільськогосподарських культур, що вирощувалися, врожайності, стану ґрунтів тощо. Його аналіз дозволяє констатувати, що землеробство та скотарство були основними галузями у господарстві населення краю, а садівництво, городництво і бджільництво носили допоміжний характер. Рівень розвитку сільського господарства на зазначених територіях сприяв задоволенню власних потреб населення у продуктах сільськогосподарського виробництва.

Ключові слова: Південь України, Нова Сербія, Новослобідський козацький полк, Єлизаветградська провінція, землеробство, скотарство, бджільництво, садівництво, городництво.

Постановка проблеми. Сільське господарство завжди відіграло важливу роль в історії українського народу. І XVIII століття не стало винятком. На цей час припадає початок активної колонізації та господарського освоєння Півдня України. Свій внесок у господарське освоєння краю зробило населення Нової Сербії та Новослобідського козацького полку.

Актуальність теми полягає у тому, що аграрна історія Нової Сербії та Новослобідського полку, на нашу думку, недостатньо висвітлені в історіографії. У реаліях сучасної історичної науки дослідники дедалі більше уваги звертають на історію «повсякдення». Однак для відтворення такої історії не кожне джерело стане у нагоді. Як найкраще для реконструкції історії повсякденності підходять щоденники подорожей, записки і нотатки мандрівників. Саме такі історичні джерела допоможуть цілісно, щедро та різнобічно реконструювати повсякденне життя (родючість

ґрунтів, особливості господарювання, соціально-етнічні параметри) як окремих людей, так і певних етнічних груп. У запропонованій статті для аналізу взято «Щоденник подорожі І.А. Гільденштедта Єлизаветградською провінцією (травень – липень 1774 року)». Це сприятиме реконструкції аграрного життя новосербців та новослободжан, особливостей їх господарювання, що є метою статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. «Щоденник подорожі Гільденштедта...» привертав увагу таких дослідників, істориків, краєзнавців минулого і сьогодення, як Г.І. Соколов [1, 389], В.І. Ястребов [2;3], М. Шугуров [4], Н.О. Никифоренко (вона ж – Н.О. Кір'язева) [5; 6; 7; 8], Пірко В.О [9].

«Щоденник...» переважно вивчали як джерело соціально-економічної історії окремих регіонів України другої половини XVIII ст. Проте використання інформативних можливостей щоденника носило спорадичний характер, дослідники, як правило, брали до уваги незначні обсяги фактичного матеріалу для інтерпретації тієї чи іншої теми свого дослідження. Найбільш комплексно і системно «Щоденник...» опрацювала наша сучасниця Н.А. Никифоренко. Вона здійснила ґрунтовний джерелознавчий аналіз «Щоденника...», показала його значущість та інформативні можливості. Одночас дослідниця розглядала «Щоденник...» передусім як важливе історичне джерело до соціально-економічної історії України другої половини XVIII ст. взагалі [5, 2-3].

Мета статті – на основі матеріалів «Щоденника подорожі І.А. Гільденштедта...» реконструювати основні аспекти сільськогосподарської діяльності мешканців Нової Сербії та Новослобідського козацького полку.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких завдань:

1. реконструювати та накреслити основні риси розвитку сільського господарства Нової Сербії і Новослобідського козацького полку;
2. визначити основні і допоміжні галузі сільськогосподарського виробництва;
3. охарактеризувати якість ґрунтів та з'ясувати, які культури вирощувало місцеве населення;
4. з'ясувати ступінь ефективності сільського господарства на зазначених територіях.

Теоретико-методологічною основою дослідження виступає «діалогічне» розуміння специфіки історичного пізнання. Такий підхід історичного пізнання передбачає особливий діалог між минулим та сьогоденням, який здійснюється за посередництвом історичного джерела – у нашому випадку – «Щоденника подорожі І.А. Гільденштедта...». Автор джерела та його дослідник виступають повноцінними суб'єктами такого діалогу.

Виклад основного матеріалу. Нова Сербія (1751–1764 рр.) – військово-землеробське поселення на Півдні України. За задумом російського уряду, на землях, відведених для створення Нової Сербії, планувалося оселити представників південнослов'янських народів – сербів, хорватів, болгар. З іноземців-колоністів були сформовані так звані Новосербські полки – Гусарський і Пандурський [10, 43, 48, 57].

Новослобідський козацький полк – козацький полк, який був утворений за наказом російського Сенату. Полк функціонував протягом 11 років (1753–1764 рр.) на Правобережній Україні, на частині території «Задніпровських місць» [11, 5–6]. У 1764 р. у зв'язку з кардинальними адміністративними реформами на Півдні України Новослобідський козацький полк і сусідня Нова Сербія були об'єднані у Новоросійську губернію (1764–1783 рр.) [10, 68; 11, 5–6]. Землі зазначених адміністративних утворень увійшли до складу Єлисаветградської провінції цієї губернії. Новосербські полки – Гусарський і Пандурський – були перетворені на Чорний і Жовтий гусарські полки відповідно. Новослобідський козацький полк був переформований у Єлисаветградський пікінерний полк [12, 657–667, 660–661]. Пізніше на землях Єлисаветградської провінції був оселений також Молдавський гусарський полк. Незважаючи на нетривалий час існування зазначених адміністративно-територіальних одиниць, їх населення зробило вагомий внесок в економічне освоєння території Південної України: розорює цілину, розводить худобу, насаджує сади.

Автор «Щоденника...» Йоган Антон Гільденштедт (1745–1781) – народився у Ризі, закінчив Берлінську медико-хірургічну колегію, а в 1768 р. у Франкфурті-на-Одері захистив дисертацію та отримав ступінь доктора медицини. По тому його було запрошено до Санкт-Петербурзької Академії наук для участі в академічних експедиціях із економіко-географічного вивчення «окраїн Російської імперії». Очоливши одну з Астраханських експедицій, протягом 1768–1775 рр. Й.А. Гільденштедт обстежував землі Нижнього Поволжя, Кавказу, Донщини та України. В 1768–1774 рр. як керівник наукової експедиції подорожував Україною. У 1773–1774 рр. вивчав Новоросійську, Слобідсько-Українську та Малоросійську губернії. В травні-липні 1774 р. він здійснив подорож Єлисаветградською провінцією Новоросійської губернії (територія колишніх Нової Сербії та Новослобідського полку). Основні результати його експедиційної діяльності знайшли відображення у «Reisen durch Russland und im Kaukasischen Gebirge» – «Щоденнику...», «Мандрівних записках...», виданих вже по смерті автора П.-С. Палласом [3; 5, 3].

Наші попередники відзначали, що однією зі складностей опрацювання «Щоденника...» є те, що праця написана і видана німецькою мовою. Робилися спроби перекладу і видання російською, українською мовами. Однак повного перекладу і перевидання частини щоденника, присвяченої Україні, такі не було зроблено. Хоча окремі спроби у цьому напрямі робилися. Згадаємо напрацювання В.І. Ястребова [2], Н.А. Никифорова [6], А.В. Пивовара [3] тощо. У них опубліковано частини щоденника, присвячені Єлисаветградській провінції. Ми у своєму дослідженні послуговуємося працею Н.А. Никифорова [6].

Щоденник подорожі І.А. Гільденштедта належить до групи нарративних джерел і посідає особливе місце з-поміж джерел аграрної історії Нової Сербії та Новослобідського козацького полку. Щоденники на відміну від офіційних документів, передають емоції, власні спостереження і роздуми авторів, не обмежуючись сухою констатацією фактів. В такий спосіб це дозволяє нам, так би мовити, з перших вуст дізнатися про повсякденне життя мешканців краю, про їх господарські заняття тощо. Незважаючи на те, що І.А. Гільденштедт подорожував на 10 років пізніше від часу існування Нової Сербії та Новослобідського полку, за цей час на зазначених територіях мало що змінилося. Колишні новосербці та ново-слобожани, як і раніше, розводили худобу, сіяли хліб, орали землю [13, 36]. Автор «Щоденника...» на сторінках своєї праці іноді вживає назву «Нова Сербія» [6, 25], хоча таке адміністративно-територіальне поселення офіційно припинило існування у 1764 р. Це може свідчити про те, що у пам'яті людей ще жили старі назви, спомини про минулі часи, відчувалася певна ностальгія за минулим.

Подорожуючи Єлисаветградською провінцією, І.А. Гільденштедт особливу увагу звернув на розвиток сільського господарства у регіоні. Так мандрівник подав інформацію про сільськогосподарські культури, які вирощувало місцеве населення: переважно жито, овес, ячмінь, горох [6, 22, 34–35]. Меншою мірою сіяли пшеницю, гречку, турецькі боби (схожі на квасолу), кукурудзу (турецьку пшеницю) [6, 20, 30, 34–35]. Серед технічних культур – традиційні льон і коноплі [6, 30, 33]. Описуючи шлях від р. Плетений Ташлик до слободи Злинки, дослідник зазначав: «Майже весь час дорога йшла обробленими ланами, засіяними житом, ярою пшеницею, ячменем, просом, льоном, гречкою, коноплями, горохом» [6, 44]. Мандрівник від шанців Калніболото до Семлика, науковець зафіксував у щоденнику: «Жито вже цвіло, має помірну висоту, але є густе й зовсім без бур'яну; гречка й просо ледь проросли, пшениця, ячмінь, овес трапляються досить рідко; льону та конопель зовсім не видно...» [6, 30].

Подає інформацію академік І.А. Гільденштедт і про родючість ґрунтів. Родючим були ґрунти в околицях поселення Шаломош, на р. Синюха – слободи Маслово та Синюхин брід. Від р. Кам'янка у напрямку до шанця Вершино-Кам'янського 10 верст дорога йшла рівним родючим степом. Шар чорнозему на деяких землях бути завтовшки у фут (приблизно 30 см). Так, наприклад, було на землях між слободами Княжою та Лозоваткою. Земля там хоч і глинкувата, проте вкрита рівним шаром чорнозему [6, 27].

Менш родючими були ґрунти у мешканців слободи Злинка [6, 33]. Від шанця Вершино-Кам'янського 14 верст майже прямо на схід розкинувся цілком відкритий неродючий степ, і так аж до верхів'їв р. Малої Верблужки. Шар чорнозему тут був тонкий, тому і ґрунти були неродючі, – пояснює мандрівник [6, 36].

Часто неродючі ґрунти чергувалися з родючими і навпаки. Так, неродючий степ розкинувся на 12 верст від Верблужого карантину до села Зеленого. Поруч від шанця Жовтого до шанця Попельнастого на 16 верст шлях тягнувся вельми родючою відкритою рівниною, вкритою звичайними степовими рослинами [6, 36–37]. Такою ж пласкою родючою рівниною шлях йшов на 12 верст від р. Омельника до

верхів'їв балки Купиватої, а звідти 8 верст у тому ж напрямку до слободи Зибкої [6, 37].

Для покращення стану ґрунтів і збільшення врожайності І.А. Гільденштедт навіть рекомендував використовувати добрива, зокрема, білий вапняний мергель [6, 29,31; 14]. Його можна вдосталь роздобути поблизу Миргорода (Новомиргород – у 1751-1764 рр., фортеця, фактично столиця Нової Сербії [10, 56-57], а у 1774 р. – адміністративний центр Чорного гусарського полку. Не потрібно плутати з м. Миргород на Полтавщині). Траплявся він і по берегам Дніпра, і на землях інших слобід колишньої Нової Сербії та Новослобідського полку (шанці Липняжський, Тернівський, Сухоташилицький). Оскільки місцевий клімат був доволі сухий, а ґрунт глинуватий, масний і твердий, то від мергелю була б чимала користь, оскільки він має здатність розщеплювати масні частини, полегшує живлення рослин, притягує й довго тримає атмосферну вологу [6, 29,31].

Однак навіть за таких умов місцеві мешканці провінції збирали добрі врожаї у врожайні роки. Так академік повідомляє, що просо й гречка дають - сам 20-30, іноді ж просо дає і сам-50 [6, 26]. Жито може давати сам-10. Хоча у 1774 р. жито вродило погано і дало врожай лише сам-2 [6, 38]. На жаль, про врожайність інших культур він не повідомляє. Це підштовхує нас до думки, що саме просо, жито й гречка були основними сільськогосподарськими культурами, які вирощували місцеві мешканці.

Дослідник також докладно описав процеси оранки, сівби та збору врожаю. Так на шляху від слободи Чернецої до слободи Нестерівки вчений спостерігав як орють поле. У перший день підіймали цілину, на другий день її засівали просом і боронили. На піднятій цілині, зазвичай, у перший рік сіють просо, на другий рік – гречку, потім – пшеницю чи ячмінь, овес чи жито. Описує академік і знаряддя праці. Тутешня борона складається з гострих патичків, кожний завдовжки в п'ять (близько 20 см). Тутешній плуг схожий на грузинський, але менший за розміром і відрізняється від російської сохи. У плуг зазвичай впрягають 3-4 воли. Один орач править плугом, другий поганяє волів. Борозна плугу має 1 фут завширш, 1 дюйм (2,55 см) вглиб. За 10 хвилин роботи плуг просувається на 100 кроків. Ще І.А. Гільденштедт відзначав погану звичку місцевих «не давати зраному полю перепочити часинку до посіву, коли б бур'яни, вирвані плугом, могли б згнити» [6, 26]. Іноді землю орали «малим великоросійським плугом» (сохою), але він є мало придатний до місцевих умов, оскільки швидко ламається у твердому важкому глинуватому ґрунті [6, 33; 15].

Жнива ж в Єлизаветградській провінції починалися у кінці червня. Жито жали серпами й відразу ж в'язали у снопи, потім звозили на подвір'я, де і складали у копи як сіно, а потім потроху молотили. Наприкінці червня також косили сіно і косовиця тривала весь липень. У середині липня жали ячмінь та овес. У випадку, коли останні культури вродили погано, то їх доводилося просто косити. Так було у 1774 р. [6, 38].

Вчений звернув увагу, що під час сільськогосподарських робіт часто використовували працю вільнонайманих робітників. Так, коли господар наймає двох робітників орати поле його плугом та

волами, а потім сіяти, то вони працюють 6 днів на нього, а 2 дні – на себе. Однак свої лани робітники засівають власним зерном [6, 38].

Під час жнив дефіциту робочих рук найманих робітників не було. За свою роботу вони отримували плату натурою з частини врожаю або грошима. Так, з 7-ми снопів вони отримували 2, за молотьбу ж беруть частку: з жита, ячменю та вівса – $\frac{1}{6}$; з пшениці – $\frac{1}{7}$; з гороху – $\frac{1}{4}$; з проса – $\frac{1}{5}$. За косовицю найманий робітник отримував $\frac{1}{3}$ накошеного сіна або 15 коп. на день, і це із харчами господаря-роботодавця [6, 38].

Меншою мірою описані І.А. Гільденштедтом такі галузі землеробства, як садівництво і городництво. Серед культур городництва, які вирощували місцеві мешканці, академік виокремив тільки кавуни, дині, огірки, боби [6, 24].

Більше мандрівник повідомляє про садівництво. Він згадує, що найпоширенішими деревами у садах були яблуні, груші, вишні, сливи, черешні, персики, абрикоси, айва, шовковиця (молдавською – фрага), волоський горіх, мигдалеві дерева, глід, кизиліві дерева. І.А. Гільденштедт розрізняє три різновиди слив: угорка, мергелка, туркени (туркенья). Майже у всіх садках росли смородина і агрус [6, 23].

Мандруючи територією колишнього Пандурського полку Новосербського корпусу, поблизу Крюківського шанці, академік натрапив на сад, у якому росло 1000 вишневих дерев і майже стільки ж виноградних лоз. Ми вважаємо цю цифру перебільшенням, але інших даних у нас немає. У 1774 р. врожай на вишні був добрий. Вже на середину червня вишні достигли. Цебро вишень коштувало 10-15 коп. [6, 38].

Аналізуючи «Щоденник...», можна отримати інформацію про розвиток виноградарства у краю. У тому ж таки саду поблизу Крюкова росло близько 1000 виноградних лоз. Винограду 1774 р. вродив рясно, проте ягоди його були малопродатними до подальшого вживання чи переробки. Виноград вирощували на всій території Нової Сербії та Новослобідського козацького полку, але не дуже доброї якості й не завжди він давав добрі врожаї. Давалися в знаки невідповідні кліматичні умови. Так, І.А. Гільденштедт фіксує, що виноград сильно потерпає від весняних заморозків (він називає їх морозами). Водночас і самі місцеві мало про нього дбали [6, 22,38]. Дещо інша ситуація з вирощуванням винограду була у Новомиргороді. Місцеві запевняли мандрівника, що заморозки не шкодять лозі, а грона встигають визріти. Врожаї винограду збирали, але, вірогідно, у недостатній кількості, оскільки виготовленого вина вистачало лише для задоволення власних потреб [6, 28]. Можливо, науковець мав справу з іншим сортом винограду, який вирощують саме новомиргородці. Цей момент у своєму щоденнику він, на жаль, не уточнив.

Мандруючи колишньою Новою Сербією та Новослобідським козацьким полком, І.А. Гільденштедт у загальних рисах описав і скотарство. Місцеве населення розводило рогату худобу. Насамперед він згадує про волів: «Мешканці тутешні для роботи мають лише волів, а коней не заводять» (йдеться про слободу Цибулів) [6, 23]. Також вони тримали овець, свиней, коней і навіть буйволів. Коней тримали переважно розкольники [6, 34]. Буйволів – переважно болгари [6, 25]. Вчений згадує,

що у 1774 р. запорожці перешкоджали населенню Молдавського і Єлисаветградського полків (їх землі межували з землями Січі) у веденні господарства: випрягали волів з плугів, уганяли цілі стада овець і рогатої худоби. Академік згадує, що волів і коней також використовували у млинарстві [6, 25, 27].

Під час своєї подорожі науковець був свідком випадків епізоотії. Так, він констатував, що на весні 1774 р. лютувала пошесть рогатої худоби. Частіше хворіли молоді дворічні тварини. Хвороба проявляла себе у сльозоточінні, виділенні сморідної слизоти з носу, кволості, виснаженні та сильній спразі. Протягом тижня тварина помирала, або ж хвороба відступала. Зазвичай одужання тварини супроводжувалося бігункою. Сам природознавець робить припущення, що це була так звана «лінива лихоманка». Він запропонував навіть свій рецепт від зазначеного недугу – давати більше солі здоровим тваринам для того, щоб викликати спрагу та очищувати соки, а хворим – сіль із квасом [6, 25].

Землі Південної України вирізнялися багатонаціональним складом населення. Не була винятком і Єлисаветградська провінція. Мандруючи провінцією, академік подав інформацію про господарські заняття таких етнічних груп населення, як росіяни-розкольники та молдавани. Так росіяни-розкольники слободи Злинки обробляли лани, засівали їх житом, ярою пшеницею, ячменем, просом, льоном, гречкою, коноплями, горохом, просом. Землю орали «малим великоросійським плугом» (себто сохою). Однак він був мало придатним до місцевих умов, бо швидко ламався у місцевому твердому важкому глинистому ґрунті [6, 33-34; 15]. На відміну від «малоросів» (українців), розкольники віддавали перевагу розведенню коней. Саме вони були основною тягловою силою у їх господарствах. Рогатої худоби росіяни-старовіри розводили мало [6, 34].

Порівнюючи молдаван (самі себе вони називали волохами) і «малоросів», І.А. Гільденштедт виокремлює багато спільного між ними як у повсякденному житті, так і у способі ведення господарства. «...так само будують собі хати. У повсякденному жіночому одязі також нема відмінностей, крім того, що білу хустку малоросіянки обертають лише навколо голови, а молдованки й навколо шиї. Замість спідниці малоросіянки обертають нижню частину тіла кольоровою тканиною, волошки – шматом білого полотна. Його вони виготовляють самі почасти з конопель, почасти – з льону, тому майже у кожній хаті є ткацький верстат, і жінки без перепочинку за допомогою веретена займаються прядінням. Чоловічий одяг також схожий на малоросійський, тільки у молдаван нема свиток» [6, 34]. Тобто, як і українці, молдавани вирощують технічні культури – льон і коноплі. Так само, як і українці, молдавани використовують волів як тягло: «Орють великим плугом, 4-ма парами волів, як малороси» [6, 34-35]. Сіють переважно пшеницю, просо, жито, ячмінь, овес, гречку, турецькі боби та кукурудзу (турецьку пшеницю). Кукурудзи сіють мало. Мандрівник вважав, що молдавани запровадили у господарський обіг жито та гречку. Також вони багато розводили овець (започаткували вівчарство в краю) і свиней. Коней розводили мало [6, 34-35].

І.А. Гільденштедт у своєму «Щоденнику...» повідомив про таку галузь сільського господарства, як бджільництво. Як вулики населення часто-густо використовувало липові колоди. Розмір такої колоди був 3 фути (близько 1 м) завдовжки і 1 фут (30 см) завширшки. У колоді-вулику прорубували отвір завбільшки з палець, горішний край щільно закривали дошкою, всередину вставляли горизонтально 4 патичка, щоб до них бджоли прикріплювали соти. Влітали і вилітали бджоли через бічні отвори. Взимку борті тримали у льоху. Для зміцнення роїв бджіл переганяли з сильних роїв до слабших підкурюванням. Якщо була потреба зовсім спорожнити вулик, бджіл знищували, обкурюючи його гниляком. Пасіки з вуликами розміщували переважно у лісах і лісках. Таку пасіку природознавець бачив у ліску, який називався Мертанова Пасіка, поблизу поселення Вершацьк. У ліску стояло більше ста вуликів. Щоб запобігти гниттю вуликів, їх бризкали відваром із ясинця (Ясенець білий – *Dictamnus albus* – занесений до Червоної книги України [6, 23, 26; 16].

Висновки. Аналіз «Щоденнику подорожі І.А. Гільденштедта Єлисаветградською провінцією...» дозволяє нам реконструювати та накреслити основні риси розвитку сільського господарства Нової Сербії та Новослобідського козацького полку. Зазначимо, що основою сільського господарства названих територій було землеробство. Населення вирощувало жито, овес, ячмінь, горох, просо, пшеницю, гречку. З технічних культур – льон і коноплі. Місцеві ґрунти на зазначених територіях поділялися на родючі та неродючі, котрі часто чергувалися між собою. Зібраного врожаю населенню цілком вистачало для задоволення власних потреб. Допоміжними галузями землеробства були садівництво і городництво. Найпоширенішими садовими деревами були яблуні, груші, вишні, сливи, черешні, персики, абрикоси, айва, шовковиця), волоський горіх, мигдалеві дерева, глід, кизиліві дерева. Виноградарство хоча і було розповсюджене серед мешканців колишніх Нової Сербії та Новослобідського, однак відіграло незначну роль і ледве могло забезпечити місцеві потреби. Скотарство також представлено у нотатках академіка І.А. Гільденштедта. Місцеві тримали рогату худобу, овець, свиней, коней і навіть буйволів. Також займалися бджільництвом. Аналізуючи матеріали «Щоденника...», можна виокремити господарства українців, молдаван та росіян-розколників. Зазначені етнічні групи мали певні відмінності у веденні сільського господарства.

Таким чином, рівень розвитку сільського господарства на землях Нової Сербії та Новослобідському полку загалом дозволяв задовольнити потреби населення в продуктах сільськогосподарського виробництва.

Список використаної літератури та джерел:

1. Соколов К. Историческая и статистическая записка о военном городе Елисаветграде / К. Соколов // Записки Одесского общества истории и древностей (далі - ЗООИД). – 1848. – Т. 2. – Отд. I. - С. 386–395.
2. Путешествие И.А. Гильденштедта по Елисаветградской провинции (1774 г.) // Елисаветградский вестник. – 1889. - № 38, 41, 44, 49, 51, 53, 60, 64, 65, 69.
3. Подорож Єлисаветградською провінцією 1774 року (Передмова. Пивовар А.В.) [Електронний ресурс] / Мислене древо. – Режим доступу: <https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/HistSources/Gueldenstaedt1774/>

Preface.html

4. Шугуров М. Дневник путешествия в Южную Россию ак. С.-Петербургской Академии наук Гильденштедта в 1773-1774 гг. / М. Шугуров // ЗООИД. – 1879. – Т. XI. – С. 180-228
5. Никифоренко Н.О. Мандрівні записки Й.А.Гільденштедта як джерело з соціально-економічної історії України другої половини XVIII ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 00.07.06 / Н.О. Никифоренко; Донец. держ. ун-т. – Донецьк, 2000 – укр.
6. Никифоренко Н.О. Щоденник подорожі І.А. Гільденштедта Єлизаветградською провінцією (травень – липень 1774 року) / Н.О. Никифоренко // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII–XIX ст. – Вип. 4 (5). – 1999. – Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 1999. – С. 15-40.
7. Никифоренко Н.О. Про сільськогосподарське виробництво у маєтках К. Розумовського у другій половині XVIII ст. (на матеріалах “Щоденника” І.А. Гільденштедта) / Н.О. Никифоренко // Питання аграрної історії України та Росії (XVIII-XIX ст.): Матеріали третіх наукових читань, присвячених пам’яті Д.П. Пойди. – Дніпропетровськ, 1999. – С. 66-71.
8. Кір’язєва Н.О. Про “релігійну толерантність” у політиці російського уряду щодо заселення Новоросії у 60-70-х рр. XVIII ст. (за матеріалами подорожі Й.А. Гільденштедта) / Н.О. Кір’язєва // Вісник Університету внутрішніх справ. – Вип. 7. – Ч.1.–Харків, 1999. – С. 65-68.
9. Никифоренко Н., Пірко В. Мандрівні записки І.А. Гільденштедта як джерело з історії України другої половини XVIII ст. / Н. Никифоренко, І. Пірко – У кн.: Осягнення історії: Збірник наукових праць на пошану професора М.П. Ковальського з нагоди 70-річчя. – Острого-Нью-Йорк, 1999. – С. 376-389
10. Посунько О.М. Нова Сербія та Слов’яносербія – військово-землеробські поселення на Півдні України (1751 – 1764 рр.). / О.М. Посунько // Канцелярія Новосербського корпусу (1754–1764 рр.) – Запоріжжя, 2005. – С. 43-96.
11. Дідик С.С. Новослобідський козацький полк (1753–1764.) / С.С. Дідик. -К., 2013. – 188 с. (Серія «Запорізька спадщина». Випуск 18)
12. Полное собрание законов Российской империи. – СПб.: Печатано в Типографии 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. – Т. 16. – С. 657-667, 660-661.
13. Дідик С.С. Новослобідський козацький полк (1753-1764 рр.): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Дідик Сергій Сергійович ; ДВНЗ «Запорізький національний університет МОН України». - Запоріжжя, 2009. - 278 арк.
14. Полезное ископаемое мергель, как удобрение [Электронный ресурс] / Агро Бизнес. Бизнес на ельском хозяйстве от А до Я. – Режим доступу: <http://www.agro-biz.ru/udobreniya/poleznoe-iskopaemoe-mergel-kak-udobrenie.html#i-3>
15. А. Шмидт. Ватериалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Херсонская губерния. – 2. Земледельческие орудия [Электронный ресурс] / Обласна універсальна наукова бібліотека ім. Д.І.Чижевського. – Режим доступу: <http://library.kr.ua/elib/shmidt/zemorud.html>
16. Ясенень білий *Dictamnus albus* L. (*D. fraxinella* DC.) [Электронный ресурс] / Червона книга України. – Режим доступу: <https://redbook-ua.org/item/dictamnus-albus-l/>

References:

1. Sokolov, K. (1848). Historical and statistical note on the military city of Elisavetgrad. ZOOID, Vol. 2, 386–395 (in Rus.).
2. Journey, I. Gildenstedt to the Elisavetgrad province in 1774. (1889). Elisavetgrad bulletin, 1 38, 41, 44, 49, 51, 53, 60, 64, 65, 69 (in Russ.).
3. Journey to the Elisavetgrad province in 1774 (Preface: A.V Pivovar). Myslene drevo. Retrieved from <https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/HistSources/Gueldenstaedt1774/Preface.html> (in Rus.).

4. Shugurov, M. Diary of travel to Southern Russia ac. St. Petersburg Academy of Sciences Gildenstedt in 1773-1774. ZOOID, Vol. XI, 180-228 (in Rus.).
5. Nikiforenko, N. Travel notes of I.A. Gildenstedt as a source of social-economic history of Ukraine in the second half of the 18th century. Manuscript. Thesis for a Candidate’s degree by speciality 07.00.06 – Historiography, source-studying and special historical subjects. Donetsk State University, Donetsk, 2000 (in Ukr.).
6. Nikiforenko, N. (1999) Travel diary I.A. Gildenstedt to the Elizavetgrad province (May - July 1774). Notes of the Research Laboratory of the History of Southern Ukraine of Zaporizhzhya State University: Southern Ukraine of the XVIII-XIX centuries. 4 (5). Zaporozhye: RA “Tandem-U”, 15-40 (in Ukr).
7. Nikiforenko, N. (1999). About agricultural production in the possessions of K. Razumovsky in the second half of the XVIII century (according to the materials of “Diary” by I. Gildenstedt). Questions of the agrarian history of Ukraine and Russia (XVIII-XIX centuries): Materials of the third scientific readings devoted to the memory of D.P.Poyda. Dnipropetrovsk, 66-71 (in Ukr).
8. Kiryazeva, N. (1999) About “Religious Tolerance” in the policy of the Russian government regarding the settlement of Novorossia in the 60’s and 70’s of the XVIII century (based on travel materials by I.A. Gildenstedt). Bulletin of the University of Internal Affairs, 7, part 1. Kharkiv, 65-68 (in Ukr).
9. Nikiforenko, N. & Pirko, V. (1999). Travel notes of I.A. Gildenstedt as a source of social-economic history of Ukraine in the second half of the 18th century. In the book: The comprehension of history: Collection of scientific works in honor of Professor M.P. Kovalsky on the occasion of the 70th anniversary. Ostrog - New York, 376-389 (in Ukr.).
10. Posun’ko, O. (2005). New Serbia and Slavic Serbia - military-agricultural settlements on the South of Ukraine. Office Novoserbskiy corps (1754–1764). Zaporizhzhya, 43–96 (in Ukr).
11. Didyk, S. (2013). Novoslobidskiy Cossack regiment (1753-1764). Kyiv. (Zaporozhia legacy. Vol. 18) (in Ukr.).
12. Complete collection of laws of the Russian Empire. (1830). SPb, Vol. 14 (in Russ.).
13. Didyk, S. Novoslobidskiy Cossack regiment (1753-1764) : diss. kand. ist. nauk. (Phd of historical Sciences diss). Zaporizhzhya, 2009 (in Ukr.).
14. Mineral marl, as fertilizer. Agro Business. Business on agriculture from A to Z. Retrieved from <http://www.agro-biz.ru/udobreniya/poleznoe-iskopaemoe-mergel-kak-udobrenie.html#i-3> (in Russ.)
15. Shmidt, A. (1863). Materials for the geography and statistics of Russia, collected by the officers of the General Staff. Kherson Province. SPb., Vol. I. Kirovohrad Regional Universal Research Library named after D.I.Chizhevsky. Retrieved from <https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/HistSources/Gueldenstaedt1774/Preface.html> (in Rus.)
16. Yasenets white *Dictamnus albus* L. (*D. fraxinella* DC.). Red book of Ukraine. Retrieved from <https://redbook-ua.org/item/dictamnus-albus-l/>

S. Didyk

AGRICULTURE IN THE TERRITORIES OF NEW SERBIA AND THE NOVOSLOBIDSKIY COSSACK REGIMENT ON THE BASIS OF THE MATERIALS OF THE TRAVEL DIARY OF I.A. GILDENSTEDT ELIZAVETGRAD PROVINCE (MAY-JULY 1774)

Introduction. Aspects of the agricultural history of New Serbia and the Novoslobidskiy Cossack Regiment are not sufficiently lighted in historiography. Given the realities of modern historical science, researchers increasingly pay attention to the history of “everyday life.” Historical narrative sources of personal provenance - travel diaries, notes and traveler notes - are best suited for the reconstruction of the history of everyday life. To recreate the daily agricultural history of New Serbia and the Novoslobidskiy Regiment, we will use

the Diary of Travel I.A. Gildenstedt Elizavetgrad province (May-July 1774). " "Diary ..." allows to find out the fertility of soils, peculiarities of farm management, social and ethnic dimensions.

Purpose. Analyze the work of Academician I.A. Gildenstedt and use it for the reconstruction of the agrarian aspects of the history of the Novoslobidskiy Cossack Regiment and New Serbia.

Results. Backbone of the agriculture of these territories was land husbandry. The population grew rye, oats, barley, peas, millet, wheat, buckwheat. Flax and hemp can be severed among the technical crops. Local soils in these territories were divided into fertile and non-fertile, and often alternated with each other. But, in general, we can state that the harvest was enough for the population to satisfy their own needs. The auxiliary branches of agriculture are homestead horticulture and gardening. The most common garden trees were apples, pears, cherries, plums, sweet cherries, peaches, apricots, quince, mulberry, walnuts, almond trees, hawthorn, cypress trees. Although the viticulture was common among the inhabitants of the former New Serbia and Novoslobidskiy regiment, it played a minor role and barely could provide local needs. Cattle-breeding is also presented in the notes of Academician I.A. Gildenstedt. Locals kept cattle, sheep, pigs, horses and even buffaloes. Special mention should go to the households of Ukrainians, Moldovans and Russian schismatics. These ethnic groups have had some differences in the agricultural methods. Thus, Russian schismatics used horses as a drag force; Bulgarian population raised buffaloes; the Moldavian and Ukrainian populations preferred oxen. Analyzing the materials of "Diary ..." we can understand that beekeeping was also presented on these lands.

Originality. Based on Travel Diary I.A. Gildenstedt of the Elizavetgrad province (May-July 1774) "the agrarian life of the natives of New Serbia and the Novoslobidskiy Cossack Regiment was reconstructed; The basic and auxiliary branches of agricultural production are determined; characteristics of soil quality are provided; it was determined which cultures were cultivated by the local population; the degree of efficiency of agriculture in the specified territories is determined.

Conclusion. So, the analysis of "Travel Diary I.A. Gildenstedt of the Elizavetgrad province ..." "allows us to reconstruct and outline the main features of the development of agriculture in New Serbia and the Novoslobidskiy Cossack Regiment. We can state that the level of development of agriculture on the lands of New Serbia and Novoslobidskiy regiment as a whole allowed to meet the own needs of the population in agricultural products.

Key words: South of Ukraine, New Serbia, Novoslobidskiy Cossack regiment, Elizavetgrad province, agriculture, cattle-breeding, beekeeping, trucking, gardening.

УДК 94(477.83)18/19:821.161.9(092)
DOI: 10.31651/2413-8142-2018-20-45-50

В. І. Драган

аспірант кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

ПРОБЛЕМИ СТАНОВИЩА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОГО СЕЛА У ДОБУ АВСТРО-УГОРСЬКОГО ПАНУВАННЯ В ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ СТЕФАНА КОВАЛІВА

На основі вивчення творчої спадщини С. Коваліва охарактеризовано соціально-економічне становище західноукраїнського села в часи айстро-угорського панування. У результаті проведеного дослідження визначено, що різножанрові праці С. Коваліва про край приваблюють насамперед багатством живих спостережень і яскравістю описів. Це дає можливість

правдиво побачити ті проблеми життя і побуту населення, з якими воно перебувало насправді в останній чверті XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: Стефан Ковалів, соціально-економічне становище, життя, побут, західноукраїнське село, австро-угорське панування, творча спадщина.

Постановка проблеми. Ім'я Стефана Коваліва посідає вагоме місце серед українських письменників останньої чверті XIX ст., адже він немало внеску вклав у розвиток тогочасного культурно-освітнього та громадсько-політичного життя краю. Ще за життя С. Ковалів став відомим як письменник, педагог, освітянський діяч, був автором шкільних підручників, публіцистом тощо. Поширена ним творча спадщина з упевненістю дозволяє назвати його сіячем мудрості з-поміж народу, який тривалий час перебував у бідності та темряві неосвіченості. У своїх різножанрових творах С. Ковалів полишив чимало відомостей про соціально-економічне життя рідного народу, про діяльність нафтопромислів і становлення робітничого класу в Східній Галичині. Саме за це свого часу І. Франко прозвав його «співцем Галицької Каліфорнії».

Таке приязне ставлення І. Франка до творчості С. Коваліва було логічним, адже саме великий український вчений посприяв тому, щоб С. Ковалів присвячував свої твори відображенню тих реалій галицького села доби айстро-угорського володарювання, яким воно тяготило. С. Ковалів палко відгукнувся на Франкову відозву зображати ті важкі нужди соціально-економічного життя населення, його гіркий побут, гніт, постійні страждання і нескінченну кривду. За життя видати значну частину праць Стефанові Коваліву допоміг саме Іван Франко, який часто бував у Бориславі й зупинявся в його будинку [5, 45-46].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Творча спадщина С. Коваліва глибоко не досліджена та не переосмислена. Лише за більше ніж півстолітній період нагромадилася незначна когорта праць, де б дослідники безпосередньо чи опосередковано вивчали порушену нами проблему. З огляду на це, звертаємо увагу на передмови В. Лесина до видання «Степан Ковалів. Вибрані оповідання» (1952 р.) й В. Лесина та С. Дегтяря до книги «Стефан Ковалів. Твори» (1958 р.), в яких автори акцентують на творчих зацікавленнях галицького письменника [22; 23]. У роки незалежності України з нагоди 150-ти річчя від дня народження С. Коваліва, у 1998 р., побачила світ книга Р. Горака «Стефан Ковалів», котра уміщує в собі чимало інформації про життя і діяльність С. Коваліва [4]. Значної уваги заслуговує монографія О. Колінько «Стефан Ковалів. Мала проза крізь призму часу (сучасна інтерпретація)», котра побачила світ у 2002 р. [20]. На її сторінках дослідниця різноаспектно репрезентує аналіз теми сільського життя і побуту в художньому осмисленні С. Коваліва. У 2006 р. вийшла монографія В. Гетьмана «Освітня діяльність і педагогічні погляди Степана Коваліва», де представлено окремі аспекти порушеної нами проблеми [1].

Окрім цього, упродовж останніх років побачили світ кілька видань із недрукованої спадщини С. Коваліва, де уміщені художні твори, статті, нариси, казки, щоденник, листування письменника тощо, зміст котрих дає можливість дослідникам глибше пізнати

специфіку висвітлення С. Ковалівим окремих сюжетів стосовно соціально-економічного становища західноукраїнського села його часу [14; 15]. В останній час чимало дослідників (М. Шалата [26], С. Гірняк [2; 3], О. Микулич [24], Г. Коцопей [21]) у контексті аналізу різнобічної діяльності С. Коваліва зверталися до його малої прози, де присутня тема життя і побуту населення в останній чверті XIX – на початку XX ст. на теренах Східної Галичини.

У статті, ставимо за мету на основі вибраної творчої спадщини Стефана Коваліва вивчити ті проблеми життя і побуту, з якими перебувало населення у західноукраїнському селі в часі айстро-угорського панування.

Виклад основного матеріалу. Однією із найбільш цікавих щодо характеристики галицького села часу айстро-угорського панування є стаття С. Коваліва «Продукція нафти (скального олію) в Бориславі», яка була уміщена у «Літературно-науковому віснику» за 1903 р. [25]. До її написання і публікації С. Ковалівом, як видно із примітки, закликав І. Франко: «Отсей інтересний ескіз, написаний нашим звісним письменником на мою просьбу, подає нарис розвою нафтової продукції в Бориславі на підставі почасти довголітньої обсервації автора, а почасти на підставі зібраних ним на місці устних переказів місцевих людей. Ів. Фр.» [25, 100].

Як зауважив І. Франко, стаття справді цікава, носить історико-красноречивий характер, уміщує в собі чимало нарисів із життя та побуту бориславського селянина останньої чверті XIX ст. С. Ковалів порушує проблеми вкрай важкого життя місцевого населення, акцентує на його злиднях, каторжній праці, малозабезпеченості, еміграції в пошуках кращої долі тощо. Наведемо кілька фраз С. Коваліва з цього приводу: «...Маленьке підгірське сільце, з мирними і освободженими з тяжкої неволі жителями, змінилося протягом двадцять п'ятьох літ у великанське зборище шинкарів, гендлярів і обманців! Хитростю і насильством видерли хліборобові прадідну його землю і його живцем поховали, як скотину під лісом... <...> Поглянеш з гори «Городище» на сей невеликий шмат землі, окритий низькими домиками, численними топільнями воску, сотками горбків, взнесених із викопаної землі; прислухаєшся тому постійному клекотови, пискоти друків, машин – здригнешся, мороз по тілі прошибне: земляця тая, кров'ю і потом руского хлібороба стілько разів скроплювана, сталася для нього гробом, а заробкевичови принесла міліони» [26, 68]. С. Ковалів вказує на причину такого стану речей у галицькому селі: «...До того довела не лиш сама хитрість чужих, але також темнота і недбалість наших людей...» [26, 69]. За його словами: «Християн тут, знищений морально і матеріально, гарує днем-ночю, наповняє кишені спекулянтів золотом, слухає зневаги на свою святу віру і жие, ах! жие!...» [26, 69]. Цими словами С. Ковалів намагається достукатися до простих людей, донести до їх свідомості, що не потрібно, склавши руки, потерпати від тих бід, які на них наклалися, а необхідно з цим явищем якимось боротися, заступатися за себе, оскільки не буде жодного покращення долі без особистого на те втручання.

У малій прозі С. Коваліва присутня тема еміграції галицького селянства. Так в оповіданні «Хто винен?» (написана в кінці 1910 р.) С. Ковалів показав причини еміграції на прикладі головного героя твору Василя Бідуна із Чудийович: «І діждалися удовицькі голодомори гаразду, діждалися обрадованної: кругом Чудович стали рости фабрики з високими коминами, машини, локомотиви, гамарні з паровими молотами, вертничі вежі, на кільканадцятьсот-морговім пасовиську й громадським лісі закурилося вонючими димами, загуділо, заклекотіло, свист, рев, постійне землетрясенє, словом, немов усі дияволи з пекла переселилися на чудовицькі поля. Тисячі прибуднів суєтяться днем і ніччю, бігають вертаються, як у своїй рідній хаті, а своїм на своїм ніякого діла, ні старим, ні молодим, годі навіть на прісну паляничку заробити. Що робити? Треба щось конечно ділати, треба рушатися, бо голод і холод не жартують, а проганяють геть із хати!...» [18, 629].

Із вище поданих слів очевидно, що, попри стрімкий розвиток нафтової промисловості в краї, місцеве населення так і не мало із цього жодної користі, адже нелегкі умови роботи не давали можливості заробити хоча б ті статки, за які б можна було прогодувати родину. Підтвердженням тогочасних реалій скрутного соціально-економічного становища галицького селянства є такі слова із згаданого оповідання: «[Василь Бідун – В. Д.] ... Се той самий, що ходив сорок літ по всіх фабриках у Дрогобицькім повіті й ні на германець солі, ні на скрутелик тютюну не заробив.

Нужденний був, сухоребрий, ходячий кістяк, правдивий привид галицької смерті, нікому не пожадобився, хіба в Чудовичах косив, молотив, різав січку всім опікунам і відробляв за них пильно всі шарварки «видзялові». На шістдесятім році життя заставив Мардохеєві Пордесові свою хату й дві прилуди на «шифкарту» [проїзний квиток на пароплав – В. Д.] і став ладитися в далеку дорогу – в Америку. В день від'їзду купив собі за шість корон європейську чи галицьку культуру [одежу – В. Д.], себто чорні панські штани, блузу і камізьелку з якоїсь барханової сиров'ятини [недорогое полотно на сорочку – В. Д.], старий плюшевий капелюх одержав даром від Пордесового больфера, і в усе те вирядився та в неділю по богослуженню поклонився перед церквою всьому удовицькому народові на всі чотири сторони світу і сказав:

– Уся громадонько рідна – прощай! А коли обидив, не пам'ятай! Я йду в далеку дорогу шукати за сажнем замлі, за чотирма дошками, далеко за море...

Так сказав Василь Бідун і ще раз поклонився перед удовицьким хрещеним народом...» [18, 630].

Процитовані слова автора оповідання засвідчують, що доля емігрантів була здебільшого передбачувана ними самими – це смерть. І це не дивно, адже тогочасні бідні верстви населення, перебуваючи у постійних злиднях через неправдивий соціальний порядок, фактично були приречені на загибель, вимирання, – і якщо цього не сталося на своїй землі, то можливо могло статися чи в Америці, або в Канаді, чи будь де.

Головному герою С. Коваліва Василеві Бідуну пощастило. З подальшого змісту оповідання видно, що він не помер на чужині, знайшов за океаном

професію двірника, великих статків не заробив, проте через два роки спромігся надіслати дружині п'ятсот корон і три проїзні квитки на пароплав для своїх синів, щоб і ті змогли розшукати кращої долі. Його сини: Григорій, Іван і Петро, - попрощавшись на Святий вечір із рідною землею, помешканням, матір'ю вирушили в дорогу у слід батька [18, 631]. Проте і вони не знайшли солідного заробітку. Невдовзі надіслали матері аж десять доларів, які, за словами автора оповідання, «чудом-дивом» дійшли до адресата, а також приклали листа, де написали про свої буденні доробки: «*Ми тепер у місті «Сам Іван-в-ситі», гаруємо під землею всі три, тяженько гаруємо. Татуньо наші уже тепер вулиці не замітають, вони тепер «бас» [бос, керівник – В. Д.]: дивляться, як другі замітають. Під землею наша робота гіренька, і по кожній шахті відкашлюємо ціле полудне таким чорним, що смола-смоленна...*» [18, 632].

Дещо інший сюжет щодо долі емігрантів представлений в особі Гаврила Пелехатого в оповіданні «Американська крисаня». Герой С. Коваліва «*приїхав з-за моря з Америки на короткий час до своїх рідних. Він, маленький Плехатий [племінник Гаврила Плехатого – В. Д.], подивляє старого Плехатого стрика панськовату ношу, грубий ланцюг з годинником і чудові обручки на його пальцях...*» [6, 591]. Тут С. Ковалів, демонструє і те, що все ж таки були емігранти, які змогли таки заробітками покращити своє матеріальне становище, емігруючи за океан.

Тема еміграції галицького селянства наприкінці XIX – початку XX ст. за океан у художній прозі С. Коваліва представлена як один із вкрай болісних процесів, із яким зіткнулося тогочасне суспільство. Автор із власних спостережень, вкладених в сюжетну лінію деяких прозових творів, зумів продемонструвати ті соціальні причини, які фактично приводили галицьких селян до масової еміграції за океан у пошуках кращої долі, матеріального статку тощо. С. Коваліва до таких причин зараховує безпросвітну бідність, важкі побори, позики, незахищеність й інші різні форми експлуатації й глуму над населенням з боку пануючих владних сил. Таке безвихідне становище бідного галицького населення, кидало їх у вир так званої «*еміграційної гарячки*», яка вирувала наприкінці XIX – початку XX ст. на теренах Східної Галичини, а згодом увійшла в історію лише як перша хвиля із усіх чотирьох, остання з яких активно бурлить в Україні у тепер.

Твори С. Коваліва про життя та побут галицьких селян за характером є оповідними та подібні до нарисів чи до ескізних замальовок фактів, за якими особисто спостерігав письменник. Вони об'єднані спільною темою, яку розкривають з різних боків, а це створює широкий діапазон зображуваного. Здебільшого художні праці С. Коваліва за змістом і мотивом представляють трагедію людської особистості в тогочасному суспільстві, показують причини і наслідки цих проблем тощо [20, 60].

Здебільшого у творах С. Коваліва представлено соціальні конфлікти, які й лягли в сюжетну лінію більшості його оповідань та новел. На його погляд, ця проблема і була ключовою причиною поширення сільської темноти (неписьменності), затурканості, жорстокості та грубості, пияцтва, які частково сприяли нелегкій долі і тогочасної сільської сім'ї.

Однією із причин, яка пагубно впливала на долю сільської жінки і дітей, як видно із творів С. Коваліва, було масове пияцтво селянської чоловічої статі. З цього приводу письменник писав: «*...В селі знов розпочалося дійсне пекло. Люди горнулися до нової крашеної господи, брали горівку «на гонор», пили, правотилися день у день і волосалися...*» [13, 412]. Щоб показати, чим така поведінка чоловіка оберталася для жінки-дружини, С. Ковалів наводить такий приклад: «*...Ясьо Капуш Патрицький не мав часу ходити коло недужої жінки, котра уже нічого не мала. Він падкував коло здорових, прагнутих крайового напою гостей*» [13, 413]. Така хвацька прихильність сільського чоловіка до оковитої вельми болісно вдаряла і по сімейному становищу, а особливо по жінці-матері: «*... На печі за комином сиділи обі близнючки, беззрісні дівчаточка ангелки, і недужа нещасна страдальниця... Вона ще від положу тих своїх близнюків постійно хитваніла, а ще більше гризлася тим, що її опікун в спіліці з чоловіком «сполював» її батьківщину і перетворив щасливе огнище родинне з земського раю на пекло*» [13, 412-413].

З приводу причини пияцтва галицьких селян, то С. Ковалів зазначав, що у такий спосіб чоловіче сільське населення притуплювало свій моральний і фізичний біль, адже доводилося працювати і вдень, і вночі, а заробітки були не те що мізерними, а практично ніякими. Стимулювали до пияцтва селян і роботодавці, які постійно збільшували норму виробітку, обіцяючи натомість покращення заробітку. З огляду на, це працювати ставало дедалі важче і важче, а тому, щоб витримувати навантаження, селяни здебільшого допінгували себе спиртними напоями. Таке явище часто супроводжувалися необережним поводженням без дотримання й так неіснуючих правил безпеки і здебільшого закінчувалося невинуватими летальними випадками. Ось як це явище змальовує у своєму оповіданні «*З грамоти пропащих*»: «*... – Черпай, бойку, воду, черпай, буде горівка, помтуй, бойку, воду борше, помтуй, буде горівка, корбою борше, корбою, буде горівка – верещали касіри [наглядачі за роботою найманців – В. Д.], щоби показати свому принципалови [великому посадовцю – В. Д.] Сусови, які то вони єму вірненькі, запопадливі і трудящі*» [12,12]. Водночас незважаючи на важку фізичну втому і знущання, «хлопи» все ж таки сумлінно продовжували виконувати роботу: «*– Бодяй ты так в кишках різала тота горівка, як мене різє посторонок або ручка від корби по руках, як різє мене з напруження тяжкого в крижах [спині – В. Д.], у в'язах [шийних м'язах – В. Д.], – думали собі хлопи і черпали, і помтували, і тягнули воду дальше, не показували, що бояться нужди світової, каліфорнійського пекла...*» [12, 13].

Ще однією трагедією для сільських сімей часу С. Коваліва були часті смерті чоловіків на бориславському нафтопромислі. Це прирікало долю овдовілих жінок на ще важчу працю, щоб прогодувати напівосиротілих дітей. Такі приклади важкої жіночої долі представлені у низці оповідань С. Коваліва: «*Дезертир*» [9], «*Дрогобицький Найда*» [11], «*Ройтів шиб*» [16] та ін.

Побіжно у своїй творчій спадщині С. Ковалів акцентує на дуже низьких статках сільських багатодітних родин, що спонукало батьків відправляти

своїх дітей працювати чи жебрати, позбавляло їх у такий спосіб материнського тепла та дитинства загалом. Про це, наприклад, розповідається в сюжетних лініях таких оповідань С. Коваліва, як: «Безжурність» [7], «Свояки» [17] та ін. Зокрема, вражаючим є опис праці головного персонажа оповідання «Безжурність», який, будучи ще дитиною, позбавлений усіх дитячих благ (батьківського тепла, материнської ласки, уваги та піклування з-боку батьків) через постійну пекельну атмосферу у хаті змушений тяжко працювати: «... От так минали Гриникові Гриниковому весна, літенько й осінь: вдень возив камінь, вночі вів коники, свої «дітоньки», «батьки» на пашу, на польові доріжки, спа раз на підручній, другий раз на борознім; сухий хребет був для нього м'якою подушкою, мішок на плечах теплою шубою, і ніколи сплячий не злетів, хоть не раз підохочені польові сторожі пугали «сараку» опирами...» [7, 360-361].

Із змісту інших оповідань С. Коваліва також очевидно, що селяни, доведені до відчаю податками, боргами, ліцитацією чи іншими різновидами експлуатації та приниження змушені були вдаватися до різних кроків задля покращання своєї долі, але здебільшого це вдавалося лише одиницям. Ще однією особливістю у творчій спадщині С. Коваліва є те, що у низці своїх оповідань, села, у яких розгорталися події отримували назву від особливості проблеми, яку воно переживало. Так наприклад, у його творах є такі назви сіл як: село «Голодовичі» [19, 329], село «Податковичі» [10, 266], село «Бідуновичі» [7, 359], село «Вічнотуга» [8, 571] та ін. Таким прийомом, автор намагається ще раз підкреслити, що в галицькому селі в часі айстро-угорського панування домінуючими явищами у плані соціально-економічного становища були голод, біда, слабкий матеріальний статок, безвихідь і т.д.

Висновки. Із аналізу змісту вибраних окремо нами статей та творів малої прози С. Коваліва випливає, що він був безпосереднім свідком того, про що писав. У своїх творах С. Ковалів не лише намагався окреслити ті проблеми і особливості соціально-економічного становища галицьких сіл регіону так званої «Галицької Каліфорнії», а й ділився особистими думками і порадами, адресуючи їх селянській «темноті», щоб бодай би чимось допомогти їм, аби позбутися такої важкої, злиденної долі, подолати матеріальну скруту тощо. Подані нами сюжети далеко не повністю розкривають усі особливості та проблеми соціально-економічного становища галицьких сіл чверті ХІХ – початку ХХ ст., на які звертав увагу та виокремлював у своїх працях С. Ковалів. Це лише спроба представити найбільш болочі ескізи, які наповнили художню канву різножанрових творів С. Коваліва, а тому все, що залишилося поза нашою увагою, буде предметом чергових, глибших, досліджень у цьому напрямі.

Список використаної літератури та джерел:

1. Гетьман В. Освітня діяльність і педагогічні погляди Степана Коваліва : монографія / упорядник Наталія Калита / В. Гетьман. – Дрогобич : Вид-во ДДПУ, 2006. – 86 с
2. Гірняк С. Стефан Ковалів: штрихи до мовного портрета / С. Гірняк // Актуальні питання гуманітарних наук : міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка / [редактори-

упорядники В. Ільницький, А. Душний, І. Зимодря]. – Дрогобич: Посвіт, 2015. – Вип. 12. – С. 248–254.

3. Гірняк С. Тексти творів Стефана Коваліва як репрезентанти мовних особливостей Східної Галичини / С. Гірняк // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 10 : Проблеми граматики і лексикології української мови. – 2014. – Вип. 11. – С. 171–177.

4. Горак Р. Стефан Ковалів. До 150-річчя від дня народження / Р. Горак. – Трускавець: «Франкова Крижниця», 1998. – 127 с.

5. Драган В. HYPERLINK “http://dspu.edu.ua/history_journal/wp-content/uploads/2018/05/06.pdf” Іван Франко і Стефан Ковалів: до історії взаємин та співробітництва / В. Драган // Проблеми гуманітарних наук : збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Історія» / ред. кол. О. Петренко (головний редактор) та ін. – Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2017. – Випуск 40. – С. 44–61.

6. Ковалів С. Американська крисаня / С. Ковалів // Ковалів С. Твори / Упорядкування, підготовка текстів, вступна стаття, примітки і словник канд. філолог. наук В. М. Лесина та С. І. Дігтяра. – К. : Державне видавництво художньої літератури, 1958. – С. 590–598.

7. Ковалів С. Безжурність / С. Ковалів // Ковалів С. Твори / Упорядкування, підготовка текстів, вступна стаття, примітки і словник канд. філолог. наук В. М. Лесина та С. І. Дігтяра. – К. : Державне видавництво художньої літератури, 1958. – С. 359–370.

8. Ковалів С. Гриби / С. Ковалів // Ковалів С. Твори / Упорядкування, підготовка текстів, вступна стаття, примітки і словник канд. філолог. наук В. М. Лесина та С. І. Дігтяра. – К. : Державне видавництво художньої літератури, 1958. – С. 570–578.

9. Ковалів С. Дезертир / С. Ковалів // Ковалів С. Твори / Упорядкування, підготовка текстів, вступна стаття, примітки і словник канд. філолог. наук В. М. Лесина та С. І. Дігтяра. – К. : Державне видавництво художньої літератури, 1958. – С. 161–171.

10. Ковалів С. Дід Карита / С. Ковалів // Ковалів С. Твори / Упорядкування, підготовка текстів, вступна стаття, примітки і словник канд. філолог. наук В. М. Лесина та С. І. Дігтяра. – К. : Державне видавництво художньої літератури, 1958. – С. 266–270.

11. Ковалів С. Дрогобицький Найда / С. Ковалів // Ковалів С. Твори / Упорядкування, підготовка текстів, вступна стаття, примітки і словник канд. філолог. наук В. М. Лесина та С. І. Дігтяра. – К. : Державне видавництво художньої літератури, 1958. – С. 388–400.

12. Ковалів С. Крашена господа // Ковалів С. Твори / Упорядкування, підготовка текстів, вступна стаття, примітки і словник канд. філолог. наук В. М. Лесина та С. І. Дігтяра. – К. : Державне видавництво художньої літератури, 1958. – С. 400–420.

13. Ковалів С. Оповідання, статті, щоденник (З недрукованої спадщини) / С. Ковалів. – Дрогобич: Сурма – Львів – інститут МАУП, 2011. – 204 с.

14. Ковалів С. Оповідання. Казки. Листи (З недрукованої спадщини) / С. Ковалів. – Борислав, 2009. – 183 с.

15. Ковалів С. Ройтів шиб / С. Ковалів // Ковалів С. Твори / Упорядкування, підготовка текстів, вступна стаття, примітки і словник канд. філолог. наук В. М. Лесина та С. І. Дігтяра. – К. : Державне видавництво художньої літератури, 1958. – С. 97–104.

16. Ковалів С. Свояки / С. Ковалів // Ковалів С. Твори / Упорядкування, підготовка текстів, вступна стаття, примітки і словник канд. філолог. наук В. М. Лесина та С. І. Дігтяра. – К. : Державне видавництво художньої літератури, 1958. – С. 337–359.

17. Ковалів С. Хто винен? / С. Ковалів // Ковалів С. Твори / Упорядкування, підготовка текстів, вступна стаття, примітки і словник канд. філолог. наук В. М. Лесина та С. І. Дігтяра. – К. : Державне видавництво художньої літератури, 1958. – С. 628–648.

18. Ковалів С. Ян Кабате́к / С. Ковалів // Ковалів С. *Твори / Упорядкування, підготовка текстів, вступна стаття, примітки і словник канд. філолог. наук В. М. Лесина та С. І. Дігтяра*. – К. : Державне видавництво художньої літератури, 1958. – С. 329–337.
19. Колінько О. Стефан Ковалів. *Мала проза крізь призму часу (сучасна інтерпретація)* / О. Колінько. – К. : Знання України, 2002. – 177 с.
20. Коцюпей Г. Питання виховного ідеалу української молоді у творчій спадщині Стефана Коваліва / Г. Коцюпей // *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи : збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини* / [ред. кол.: Побірченко Н. С. (гол. ред.) та інші]. – Умань : ФОРМ Жовтий О. О., 2014. – Випуск 48. – С. 209–216.
21. Лесин В. Стефан Ковалів / В. Лесин // Ковалів С. *Вибрані оповідання*. – Львів : Книжково-журнальне видавництво, 1952. – С. 3–22.
22. Лесин В., Дігтяр С. *Літописець дореволюційного Борислава* / В. Лесин, Д. Дігтяр // Ковалів С. *Твори*. – К. : Державне видавництво художньої літератури, 1958. – С. 3–33.
23. Микулич О. Борислав у творчості Стефана Коваліва / О. Микулич // Іван Зег. *Серія : Видатні постаті у нафтовій історії міста Борислава*. – Дрогобич : видавець Сурма С., 2008. – С. 72–82.
24. П'ятка С. *Продукція нафти (скального олію) в Бориславі* / С. П'ятка // *Літературно-науковий вісник*. – Львів, 1903. – Т. XXII. – Кн. 5. – С. 100–113.
25. П'ятка С. *Продукція нафти (скального олію) в Бориславі* / С. П'ятка // Ковалів С. *Оповідання, статті, щоденник (З недрукованої спадщини)*. – Дрогобич : Сурма – Львів – інститут МАУП, 2011. – С. 68–79.
26. Шалата М. *Невідоме з творчості С. Коваліва / М. Шалата // Ковалів Стефан. Оповідання. Казки. Листи (З недрукованої спадщини)*. – Борислав, 2009. – С. 3–12.

References:

1. Hetman, V. *Educational activity and pedagogical views of Stepan Kavaliv: monograph / compiler Natalia Kalita*. (2006). Drohobych: View of the DDP. [in Ukr.]
2. Hirnyak, S. (2015). Stefan Kovaliv: Strokes to the Linguistic Portrait. *Topical Issues of the Humanities: Interuniversity Collected Works of Young Scientists of the Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University* / [editors-compilers V. Ilnitsky, A. Dushny, I. Zimorya]. Drohobych: Light. 12, 248-254. [in Ukr.]
3. Hirnyak, S. (2014). Texts by Stefan Kovaliv as Representatives of the Language Features of the Eastern Galicia. *Scientific Journal of the MP Drahoanov NPU. Series 10: Problems of grammar and lexicon of the Ukrainian language*. 11, 171-177. [in Ukr.]
4. Horak, R. *Stefan Kovaliv. To the 150th anniversary of his birth* (1998). Truskavets: «Frankivsk Krynica». [in Ukr.]
5. Drahan, V. (2017). Ivan Franko and Stefan Kovaliv: to the history of relations and cooperation. *Problems of the humanities: a collection of scientific works of the Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University. Series «History» / ed. count O. Petrechko (Editor-in-Chief) and others*. Drohobych: Editorial and publishing department of Ivan Franko DDP. 40, 44-61. [in Ukr.]
6. Kovaliv, S. American Crisis. *Kovaliv, S. Works / Organizing, preparation of texts, introductory article, notes and dictionary of Candidate. philologist. Sciences of V.M. Lesyn & S.I.Digtyara*. (1958). K.: State Publishing House of Fiction, 590-598. [in Ukr.]
7. Kovaliv, S. Immunity. *Kovaliv, S. Works / Organizing, preparation of texts, introductory article, notes and dictionary of Candidate. philologist. Sciences of V.M. Lesyn & S.I.Digtyara*. (1958). K.: State Publishing House of Fiction, 359-370. [in Ukr.]
8. Kovaliv, S. Mushrooms. *Kovaliv, S. Works / Organizing, preparation of texts, introductory article, notes and dictionary of Candidate. philologist. Sciences of V.M. Lesyn & S.I.Digtyara*. (1958). K.: State Publishing House of Fiction, 570-578. [in

- Ukr.]
9. Kovaliv, S. Deserter. *Kovaliv, S. Works / Organizing, preparation of texts, introductory article, notes and dictionary of Candidate. philologist. Sciences of V.M. Lesyn & S.I.Digtyara*. (1958). K.: State Publishing House of Fiction, 161-171. [in Ukr.]
10. Kovaliv, S. Grandfather Karita. *Kovaliv, S. Works / Organizing, preparation of texts, introductory article, notes and dictionary of Candidate. philologist. Sciences of V.M. Lesyn & S.I.Digtyara*. (1958). K.: State Publishing House of Fiction, 266-270. [in Ukr.]
11. Kovaliv, S. Drogobych Naida. *Kovaliv, S. Works / Organizing, preparation of texts, introductory article, notes and dictionary of Candidate. philologist. Sciences of V.M. Lesyn & S.I.Digtyara*. (1958). K.: State Publishing House of Fiction, 388-400. [in Ukr.]
12. Kovaliv, S. From the letters of the missing. *Kovaliv, S. Stories, articles, diaries (From an unpublished heritage)*. (2011). Drohobych: Surma-Lviv-IAUP Institute, 12-31. [in Ukr.]
13. Kovaliv, S. Krasheny gosudarstvo. *Kovaliv, S. Works / Organizing, preparation of texts, introductory article, notes and dictionary of Candidate. philologist. Sciences of V.M. Lesyn & S.I.Digtyara*. (1958). K.: State Publishing House of Fiction, 400-420. [in Ukr.]
14. Kovaliv, S. *Stories, articles, diaries (From an unpublished heritage)*. (2011). Drohobych: Surma-Lviv-IAUP Institute. [in Ukr.]
15. Kovaliv, S. *Storytelling. Tales. Letters (From Unpublished Heritage)*. (2009). Boryslav. [in Ukr.]
16. Kovaliv, S. Roitov shybov. *Kovaliv, S. Works / Organizing, preparation of texts, introductory article, notes and dictionary of Candidate. philologist. Sciences of V.M. Lesyn & S.I.Digtyara*. (1958). K.: State Publishing House of Fiction, 97-104. [in Ukr.]
17. Kovaliv S. Svoyaki. *Kovaliv, S. Works / Organizing, preparation of texts, introductory article, notes and dictionary of Candidate. philologist. Sciences of V.M. Lesyn & S.I.Digtyara*. (1958). K.: State Publishing House of Fiction, 337-359. [in Ukr.]
18. Kovaliv, S. Who is to blame? *Kovaliv, S. Works / Organizing, preparation of texts, introductory article, notes and dictionary of Candidate. philologist. Sciences of V.M. Lesyn & S.I.Digtyara*. (1958). K.: State Publishing House of Fiction, 628-648. [in Ukr.]
19. Kovaliv, S. Jan Kabatek. *Kovaliv, S. Works / Organizing, preparation of texts, introductory article, notes and dictionary of Candidate. philologist. Sciences of V.M. Lesyn & S.I.Digtyara*. (1958). K.: State Publishing House of Fiction, 329-337. [in Ukr.]
20. Kolinko, O. *Stefan Kovaliv. Small prose through the prism of time (modern interpretation)*. (2001). K.: Knowledge of Ukraine. [in Ukr.]
21. Kotsopoy, H. (2014). Problems of educational ideal of Ukrainian youth in the creative heritage of Stefan Kovaliv. *Psychological-pedagogical problems of the village school: a collection of scientific works of the Uman State Pedagogical University named after Pavlo Tychnyna / ed. Kolb. : Pobirchenko N. S. (Chief Editor) and others*. Uman: FOP Zhovtyy O. O., 48, 209-216. [in Ukr.]
22. Lesyn, V. & Digtyar, S. *Chronicler of pre-revolutionary Borislav / V. Lesin, D. Digtyar. Kovaliv, S. Works*. (1958). K.: State Publishing House of Fiction, 3-33. [in Ukr.]
23. Mykulych, O. (2008). Borislav in the works of Stefan Kovaliv. *Ivan Zeg. Series: Outstanding figures in the oil history of the city of Borislav*. Drohobych: Publisher Surma S., 72-82. [in Ukr.]
24. Pyatka, S. (1903). *Production of oil (rocky oil) in Borislav. Literary and scientific herald*. Lviv, 1903. T. XXII. Kn. 5, 100-113. [in Ukr.]
25. Pyatka, S. (2011). Production of oil (rocky oil) in Borislav. *Kovaliv, S. Stories, articles, diaries (From an unpublished heritage)*. (2011). Drohobych: Surma-Lviv-IAUP Institute, 68-79. [in Ukr.]
- Shalata, M. Unknown in the work of S. Kovaliv *Kovaliv, S. Storytelling. Tales. Letters (From Unpublished Heritage)*. (2009). Borislav, 3-12. [in Ukr.]

V. Drahan

PROBLEMS OF THE STATE OF WESTERN UKRAINIAN CULTURE IN THE AUBROP OF AUSTRO-HUNGARIAN TREATMENT IN THE CREATIVE HERITAGE OF STEFAN KOVALIV

Introduction. In the article, on the basis of the creative heritage of Stefan Kovaliv, the socio-economic situation of the western Ukrainian village in the time of the Austro-Hungarian domination was characterized. From the content of stories S. Kovaliv obvious that farmers being desperate taxes, debts, litsyatsiyeyu or other kinds of exploitation and humiliation were forced to resort to a variety of steps to improve their lot, but mostly succeeded only one.

Purpose. In the article, we aim to study, on the basis of the selected creative heritage of Stefan Kovaliv, the issues of everyday life, which the population in the western Ukrainian countryside had during the Austrian-Hungarian domination.

Results. From the analysis of the content of the articles and works of S. Kovaliv's short prose, which we selected separately, it follows that he was a direct witness of what he wrote of his memory. In his works S. Kovaliv's not only tried to outline the problems and peculiarities of socio-standing economic Galician rural region so-called «Galician California», but also shared personal thoughts and advice addressing their peasant «dark» to be at least something to help them get rid of such a difficult, bad luck, overcome the material difficulty, etc.

Conclusion. In the course of the conducted research it is determined that the multi-genial works of S. Kovaliv on the edge are attracted primarily by the richness of living observations and the brightness of the descriptions, which makes it possible to truly see the problems of life and life of the population with which it was in fact in the last quarter of the nineteenth century.

Key words: Stefan Kovaliv, socio-economic situation, life, western Ukrainian village, Austro-Hungarian rule, creative heritage.

UDC 930:[94(477-22):321.1] «1917/1918»(045)
DOI: 10.31651/2413-8142-2018-20-50-53

N. Zemzulina

doctor of historical sciences, professor of the department world history and international relations the Bohdan Khmelnytsky University of Cherkasy

ROLE OF RURAL REBELLION MOVEMENTS IN STATE ESTABLISHMENT PROCESSES IN UKRAINE (1917-1918): HISTORIOGRAPHIC OUTLINE*

In this article, based on researches conducted by native scientists, one may observe the phenomenon of rural movement – resistance in Ukraine and its influence on state establishment processes in first third of XXth century. Attention is paid to the phenomenon of rural revolution, role of rural self-government and military self-organization in the process of defending ideological ideals and political choices.

Key words: rural movement, land question, Ukrainian governments, rural republics

Introduction. A significant number of studies are devoted to history of rural resistance movement. Of special interest are researches that were published in

* The article is written in accordance with the state budget theme “Ukrainian Revolution (1917-1921 gg.): The peasant factor” (state registration number 0118U003864)

1990s, which stand out due to the absence of ideological stratification. The level of spotlight of rural movement in 1917 – early 1920s is generally uneven for different regions of Ukraine. Most studies traditionally outline the territorial isolation of rural rebellion movement of the age of revolutions according to the principle – Right Bank Ukraine, Left bank Ukraine, South of Ukraine. Major part of researches that describe resistance movement in separate regions have general character. Such differentiation allows in a way to understand the existing diversity of rebellion typology, tactics and strategy of struggle particularly in Right Bank Ukraine, Left Bank Ukraine and South of Ukraine, which were often determined by, for example, peculiarities of local landscape, specifics of historical circumstances in given territory, etc. Besides, the activities of rebels and their ideological choices were different within separate of the abovementioned regions. These peculiarities of resistance movement were representative in separate regions, which until recent times were almost unstudied. However, with the emergence of studies by V.Revehuk [1], S.Bohan [2], K.Zavalniuk [3], Yu.Fedorovskiy [4], Ya.Motenko [5], which were devoted to resistance movement, particularly in Poltava region, Odesa region, Podillia region, Mykolaiv region, Donbas region and Kharkiv region, such gaps were partly shut.

Attention to the insurgent movement becomes highly specialized, more and more details are revealed, new biographical data of the leaders of the peasant rebellion are found. Both in Ukraine and abroad, the topic of peasant movement research is relevant.

In the process of research of problem historiography, we have to acknowledge that at the basis of rural movement we may find peasantry's discontent with agricultural relationships that lead to struggle for land, in the process of which, peasantry succeeded in establishing its own norms of regulation of life.

Main part. With the start of revolutionary events in 1917, rural movement activated, while landless peasantry's disappointment in inability of Temporary Government, and later of Ukrainian's governments to solve agricultural question became a stimulating factor in the struggle. In the course of the events of the Ukrainian Revolution, the peasants became increasingly convinced that they could become owners of land in case they control their own country. We may say that the peasant movement in the circumstances of the revolution was modernized: there was a combination of social and national elements. Quite clearly this may be traced in the mass peasant movement of 1918, which part of historians objectively calls the peasant war [6]. And in the conditions of the anti-peasant repression policy that was implemented by the Soviet government, the peasant movement became a form of partisan-insurgent struggle [7].

Worthy of note is the multifaceted work of V. Shcherbatyuk, namely his work “The Peasant Rebel Movement in the Kyiv Region in 1917-1923: Modern Historiography of the Problem”, published in the Ukrainian Historical Journal in 2010. We can state that one of the factors contributing to the development of the peasant movement of 1917 in the Kyiv region was the emergence in Zvenigorod district, and then the spread throughout Ukraine of Free Cossacks – a public organization, which quickly grew into the military organs of the people's militia.

Famous researcher of the period V. Soldatenko defined the attitude towards Free Cossacks as a “specific formation”, which in concrete historical circumstances was capable of “conventionally speaking pulsating functioning - either rapidly increasing in number, or fading for a while” [8, P.13]. The scientist states: “In the “Free Cossacks” organization there were more disadvantages than fruitful, purposeful work”. However, he does not deny the participation of free cossacks detachments in the winter of 1917 - 1918 in opposition to the Bolshevik aggression, as convinced by the authors of two volume essays “History of the Ukrainian Cossacks” [9].

Certainly, the Free Cossacks during the second half of 1917 - April 1918 declared themselves as an increasingly organized, growing from the peasant protesting chaotic mass, structure capable of leading a broad mass of people in the process of both guarding order and protection of Ukrainian statehood.

Returning to this article by V. Shcherbatyuk, we will support the reference to a collective observation “Shevchenko’s land: historical and ethnographic research”, one of the characteristic features of which is the attraction of a significant amount of new archival material to the scientific circulation [10]. On its basis and special scientific literature, the distribution of the restoration of the Ukrainian Cossacks from the Zvenigorod county of the Kyiv province to other counties was traced, and then over the Dnipro River, into the Poltava province, Chernihiv, Katerinoslavschna. The authors emphasized that the number of Free Cossacks in 1917 reached 60 000, proving that with this power the Ukrainian Central Rada could have created a solid basis for a young statehood, use it in order to ensure order. However, as noted, the leaders of the Ukrainian Revolution from the very beginning very suspiciously resorted to the creation of Cossack detachments.

In the summer of 1918, the peasant movement became massive. This was clearly expressed during the raids of Nestor Makhno, who in July 1918 carried out his first operation, and already in September carried out a number of raids on the territory of several counties of Ekaterinoslav province. In particular, N. Zemzyulin, as the driving force behind the peasant movement in the southern steppes of Ukraine, considers provocative actions of Austro-Hungarian detachments, punitive expeditions of landowners and powerlessness of the Ukrainian authorities [12, P.34].

In the summer of 1918, the peasant movement became massive. Most clearly this was manifested during the abovementioned Zvenigorod armed uprising. Researchers convincingly state that the Zvenigorod armed uprising is one of the greatest moves of peasants against the presence of Austro-Germanic troops in Ukraine and their policy in the region. Modern scientists are, by general, point at the fact that the main force of armed unrests were units of Free Cossacks, formed in 1917, and the action had national-liberal character [13].

The abovementioned unrest supported the development of civil society, enriched experience of rural population in their fight with invaders, had a big impact on general population and contributed to further rising confrontation with hetman administration, the main characteristics of which were stipulated by P. Pyrih. In the paper “Activities of the Governments of Hetman Pavlo Skoropadsky: A Personal Dimension,” a well-known explorer of Hetmanate R. Piigig notes that instead

of the parliamentary form of government, the revolutionary-democratic entity, the socialist ideological orientation of the UPR, came the Ukrainian state in the traditional for the 17-18 Art., but archaic for the 20th century. the form of Hetmanate. It was based on conservative and liberal values based on the right of private property, as well as Ukrainian territorial patriotism, tolerant to the Russian spiritual and cultural heritage. Accordingly, such a format of the structure of relations could not provoke social opposition and specifically the peasant rebel movement. [14].

In particular, V. Soldatenko states that in this region in August the territory controlled by the insurgents was considerably increased compared to June, and the armed units for a long time seized a large number of settlements. Year 1918” stated that the number of rebels reached 80 thousand and the number of strikers – more than 150 thousand [11]. Anti-hetman protests escalated greatly in Right Bank Ukraine. Particularly, as stated in the work, in Right Bank Ukraine the territory that was controlled by rebels expanded in August, in comparison with June, and armed units took over a large number of cities and villages. The scientist highlighted that the idea to overcome the hetman regime appeared during unrests in 1918. Later, the author stated that during preparation of new unrests in spring, leaders understood the necessity to avoid mistakes that took place in summer as the movement had to become more organized, a new plan had to be developed, forces had to be gathered and distributed etc. The scientist noticed fairly that revolt was in need of trusted, energetic and initiative center. The main role in this was played by V. Vynnychenko, M. Shapoval, S. Petliura.

P. Hai-Nyzhnyk called the overthrow of hetman state an insurgency and its center – Bila Tserkva. The article of the author “The set-up of governmental service during Ukrainian revolution” adds important data for historiography of rebellion movement in Kyiv region – on the second day of general appearance (November 15) 30 thousand rural people were mobilized and armed [15]. Nevertheless, the large army of rebels that supported the triumphal move to Kyiv, melted as fast as it was created. This can be explained by the fact that the majority of rural people went home fast, after overcoming hetman regime, to divide pan’s land. As P. Hai-Nyzhnyk stated that was done when Ukraine was surrounded by enemies [15]. In rural rebellion movement that was characterized by large-scale and increasing organization the land question remained dominant. The delay in solving the problem by Ukrainian governments led to spontaneity of rural movement. It should be noticed that the abovementioned was mainly caused due to the lack of strict command over rebels.

O. Ganja was involved in the problems of the peasant rebel movement, the situation of the Ukrainian village [16]. Among the reasons for the birth of the insurgent movement, the historian calls the world war, which taught people to weapons and devalued human life, the presence in the countryside of a large number of weapons, the lack of experience in peaceful political struggle and the inability of government structures to resolve pressing issues by parliamentary methods, the emergence in the village of so-called “superfluous” people who had no place in Bolshevik structure of society.

Conclusions. Rural movement is an example of self-

organization of population, military armed resistance to the invaders, defense of own rights and freedoms and resistance to breaking the rooted experience of many generations of way of managing on their own land. For example 34 out of 93 anti-Bilshovyk uprisings took place in Kyiv region that accounted for 37% of overall uprisings, in Chernihiv region – 20%, Poltava region – 18,2%, Kherson region – 8,6%, Kharkiv region – 7,5%, Podilskiy and Katerynoslavskiy regions – 4,3%. Thus, in 1917-1919 Kyiv region became one of the main centers of rebellion movement in Ukraine. [13] Its growth was promoted by the preservation of the local traditions of the Ukrainian Cossacks in the memory of the local population. Rural population groups and organized in 1917, in Zvenyhorodskiy district, Free Cossacks not only survived the struggle against the invasion of the Bilshovyks in early 1918, but also caused them significant losses. The rebellion movement of rural population intensified even more with the arrival of the Austro-Germanic troops in Ukraine, and as a result of not solving the agrarian question. The researcher of agrarian question in Ukraine during specified period, S. Kornovenko, states that Ukrainian revolution 1917-1921 had a rural character. The researcher points out: “the participants - the antagonists of the revolution had similar views and approaches to solve the relevant socio-economic and socio-political problems of the time. One of the problems was liquidation of landlord land tenure.” It is stated that bilshovyky N. Makhno, P. Vranhel proclaimed liquidation of landlord land tenure as high priority task in realization of their agrarian policies. In contrary to soviet liquidation of landlord land tenure that should have been transformed into nationalization of land, the plan of Makhno and Vranhel supposed to give land to rural population and legalize this process. Accordingly, such ideological differences between key players have generated the phenomenon of the rural revolution. The essence of the phenomenon was in the fact that it was a form of socio-political and social self-organization of rural population that were united in order to solve mutual cultural, socio-political and socio-economical question.

Prospects are the research areas associated with the personalization of peasant performances, the attraction of ethnographic material, memoir sources that preserves the diaspora and domestic archival materials, yet contain many interesting plots that will help to make scientific intelligence locally deeper.

Bibliography:

1. Ревегук В. У боротьбі за волю України. (Визвольні змагання на Полтавщині, 1920 – 1925 рр.) / В. Ревегук. – Полтава, 2000. – 178 с.
2. Боган С. Повстанський рух в Одеській губернії у 1920–1923 роках: дис. ... канд. іст. наук / С. Боган. – Одеса, 2003. – 220 с.
3. Завальнюк К. Провісники волі: Повстанський рух на Поділлі у персоналіях (20-і роки ХХ ст.) / К. Завальнюк. – Літин, 2005. – 352 с.
4. Федоровський Ю. Повстанський рух у Донбасі та Махно: дис. ... канд. іст. наук / Ю. Федоровський. – Донецьк, 2000. – 180 с.
5. Мотенко Я. Селянський рух у Харківській губернії (1917 - 1921 рр.): дис. ... канд. іст. наук / Я. Мотенко. – Х., 2005. – 195 с.
6. Захарченко П. Селянська війна в Україні: рік 1918 / П. Захарченко. – К., 1997. – 188 с.

7. Захарченко П. У поході за волею: (селянсько-повстанський рух на Правобережній Україні у 1919 році) / П. Захарченко, Н. Земзюліна, О. Нестеров. – К., 2000. – 175 с.
8. Солдатенко В. Українська революція. Історичний нарис / В. Солдатенко. – К., 1999. – 976 с.
9. Верстюк В. «Вільне козацтво» в українській революції 1917 – 1921 рр. / В. Верстюк // Історія українського козацтва : нариси у 2 т. – К., 2007. – С. 434.
10. Верменич Я. Шевченків край. Історико-етнографічне дослідження / Я. Верменич. – К., 2009. – 546 с.
11. Солдатенко В. Україна в революційну добу : історичні есе-хроніки : у 4 т. / В. Солдатенко. – К., 2009. – Т. II: Рік 1918 – 411 с.
12. Земзюліна Н. Повстанський рух українського селянства 1917 – 1918 рр. : Історіографічний нарис / Н. Земзюліна. – К., 1998. – 52 с.
13. Щербатюк В. Звенигородське збройне повстання / В. Щербатюк // Воєнна історія. – 2002. – № 2. – С. 43–53.
14. Пиріг Р. Діяльність урядів гетьманату павла Скоропадського: персональний вимір / Р. Пиріг. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – 518 с.
15. Гай-Нижник П. Налагодження державної служби в добу Української революції / П. Гай-Нижник // Державна служба України в історичному контексті: проблеми становлення та розвитку : збірник текстів виступів на наук.-практ. конф. (Київ, 18 листоп. 2008 р.). – К., 2009. – С. 50.
16. Ганжа О.І. Селянський повстанський рух / О.І. Ганжа // Історія українського селянства. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 2006. – 655 с.
17. Корновенко С. Селянські республіки початку ХХ століття як вияв селянської революційності в Україні / С. Корновенко // Український селянин. – 2017. – №18. – С. 25–36.

References:

1. Revehuk, V. (2000) In Struggle for Ukraine's Liberty. (Liberation Movement in Poltava Region, 1920 - 1925). Poltava, 178. [in Ukr].
2. Bohan, S. (2003) Rebel Movement in Odesa Province in 1920-1923. *Doctor's thesis*. Odesa. [in Ukr].
3. Zavalniuk, K. (2005). Heralds of Liberty: Revolt Movement in Podillia in Personals (20s of XXth century), 352. [in Ukr].
4. Fedorovskiy, Yu. (2000) Rebel Movement in Donbas and Makhno. *Doctor's thesis*. Donetsk. [in Ukr].
5. Motenko, Ya. (2005) Peasant Movement in Kharkiv Province (1917 – 1921). *Doctor's thesis*. Kh. [in Ukr].
6. Zakharchenko, P. (1997) Peasant war in Ukraine: year 1918. 188. [in Ukr].
7. Zakharchenko, P., Zemzyulina N. & Nesterov O. (2000). On March for Liberty: (Peasant Rebel Movement in Right Bank Ukraine in 1919). K. 175. [in Ukr].
8. Soldatenko, V. (1999). Ukrainian Revolution. Historical Outline. K., 1999. 976. [in Ukr].
9. Verstiuk, V. (2007). Free Cossacks in Ukrainian Revolution in 1917–1921. History of Ukrainian Cossacks, K. 2, 434. [in Ukr].
10. Vermenych, Ya. (2009) Shevchenko's Land. Historical Ethnographic Research. K., 2009. 546. [in Ukr].
11. Soldatenko, V. (2009). Ukraine in Age of Revolutions: Historical essays and chronicles. K., 2, 411. [in Ukr].
12. Zemzyulina, N. (1998). Rebel Movement of Ukrainian Peasantry 1917 – 1918 (Historiographic Outline). K., 52. [in Ukr].
13. Sherbatiuk, V. (2002). Zvenyhorod Armed Rebellion. *Military History*, 2, 43–53. [in Ukr].
14. Pyrih R.Ya. Activities of the Hetmanate's Governments Pavlo Skoropadsky: Personal Dimension. - K.: Institution of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2016 – 518 p.
15. Hai-Nychnyk, P. (2009). Setting up a State Service in the

Era of the Ukrainian Revolution. *State Service of Ukraine in the Historical Context: Problems of Formation and Development*. K., 50. [in Ukr].

16. Ganzha O.I. Peasant Rebellion Movement / O.I. Ganja // *History of Ukrainian peasantry*. – Т. 2. – К.: Scientific Opinion, 2006. – 655 p.

17. Kornovenko, S. (2017). Peasant Republics in early XXth century, as a display of peasant revolutionism in Ukraine. *Ukrainian Peasant*, 18. 25–36. [in Ukr].

Н. І. Земзюліна

РОЛЬ СЕЛЯНСЬКИХ ПРОТЕСТНИХ РУХІВ В ДЕРЖАВОТВОРЧИХ ПРОЦЕСАХ В УКРАЇНІ (1917-1918 РР.): ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ НАРИС

Постановка проблеми. Однією з актуальних у новітній українській історіографії є тема Української революції 1917 – 1921 рр. Творчий доробок вітчизняних дослідників із цього напрямку нарахує сотні позицій. Він стосується різних сюжетів такого багатогранного явища, як Українська революція 1917 – 1921 рр. За останні роки нагромаджено потужній науково-історичний потенціал із такого питання, як селянський повстанський рух та його роль у державотворчих процесах в Україні в 1917 – 1921 рр. З огляду на це, актуальним є вивчення сучасного творчого доробку з цього аспекту Української революції.

Мета – проаналізувати та узагальнити історичні праці, присвячені вивченню ролі селянського повстанського руху у державотворчих процесах в Україні в 1917–1918 рр.

Методи дослідження. Автором застосовано як загальнонаукові, так і спеціальні методи дослідження. З-поміж них метод класифікації, історико-генетичний, аналітико-синтетичний, типологічний, проблемно-хронологічний тощо.

Основні результати дослідження. Увага до повстанського руху набуває вузькоспеціалізованих форм, розкривається все більше деталей, з'ясовуються нові біографічні дані лідерів селянського повстанства. Як в Україні, так і закордоном тема дослідження селянського антибільшовицького руху є дуже актуальною. Рівень досліджень подій революції 1917-1918 рр. носить локальний характер. Перспективними є напрямки досліджень пов'язані з персоналізацією селянських виступів, залучення краєзнавчого матеріалу, зарубіжних мемуарних джерел.

Висновки. Одним із підсумків розвитку вітчизняної історії є чітке розуміння новітніми дослідниками причин, мотивів участі селян у селянському повстанському рухові. Предметно вивчено і розкрито регіональну специфіку розвитку селянського повстанського руху в Україні в 1917 – 1918 рр. Науковцями звернено увагу на характер, рушійні сили, мету, завдання, які ставили перед собою селянські ватажки. Водночас дослідники різняться в оцінках селянського повстанського руху 1917 – 1918 рр. Одним із результатів якого став прихід до влади Директорії УНР. Перспективними напрямами подальшого вивчення теми є не лише нагромадження новітнього українського історіографічного фактологічного матеріалу, а й вихід на концептуальне осмислення проблематики. Подальшого вивчення потребує переосмислення учасників селянського

повстанського руху, розширення локальних територіальних меж, формування загальноукраїнської картини селянської повстанської боротьби 1917 – 1918 рр. та її ролі в українському державотворенні.

Ключові слова: селянський рух, земельне питання, українські уряди, селянські республіки

УДК 93/94 «1932-1933»: 572

DOI: 10.31651/2413-8142-2018-20-53-59

Я.С.Калакура

доктор історичних наук, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка

АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД У ДОСЛІДЖЕННЯХ ГЕНОЦИДУ-ГОЛОДОМОРУ В УКРАЇНІ 1932-1933 РР.

У статті з'ясовано сутність антропологічного підходу та його особливості в дослідженнях Голодомору-геноциду 1932-1933 рр. в Україні як найбільшої гуманітарної катастрофи ХХ ст. з етнічним забарвленням, показані його актуальність і важливість у контексті цивілізаційного осмислення історії, переходу від історії подій до історії людей. Звернуто увагу на джерелознавчий та історіографічний вимір дослідження.

На основі системного аналізу проблеми окреслено три сегменти антропології Голодомору: а) жертви (загиблі та постраждалі); б) винуватці (замовники, організатори і виконавці злочину); в) носії пам'яті (очевидці та свідки подій, добродійці, а також дослідники трагедії). Кожен із цих сегментів представлений конкретними людьми, які мають бути названі поіменно. Під цим кутом зору в рамках 1991-2018 рр. виокремлено три історіографічні періоди людознавчого дослідження Голодомору, в процесі яких відбувалося нарощування персоналізації наукового пізнання проблеми і системного поглиблення знань про його причин, характер, території поширення і наслідки.

Синтез надбань українських та зарубіжних дослідників мотивів політики комуністичного режиму, спрямованої на організацію штучного Голодомору в Україні, співставлення сучасних інтерпретацій демографічних, морально-психологічних та ментальних втрат українського народу, критика неприпустимості применшення їх масштабів дозволили відстежити провідні напрями нагромадження знань, виявити наявні прогалини, окреслити дискусійні питання в дослідженні проблеми, сформулювати низку пропозицій стосовно подальшої роботи над Національною книгою пам'яті, активізації антропологічних студій, формування нової генерації дослідників.

Ключові слова: Голодомор-геноцид, антропологічний поворот, українська історіографія, репресивний режим, демографічні втрати, постгеноцидний синдром, періодизація, меморіалізація пам'яті, цивілізаційний підхід.

Постановка проблеми, аналіз останніх досліджень і публікацій. Антропологічний підхід у дослідженнях Геноциду-голодомору став наслідком «антропологічного повороту», який на межі ХХ-ХХІ ст. безпосередньо торкнувся філософії, історії,

етнології, права та інших гуманітарних наук і призвів до переміщення пріоритету в самому об'єкті пізнання з події, явища або процесу на конкретну людину чи людей, задіяння у цих подіях і процесах. Який зміст вкладається в концепт «антропологічний підхід до Голодомору» з погляду історіографії, які його складові, наскільки актуальна ця проблема для суспільства і науки і якою мірою вона отримала висвітлення в науковій літературі?

Пошук відповідей на ці питання і є **метою** пропонованої статті. У новітній історіографії з її цивілізаційним розумінням історичного процесу уже як афоризм звучить теза про перехід **від історії подій до історії людей**. Екстраполюючи цю думку на дослідження Голодомору, не важко пересвідчитись, що трагедія 1930-х рр. в антропологічному вимірі зачепила долі мільйонів людей, більшість з яких і досі залишаються безіменними. Актуальність означеної проблеми з погляду історіографії посилюється й тим, що в таких координатах вона тільки починає осмислюватись. Маємо лише декілька студій, присвячених окремим аспектам антропології Голодомору [12; 13; 23], його демографічних, морально-психологічних та ментальних наслідків, а також низку історіографічних розвідок, автори яких звертають увагу на необхідність людинознавчого осмислення проблеми [10; 11; 31; 38]. Зокрема, В. Марочко підкреслив, що часто за словами «масовий голод», «поголовний голод», «демографічні втрати», «жертви голодомору», за загальною кількістю померлих і постраждалих дослідники оминають прізвища конкретних людей [23, 113]. Ба й справді, що ми знаємо про них, хто вони, який їх соціальний, віковий статус, якими вони були у житті тощо. Якщо прийняти цифру 7-8 млн. померлих і постраждалих в умовах Голодомору як більш-менш науково доведено, то за відомостями экс-президента України В. Ющенка, опублікованими на його сторінці у Фейсбучі, поки що встановлено імена лише близько двох мільйонів убитих людей [42]. Це означає, що у нас є щонайменше 5-6 млн безіменних жертв.

Виклад основного матеріалу. Голодомор-геноцид як об'єкт історичної антропології включає **три основних групи людей**: а) жертви Голодомору; б) замовники, організатори і виконавці злочину; в) очевидці й свідки подій, автори спогадів і дослідники трагедії. Розглянемо докладніше кожен із цих сегментів антропології Голодомору 1932-1933 рр. в інтер'єрі новітньої української історіографії проблеми, починаючи з 1990-х рр. до сьогодення. Переглядаючи опубліковані праці, не важко помітити загальну їх тенденцію – поступовий рух від подій, тобто від самого Голодомору, до людей, пов'язаних із цим жахливим. Особливо ця тенденція характерна для останнього п'ятнадцятиріччя, хоча й не означає, що автори документальних та аналітичних праць, опублікованих до 2000-х рр., не називали імен жертв Голодомору і його головних винуватців. Називали, але здебільшого для ілюстрації трагедії, водночас організатори злочину не вказувались загалом.

На наш погляд, людиноцентричний напрям у дослідженні Голодомору на теренах материкової України заклала книга, хоча й не істориків, але людей глибоко укорінених в українську історію, фундаторів Асоціації дослідників Голодомору подружжя Лідії Коваленко та Володимира Маняка «33-й: голод:

Народна книга-Меморіал» [17]. Їх праця наповнена іменами конкретних людей, котрі стали жертвами штучного голоду. До речі, автори й першими рішуче виступили проти заниження кількості вбитих голодом, маніпуляцій з цифрами про масштаби трагедії. 3-поміж професійних істориків першими антропологічний підхід підхопили Станіслав Кульчицький [19], Василь Марочко [21], Володимир Сергійчук [30] та ін. У працях останнього, зокрема, знаходимо яскраві й емоційно написані нариси про конкретних людей, знищених Голодомором, а також поіменно названі найбільш одіозні їх кати.

Важливий і багато в чому новий ракурс дослідження долі й поведінки людей на тлі Голодомору порушені у працях Олесі Стасюк про деформації народної культури [32]; Володимира Тилішчака і Вікторії Яременко про добротинців, які у 1932-1933 рр. допомагали врятуватися від смерті тим, хто голодував. Варто зазначити, що автори зібрали і подали відомості більше ніж про 140 праведних людей часів Голодомору, підтвердили цю інформацію документами та джерелами усної історії [20]. Величезний масив свідчень з усної історії Голодомору зібрали і оприлюднили місцеві історики і краєзнавці в областях [36].

Примітною рисою антропологічного підходу в новітній історіографії Голодомору є підвищений інтерес дослідників до долі різних верст суспільства, зокрема дітей і жінок. Однак, як справедливо зазначила Оксана Кісь, діти – як жертви голоду – вже давно перебувають у полі зору дослідників, натомість жіноцтво тривалий час залишалось «невидимим» для істориків, а гендерні аспекти Голодомору не були предметом історико-антропологічних студій [15, 16]. Між тим, саме на долю жінок випав чи не найбільший тягар, а відомостей про них маємо дуже мало, хоча мільйони з них не тільки стали жертвами, але й брали досить активну участь у русі опору насильницькій колективізації і, ризикуючи життям, мало не першими виступили проти політики голоду [9, 31].

Важливим етапом і складовою частиною антропологічного осмислення Голодомору стало формування пошуково-реєстраційних відомостей про Голодомор, проведене багаторічною працею істориків, архівістів, краєзнавців, музейників, свідків самих подій у процесі створення багатотомної «Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні», до якої увійшли, окрім загальнонаціонального тому [26], 18 регіональних томів: Вінницької, Дніпропетровської, Донецької, Житомирської, Запорізької, Київської, Кіровоградської, Луганської, Одеської, Полтавської, Сумської, Харківської, Херсонської, Черкаської, Чернігівської областей і м. Києва. Дуже відрадно, що зафіксований у них список жертв стараннями Українського інституту національної пам'яті, Національного музею «Меморіал жертв Голодомору» включений до Єдиного реєстру і оприлюднюється в Інтернеті [41]. Він складає важливе підґрунтя для подальших досліджень проблеми. Імена тисяч закатованих голодною смертю закарбовані в місцевих музеях, на меморіальних дошках, пам'ятниках, на цвинтарях, у науково-популярній літературі, публіцистиці та періодиці. Зрозуміло, що це далеко неповні, а інколи й неточні відомості, адже, як повідомлялося у засобах масової

інформації та соціальних мережах, хоч і про поодинокі факти, коли деякі укладачі Мартирологів поспішливо, формально, а то й безвідповідально поставилися до цієї роботи. Курйозний випадок був у Сахнівці Корсунь-Шевченківського району Черкаської області. У книзі пам'яті записано 15 осіб, а мешканці цього села, які займалися пошуками, встановили 752 особи померлих. Тобто різниця в 50 разів більша. Подібний приклад – це село Масівці Хмельницької області. Тут у книзі фігурує біля 30 прізвищ, а насправді загинуло близько 300 осіб.

Тим не менше, якщо розглянути Книги пам'яті з погляду значення для оптимізації їх ролі в дослідженні антропології Голодомору, то стає зрозумілим, що знаходиться на початковому етапі. І справа не тільки в тому, що до Мартирологу Книг пам'яті увійшло лише 882 510 імен (до речі, Національний музей «Меморіал жертв Голодомору» впродовж багатьох років веде «Народну книгу пам'яті жертв Голодомору», в якій фігурує близько 4 млн імен), але й у тому, що відомості про значну частину загиблих надто обмежені або й взагалі відсутні. Зупинимось докладніше на цьому питанні, а саме на алфавітному покажчику імен загиблих за населеними пунктами. Який формат інформації про них відклався тут? У кращому випадку – прізвище, ім'я та по-батькові, рік народження і рік смерті. У гіршому – лише прізвище. Дуже рідко знаходимо дані про соціальний статус і національність осіб, хоча саме на це орієнтує «Картка обліку жертв Голодомору», опрацьована Національним музеєм «Меморіал жертв Голодомору».

Чи не найбільше непорозуміння викликають відомості про причини смерті. У Мартиролозі Дніпропетровської області, наприклад, здебільшого вказується офіційна причина смерті, зафіксована в реєстрах загиблих: тиф, хвороба серця, легенів, запалення нирок, виснаження, дистрофія, а для більшості причина смерті взагалі не зазначена, або сказано: «старість» [27]. Але ж відомо, що справжні причини приховувались, оскільки місцеві органи влади мали вказівку «зверху» не показувати правдиві відомості. У книзі Кропивницької області переважають дані, внесені на підставі свідчень очевидців, оскільки Актові книги більшості сіл не збереглися. Причина смерті тут майже однакова: «від голоду». По деяких населених пунктах фігурують записи: вбивство, замерзання у колодязі, самогубство, повішення, отруєння, вислання [28].

Як уже говорилося, з погляду антропологічного підходу до Голодомору, найбільше відомостей про людей дослідники можуть почерпнути із усних джерел, зі спогадів очевидців, а також журналістських розслідувань. Автори спогадів, зазвичай, характеризують особистість померлого, зазначають, ким він був, чим займався. Це дуже важливо, адже у складі жертв були не тільки хлібороби, селяни-одноосібники чи колгоспники, але й учителі, фельдшери, кооператори, священики тощо. Правда, переглядаючи Книги пам'яті, не важко помітити, що серед померлих, зазвичай, не зафіксовані представники комнезамів, голови сільрад, колгоспів, бригадири, партійні і комсомольські активісти.

Підсумовуючи розгляд цього сегменту антропології Голодомору, зазначимо, що чимало істориків настільки захоплюються фіксацією

масштабів втрат, цифрами про убієнних голодом, що «забувають» назвати хоча б кілька конкретних прізвищ, а вмирили не одиниці, десятки, сотні, тисячі, зрештою мільйони, і ми, і наші нащадки мають знати, хто ці люди.

У процесі подальшої роботи щодо створення антропологічної історії Голодомору, збирання спогадів, пошуку архівних документів, написання нових наукових і публіцистичних праць поряд з іменами жертв трагедії, учасників руху спротив сталінському режиму повинні бути поіменно названі його замовники, організатори та виконавці. Встановлення повних відомостей про осіб причетних до цього злочину – його архітекторів, організаторів і виконавців є не менш важливим завданням, адже без цього не можливо системно осягнути причини та мотиви трагедії. Після появи книги «Командири великого голоду» за редакцією В. Васильєва, Ю. Шаповала [18], ця проблема почала досить плідно досліджуватись на різних рівнях [3, 34]. Важливу роль тут відіграло масштабне офіційне розслідування обставин та наслідків вчинення геноцидного вбивства мільйонів українців, проведене Службою безпеки України, дослідження правових аспектів Голодомору, його кваліфікації як Геноциду, визначення конкретних суб'єктів злочину та потерпілих від нього, матеріали кримінальної справи № 475 та відповідна постанова Апеляційного суду м. Києва від 13 січня 2010 р. Ці матеріали, а також дослідницькі студії Володимира Василенка, Мирослави Антонович, Катерини Бондар, Галини Журбелюк, Вікторії Микуляк, Олексія Курінного, Богдана Фугея, Катерини Крахмальової та ін. увійшли до колективної монографії «Голодомор 1932–1933 рр. в Україні як злочин геноциду згідно з міжнародним правом» [7]. Серед осіб, звинувачених в умисному знищенні людей голодною смертю, були названі як організатори та виконавці злочину І. Сталін, В. Молотов, Л. Каганович, П. Постишев, С. Косіор, В. Чубар, М. Хатаєвич та ін. До речі, Служба безпеки України оприлюднила розширений список осіб, причетних до Голодомору, в якому фігурують керівники вищих ешелонів партійних і радянських органів ОДПУ та ДПУ УСРР [41].

З-поміж інших розвідок, присвячених означеній проблемі, варта уваги стаття Ярослава Бондарчука – студента з Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького «Кати і жертви: антропологічний вимір Голодомору 1932–1933 років» [1], підготовлена на основі конкурсної роботи, виконаної під керівництвом проф. Юрія Присяжнюка. Вона цікава тим, що її автор – двадцятирічний юнак, змістивши пізнавальний вектор із жертв на катів, усвідомив і розкрив корінну причину і назвав головну дійову особу трагедії – людиноненависницьку тоталітарну систему, режим одноособової влади Сталіна та його «смотрящих» в УСРР. Тотальну колективізацію, заміну хлібозаготівель насильницькою конфіскацією всього продовольства, масові репресії, депортації влада перетворила у засоби справжньої війни проти селян, задіявши партійно-радянський апарат, органи держбезпеки, армію, міліцію, систему особливих уповноважених, місцевих активістів, працівників сільрад, МТС тощо. Ще більш поглиблений підхід до з'ясування першопричин советських голодоморів та їх природи запропонував Микола Сядристий, вказуючи, що їх ідейне коріння та

обґрунтування слід шукати в марксизмі-ленінізмі, теоретики якого доводили ворожість селянства, особливо куркульства, небезпеку його приватновласницької психології для соціалізму. Автор цитує В. Леніна, який називав куркулів «кровопивцями», «павуками», «вампірами», середняків – «підкуркульниками» і вважав, що селяни, заражені буржуазною ідеологією, підлягають фізичному знищенню [33, 6–7].

В контексті з'ясування причетності до Голодомору місцевих активістів видається цікавою стаття Дарії Маттінґлі – викладачки советської історії в Кембриджському університеті, авторки докторської дисертації про місцевих жінок-призвідниць Голодомору [25]. Вона звернула увагу на мотивацію участі жінок-активісток, дружин партійних і советських функціонерів в обшуках захованого зерна та продовольства, на прояви жорстокості з їх боку задля власної вигоди, вислужування, збереження або отримання посади, партійного квитка, зведення особистих порохунків. Авторка, як і інші дослідники, задаються питанням: що робило цих і подібних їм людей нелюдьми, вбивцями, жорстокими і мстивими? Частково відповідь на це дав Дмитро Гойченко – один із тисяч партійно-комсомольських уповноважених із проведення колективізації й експропріації продовольства у спогадах, які він написав як покаяння, уже будучи в еміграції: «Переродившись і прийнявши *більшовицьке вчення*, я став відкрито сповідувати *зло*, придушуючи голос совісті, який інколи звучав» [8]. (Виділено – *Я.К.*)

І, нарешті, останній компонент антропології Голодомору – це його свідки, автори спогадів і *дослідники*. Імена очевидців трагедії найбільш широко представлені у спогадах, які складають чи не найбільший масив джерел із усної історії Голодомору і основну базу його антропологічного осмислення. Прикладом залюднення дослідження Голодомору на ґрунті усних джерел може слугувати книга Валентини Борисенко «Свіча пам'яті», створена на зібраних нею разом зі студентами споминах свідків драматичних подій [2]. Фундаментальним є багатотомне видання спогадів тих, хто дивом вижив у роки Голодомору, підготовлене студентами Національного університету «Києво-Могилянська академія» під керівництвом проф. Юрія Мицика [35]. Як згадує сам Юрій Андрійович, ця ідея належала Джеймсу Мейсу, який після приїзду в Україну викладав політологію в академії і поділився досвідом створення аудіозаписів з його проекту «Усна історія українського голоду 1932-1933 рр.». До речі, ці унікальні записи передані й зберігаються у бібліотеці Верховної Ради України. Цінними є також розвідки Олександри Веселової за тематикою «Усна історія як джерело з історії геноциду українського народу голодом 1932-1933 рр.» [6].

За роки незалежності в Україні сформувався потужний потенціал професійних дослідників Голодомору. За нашими підрахунками, зробленими на основі бібліографічних покажчиків, нині в Україні є до півтори тисячі авторів, які опублікували книги, статті, документи, присвячені Голодомору, дві третини з них – професійні історики, етнологи та демографи. Чи багато це на 25 областей і АР Крим? Якщо взяти до уваги, що в Україні працює більше 10 тис. професійних істориків, то, звичайно, ні. До того ж, окремі з авторів мають по одній-дві публікації, деякі в

силу різних причин згорнули дослідницьку роботу або відійшли у вічність. Їх персоналізації слугують як уже названі наукові розвідки, присвячені історіографії проблеми, так й інші студії [4; 14; 24; 37; 39]. Найбільш продуктивно в цьому напрямі працюють члени Асоціації дослідників голодоморів в Україні [5], в осередках якої задіяно близько тисячі осіб. Найновіші відомості про їх внесок у дослідження Голодомору подав Василь Марочко в створеній ним самотужки «Енциклопедії Голодомору» [22], яка може слугувати прекрасним прикладом людиноцентричного підходу до формування знань про трагедію. В ній фігурує до сотні прізвищ вітчизняних і зарубіжних науковців – дослідників різних аспектів історії голодоморів. Серед них такі відомі вчені, як Володимир Василенко, Олександра Веселова, Людмила Гриневиц, Арсен Зінченко, Геннадій Єфименко, Андрій Козицький, Станіслав Кульчицький, Василь Марочко, Юрій Мицик, Руслан Пиріг, Володимир Сергічук, Олесь Стасюк, Володимир Улянич, Євгенія Шаталіна та інші. На жаль, очевидно, через обмежений обсяг енциклопедії, до неї не увійшло чимало знаних дослідників, істориків-аграрників, зокрема Ганна Капустян, Сергій Корновенко, Андрій Кудряченко, Анатолій Морозов, Катерина Назарова, Юрій Присяжнюк та ін. Ось чому видається доцільним підготувати і оприлюднити спеціальний біобібліографічний довідник про найбільш відомих українських дослідників голодоморів.

Висновки. Підбиваючи підсумки, можна зробити висновок, що історики спільними зусиллями з етнологами, юристами, демографами в процесі ґрунтовного з'ясування сутності Голодомору-геноциду як гуманітарно-катастрофічного явища, як одного із найтяжчих злочинів проти людяності, розкриваючи його причини, масштаби і статистично-демографічні наслідки, дедалі більшу увагу стали приділяти персоналізації людського виміру цієї трагедії, започаткували складання Мартирологу його жертв, назвали імена головних замовників і організаторів штучно спланованого злочину геноцидного характеру. Оскільки Голодомор-геноцид – не типовий історичний факт, а наймасштабніша антропологічна катастрофа ХХ століття в мирний час, він потребує подальших скрупульозних, копітких, тривалих і специфічних досліджень-розслідувань комплексного, міждисциплінарного, юридично-правового характеру із залученням зарубіжних фахівців.

На завершення вважаємо доцільним висловити низку пропозицій щодо подальших досліджень. **По-перше**, необхідно продовжити роботу зі створення Національної книги пам'яті, а для цього ширше залучати місцевих краєзнавців, студентів та аспірантів, цілеспрямовано формувати молоду генерацію дослідників, здатних проводити генеалогічні студії. Укрдержархіву необхідно скасувати будь-які перепони і обмеження в доступі до метричних книг та інших дотичних документів антропологічного характеру, які відкочалися в архівних установах. **По-друге**, не потрібно підпорядковувати інтенсивність досліджень до наближення чергової ювілейної дати, а вести цю роботу повсякденно, системно і послідовно. Щорічні наукові конференції, круглі столи як регіональні, так і загальноукраїнські мають присвячуватись озвученню нових конкретних дослідницьких результатів з

акцентом на людиноцентризм. *По-третє*, видається доцільним, щоб Український Інститут національної пам'яті і Національний музей «Меморіал жертв Голодомору» разом з Асоціацією дослідників Голодомору ініціювали заснування журнального шоквартальника у паперовому та електронному форматі під умовною назвою «Свіча пам'яті», навколо якого формувалися б наукові школи і нове покоління дослідників.

Список використаної літератури та джерел:

1. Бондарчук Я. HYPERLINK “<https://histfilos.cdu.edu.ua/hovnyu/466-katy-i-zhertvy-antropologichnyi-vymir-holodomoгу-1932-1933-rokiv.html>” Кати і жертви: антропологічний вимір Голодомору 1932–1933 років [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/artefacts/2012/11/26/101572>.
2. Борисенко В. Свіча пам'яті: Усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках / ред. В. Романюк. – К. : ВД «Стилос», 2007. – 288 с.
3. Василенко В. Голодомор 1932–1933 рр. як злочин геноциду: правова оцінка / В. Василенко. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2009. – 48 с.
4. Васильєв В. Голод 1932–1933 років в Україні: нові інтерпретації та тенденції у вітчизняній історіографії / В. Васильєв // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – 2004. – Вип.27. – С. 271–302.
5. Веселова О. Асоціація дослідників голодоморів в Україні / О. Веселова // Енциклопедія історії України. – К. : ІУ НАН України, 2003. – Т. 1. – С. 147.
6. Веселова О. Усна історія як джерело у вивченні геноциду українського народу голодом 1932–1933 років О. Веселова // Краєзнавство. – 2009. – № 3/4. – С. 269–281.
7. Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду згідно з міжнародним правом. – К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. – 294 с.
8. Гойченко Д. Красный апокалипсис: сквозь раскулачивание и голодомор: мемуары свидетеля / Д. Гойченко. – К. : «А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА», 2013. – 400 с.
9. Гринько А. Жіночі заворушення як засіб боротьби за виживання дітей у 1932–1933 роках (на матеріалах Поділля) / А. Гринько // Вісник Кам'янець-Поділ. НУ ім.І.Огієнка. Історичні науки, 2009. – Вип. 3. – С. 370–375.
10. Гудзь В. Втрати українського селянства від Голодомору в дзеркалі сучасної історіографії / В. Гудзь // Український селянин. – 2015. – Вип. 15. – С. 3–5.
11. Ісакова Н. Історіографія проблеми голодомору 1932–1933 рр. в українській та зарубіжній літературі / Н. Ісакова // Вісник аграрної історії. – 2013. – Вип. 4–5.
12. Калакура Я. Ментальна складова голодомору в Україні 1930-х років / Я. Калакура // Міжнародна конференція «Штучні голоди в Україні ХХ століття» : матеріали конференції. – К. : БВ, 2018. – С. 257–268.
13. Калакура Я. Морально-психологічний і ментальний вимір наслідків Голодомору 1930-х років в Україні / Я. Калакура // Історична пам'ять, Полтава, 2017. – Вип.37. – С. 16–22.
14. Калініченко В. Історіографія голодомору 1932–1933 років в Україні / В. Калініченко, С. Яценко // Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків. – К. – Нью-Йорк, 2000. – С. 15–26.
15. Кісь О. Голодомор 1932–33 рр. крізь призму жіночого досвіду / О. Кісь // Народознавчі Зошити. – 2010. – № 5–6. – С. 633–651.

16. Кісь О. Пережити смерть, розказати невимовне: гендерні особливості жіночого досвіду Голодомору / О. Кісь // Українознавчий Альманах. – 2011. – Вип. 6. – С. 101–107.
17. Коваленко Л. 33-й: голод: Народна книга-Меморіал / Л. Коваленко, В. Маняк. – К. : Радянський письменник, 1991. – 584 с.
18. Командири великого голоду: Поїздка В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ, 1932–1933 рр. / ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. – К. : Генеза, 2001. – 399 с.
19. Кульчицький С. Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид: мовою документів, очима свідків / С. Кульчицький. – К. : Наш час, 2008. – 239 с.
20. Людяність у нелюдяний час. Добродійці в часи Голодомору / упорядн. В. С. Тилішак, В. М. Яременко. – Львів : Часопис, 2013. – 236 с.
21. Марочко В. Голодомор 1932–1933 років в Україні: Хроніка / В. Марочко, О. Мовчан. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 294 с.
22. Марочко В. Енциклопедія Голодомору / В. Марочко. – Дрогобич : «Коло», 2018. – 576 с.
23. Марочко В. Статистика жертв Голодомору: антропологічно-демографічний дискурс / В. Марочко // Український історичний журнал. – 2017. – №5. – С. 112–132.
24. Марочко В. Сучасна зарубіжна історіографія голоду 1932–1933 рр. в Україні: нова чи стара інтерпретація? // В. Марочко // Український історичний журнал. – 2006. – №3. – С. 186–199.
25. Маттінглі Д. HYPERLINK “<http://uamoderna.com/md/mattingly-women-in-kolkhoz/>” “Жінки в колгоспах – велика сила”: хто вони - українські призвідниці Голодомору? / Д. Маттінглі // Україна модерна. – 2018. – 20 вересня.
26. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Зведений том. – К. : Вид-во Олени Теліги, 2008. – 1000 с.
27. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Дніпропетровська область / ред. С. І. Світленко. – Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2008. – 1248 с.
28. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Кіровоградська область. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2008. – 920 с.
29. Сапицька О. Участь жінок у селянському опорі колективізації та радянській владі, 1928–1932 / О. Сапицька // Гілея. – 2006. – № 6. – С. 84–94.
30. Сергійчук В. Голодомор 1932–1933 років як геноцид українства / В. Сергійчук. – Вишгород : ПП СЕРГІЙЧУК М.І., 2015. – 168 с.
31. Серпутько А. Демографічні наслідки голодомору 1932–1933 років: історіографія / А. Серпутько // Часопис української історії. – К., 2005. – Вип. 2. – С. 76–78.
32. Стасюк О. Геноцид українців: деформація народної культури / О. Стасюк. – К. : Стилос, 2008. – 223 с.
33. Сядристий М. Ленін – ідеолог, організатор і натхненник Голодоморів в Україні / М. Сядристий. – К. : Вид-во НПУ ім. М. Дагоманова, 2018. – С. 6–7.
34. Танцюра В. Сталін і Україна / Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна / В. Танцюра, С. Куліш. – 2003. – №603. Історія України. – Вип. 6. – С. 150–154;
35. Український Голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив / упор. О. Ю. Мицик. – К. : ВД «КМ Академія», 2001–2009. – Т. 1–6.
36. Усна історія Голодомору 1932–1933 років у Північному Приазов'ї: матеріали історико-археографічних експедицій / упорядн. В. М. Константинова. – Запоріжжя: АА Тандем, 2009. – 532 с.
37. Чернявська К. Сучасні історіографічні дослідження

проблеми голодомору 1932–1933 рр. в Україні: тенденції та напрямки / К. Черняхівська // Науковий вісник Миколаївського національного університету ім. В.О.Сухомлинського. – Серія Істор.науки. – Вип. 3.35. – 2013. – С. 262–268.

38. Шитюк М. Голодомор 1932–1933 років в Україні в сучасній історіографії (1986–2009 роки) / М. Шитюк, К. Назарова. – Миколаїв, 2012. – 228 с.

39. Яшук П. Маловивчені аспекти геноциду голодомору в Україні / П. Яшук. – Миколаїв, 2012. – С. 217–234.

40. Режим доступу: HYPERLINK “<http://memorialholodomor.org.ua/holodomor/victims-of-the-holodomor>” <http://memorialholodomor.org.ua/holodomor/victims-of-the-holodomor>

41. Режим доступу: HYPERLINK “<https://www.segodnya.ua/ukraine/cbu-nashla-eshche-cotnju-vinovnikov-holodomora.html>” <https://www.segodnya.ua/ukraine/cbu-nashla-eshche-cotnju-vinovnikov-holodomora.html>

42. Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/1889977.html>

References:

1. Bondarchuk, Y. Katie and victims: anthropological measurement of the Holodomor of 1932-1933. Retrieved from: <http://www.istpravda.com.ua/artefacts/2012/11/26/101572>. (in Ukr.)
2. Borisenko, V. (2007) Candle: An Oral History of the Genocide of Ukrainians in 1932-1933 K.: VD «Stilis», 288. (in Ukr.)
3. Vasylenko, K. (2009). Holodomor of 1932-1933 as a crime of genocide: legal assessment. K.: View of them. Helen Telih, 48. (in Ukr.)
4. Vasiliev, V. (2004). The Holodism of 1932-1933 in Ukraine: New Interpretations and Trends in Ukrainian Historiography. *History of Ukraine: Little Known Names, Events, Facts*, 27. 271-302. (in Ukr.)
5. Veselova, O. (2003). Association of Holodomor Researchers in Ukraine. Encyclopedia of the History of Ukraine. K.: IJU NAS of Ukraine, 1, 147. (in Ukr.)
6. Veselova, O. (2009). Oral history as a source in the study of the genocide of the Ukrainian people by the famine of 1932-1933. *Regional studies*, 3/4, 269-281. (in Ukr.)
7. Holodomor of 1932-1933 in Ukraine as a crime of genocide in accordance with international law (2008). K.: VD “Kyiv-Mohyla Academy”, 294 p. (in Ukr.)
8. Goichenko, D. (2013) Red apocalypse: through dispossession and famine: the memoirs of a witness. K.: “А-ВА-ВА-НА-ЛА-МА-НА”, 400. (in Rus.)
9. Grinko, A. (2009). Zh³noch³ zavorushennya yak suspected of fighting for the living of 1932–1933 children (on the materials of Podillya). *Visnyk Kam'yanets-Pod³l. NU ³m. ²Og³nka. Historical sciences*, 370–375. (in Ukr.)
10. Hudz, V. (2015). Vtrati of the Ukrainian-Peasants' Settlement in the Holodomor in the Dzerkal of the Modern History. *Ukrainian peasant*, 15, 3–5. (in Ukr.)
11. Isakov, N. (2013). ²stor³ograviya problems and famine 1932-1933 p. in Ukrainian and foreign countries. *Bulletin of Agrarian History*, 4–5. (in Ukr.)
12. Kalakura, J. (2018). Mentalna, warehouse of the Holodomor in Ukraine in the 1930s, rokiv. *Things starve in Ukraine in the twentieth century*. K.: BV, 257–268. (in Ukr.)
13. Kalakura, Y. (2017). Moral-Psychological and Mental Vim³ nasidk³v the Famine of the 1930s in Ukraine. *Historical Memorial*, 37. 16–22. (in Ukr.)
14. Kalinchenko, V. & Yatsenko E. (2000). ²stor³ograf³ya to the Holodomor 1932–1933 rok³v in Ukraine. *Hunger-genocide of 1933 in Ukraine: Historical and Political Analysis of Socially-Demographic and Moral and Psychological Organizations*. K.: New York, 15–26. (in Ukr.)
15. Kis, O. (2010). Holodomor 1932-33 p. use prism zhinochnogo dosv³du. *Narodnozavchchi Zoshiti*. 5–6, 633–651. (in Ukr.)
16. Kis, O. (2011). Survive death, rozvaty neovovne: gender special features of the Holodomor. *Ukrainian Almanac*, 6, 101–107. (in Ukr.)
17. Kovalenko, L. & Manyak, V. (1991). 33rd: Hunger: Folk Book-Memorial. K.: Radiansky writer, 584. (in Ukr.)
18. Commanders of the Great Famine: By V. Molotov and L. Kaganovich in Ukraine to the Eastern Caucasus. 1932–1933 p. (2001). Ed. V. Vasilyuva, Yu. Shapoval. K.: Genesis, 399. (in Ukr.)
19. Kulchitsky, S. (2008). Golod 1932–1933 p. in Ukraine, the Yak genocide: the new documents, Ochima sv³dk³v. K.: Our hour, 239. (in Ukr.)
20. People at the unspoken hour. Dobrochintsi per watch and famine order (2013). Ed. V. Tilshchak, V. Yaremenko. Lviv: Chasopys, 236. (in Ukr.)
21. Marochko, B. & Movchan, O. (2008). The Famine of 1932–1933 in Ukraine: Chronika. K.: View. “Kyiv-Mohyla Academy”, 294. (in Ukr.)
22. Marochko, V. (2018). Encyclopedia to Holodomor. Drohobich: “Kolo”. 576. (in Ukr.)
23. Marochko V. (2017). Statistics of the victims of the Holodomor: anthropological and demographic discourse. *Ukrainian Historical Journal*, 5. 112–132. (in Ukr.)
24. Marochko, V. (2006). Suchasna zarub³zhna ³stor³ografiya to famine 1932–1933 p. in Ukraine: novaya chara old interpretation? *Ukrainian Historical Journal*, 3. 186–199. (in Ukr.)
25. Matting, D. (2018). “Zh³nki in Kolgospah - great power”: hto stink - ukrainian voivodnytsi Holodomor? *Ukraine Modern*. 20. (in Ukr.)
26. The National Book of Pam'aty Victims of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine. Things tom (2008). K.: View of the Teliãe Deer, 1000. (in Ukr.)
27. The National Book of Memorials for Victims of the Holodomor of 1932–1933 rokiv in Ukraine. Dnipropetrovsk region. (2008). Ed. S. Svitlenko. Dnipropetrovsk: ART-PRES, 1248. (in Ukr.)
28. The National Book of Memorials for Victims of the Famine of 1932–1933 in Ukraine. Kirovograd region (2008). Kirovograd: ²meks-LTD, 920. (in Ukr.)
29. Sapitska, O. Fate zhink at the villagers' support of the collective and that radian possession, 1928–1932 (2006). *Gilea*, 6, 84–94. (in Ukr.)
30. Sergiychuk, V. (2015). The Holodomor 1932–1933 rokiv yak genocide of the Ukrainian Union. Vishgorod: PP SERGIICHUK M.², 168. (in Ukr.)
31. Serputko, A. (2005). Demographers of Holodomor 1932–1933 rok³v: historiografii. *Chasopis Ukra³jskoi ²stor³i*. K., 2. 76–78. (in Ukr.)
32. Stasyuk, O. (2008). The genocide of ukrainists: deformation of the people's culture. K.: Stylos, 223. (in Ukr.)
33. Syadristy, M. (2018). Lenin - ideologist, organizer and natalist of the Holodomor in Ukraine. K.: Type of NPU im. M. Dagonanova, 6–7. (in Ukr.)
34. Tantsyura, V. & Tantsyura V. (2003). Stalin and Ukraine / Bulletin of Kharkiv National University. V.N. Karazina, 603. History of Ukraine, 6, 150–154. (in Ukr.)
35. Ukrainian Holocaust 1932–1933: Svdchennya silent, hto vis (2001–2009). Ed. O. Mitsik. K.: VD “KM Akademiya”, 1–6. (in Ukr.)
36. Usna History of the Famine of 1932–1933 at the Prizov Prizov: materials of the history and archeography of expeditions (2009). Ed. V. Konstantinova. onstipation: AA Tandem, 532. (in Ukr.)
37. Chernyavska, K. (2013). Suchas³³³_stor³ografic³chnny dosl³dzhennya problems and famine 1932-1933 p. in Ukraine: trends and directions. *Science Bulletin of Mykolaiv National*

University of Ukraine. VO Sukhomlinsky. Seriya 2stor.nauki, 3.35, 262–268. (in Ukr.)

38. Shityuk, M. & Nazarova K. (2012). The Holodomor 1932–1933 rokiv in Ukraine in the modern history (1986–2009 fry). Mykolaiv, 228. (in Ukr.)

39. Yashchuk P. (2012). Malovivchen aspects of the genocide of the famine in Ukraine. Mykolaiv, 217–234. (in Ukr.)

40. Retrieved from: HYPERLINK “http://memorialholodomor.org.ua” http://memorialholodomor.org.ua/

41. Retrieved from: HYPERLINK “https://www.segodnya.ua/ukraine/cbu-nashla-eshche-cotnju-vinovnikov-holodomora.html” https://www.segodnya.ua/ukraine/cbu-nashla-eshche-cotnju-vinovnikov-holodomora.html

42. Retrieved from: https://www.radiosvoboda.org/a/1889977.html

Y. Kalakura

ANTHROPOLOGICAL APPROACH IN RESEARCHES OF THE GENOCIDE-HOLODOMOR IN UKRAINE 1932-1933

Introduction. *The essence of the anthropological approach and its features in the researches of the Holodomor-genocide of 1932-1933 in Ukraine as the greatest humanitarian catastrophe of the twentieth century is explained in the article. With an ethnic color, shows its relevance and importance in the context of civilization comprehension of the historical process, the transition from the history of events to the history of people.*

Results. *On the basis of the system analysis of the problem, three segments of the Holodomor anthropology are outlined: a) victims (dead and injured); b) perpetrators (customers, organizers and executors of a crime); c) memory carriers (witnesses and witnesses of events, benefactors, as well as researchers of the tragedy). Each of these segments is associated with specific people who need to be named by name. From this angle, the main historiographical periods of the human-learned study of the Holodomor are identified, and it is shown how each of them deepened understanding of its causes, nature, territory of distribution and consequences for several generations of Ukrainians.*

Originality. *Synthesis of the achievements of Ukrainian and foreign researchers regarding the motives of the communist regime's policy aimed at organizing an artificial Holodomor; comparing contemporary interpretations of the demographic, moral and psychological and mental losses of the Ukrainian people, the inability of some authors to undermine their scale allowed to trace the leading tendencies of accumulation of anthropological knowledge, to identify existing gaps, outline the discussion issues in the study of the problem, formulate a series of proposals for further studios and. It is about the need to continue work on the creation of the National Book of Memory, more active involvement of students and post-graduate students in the anthropological issues of the Holodomor; the intensification of genealogical studies, the abolition of any barriers and restrictions on access to metric books postponed in archival institutions. The emphasis on human-centeredness, the announcement of new research results should be rooted in annual nationwide and regional conferences on the Holodomor. The Ukrainian Institute of National Memory and the National Museum of the Holodomor Victims Memorial it would be advisable, together with the Holodomor Research Association, to initiate the creation of a research center for the Holodomor Genocide and the establishment of a magazine quarterly in paper and electronic format under the conditional name “Candle of Memory”.*

Key words: *Holodomor-genocide, anthropological turn, Ukrainian historiography, repressive regime, demographic losses, post-genocidal syndrome, periodization, memorialization of memory, civilizational approach.*

УДК 94:304.4(477. 43/.44-22) «192»

DOI: 10.31651/2413-8142-2018-20-59-63

Н.П. Кузьмінець

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені М.Коцюбинського

БІЛЬШОВИЗАЦІЯ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОЇ СФЕРИ У ПОДІЛЬСЬКОМУ СЕЛІ У 1920-Х РОКАХ

У статті охарактеризовано найголовніші культурно-освітні заклади на селі, які стали провідними ідеологічними центрами на Поділлі; показано головні заходи більшовизації селянства через мережу сільських будинків та хат-читалень, визначено принципи і механізми їхньої діяльності та показано їхній вплив на пролетаризацію подільського селянства. Саме вони сприяли формуванню серед широких народних мас т. зв. пролетарської культури і залученню їх до соціалістичного будівництва.

Ключові слова: *Поділля, більшовизація, селянство, сільський будинок, хата-читальня, політосвітня робота.*

Постановка проблеми. За сучасних умов розбудови демократичної держави зростає інтерес дослідників та громадськості до історії українського селянства. Важливе місце серед питань новітньої історії України посідає проблема соціально-культурної політики на селі. Соціально-культурна політика держави визначає характер та основні критерії розвитку суспільства, які повинні враховувати традиції, звичаї та менталітет народу. У таких реаліях посилюється інтерес до історичного досвіду вирішення питань, що стосуються культурно-освітнього життя українського села. Культурно-освітня робота є важливим складником у структурі суспільної організації. Нині, враховуючи як позитивний, так і негативний історичний досвід 1920-х рр., необхідно створити належні умови для культурно-освітньої діяльності, що сприятиме духовному й інтелектуальному зростанню нації, формуванню національної еліти. Важливим є визначення порушеної нами проблеми у регіональному розрізі, зокрема на прикладі Поділля (сучасна Вінницька і Хмельницька області) – великому аграрному краї, більшість населення якого становили селяни. Поділля сповна відчуло на собі усі «пренади» більшовизації культурно-освітньої сфери на селі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми культурно-освітньої політики радянської влади в 20-х рр. ХХ ст., проведення різних заходів щодо зміцнення більшовицької влади на селі вже тривалий час цікавить науковців. Численну групу наукової літератури з теми складає радянська історіографія, якій властива ідеологічна заангажованість, пропагандистський і політико-публіцистичний характер. У 20-ті роки ХХ ст. висвітленням окремих сюжетів нашої теми займалися партійні та державні діячі, публіцисти, працівники органів народної освіти, які аналізували культурно-освітні процеси на селі [1]. У подальшу радянську добу продовжується дослідження в царині культосвітньої роботи на селі [2]. Окрему групу наукових праць складають дослідження сучасної історіографії історії України, для яких характерне вироблення нових концептуальних

засад. Інтерес сучасних дослідників до питань розвитку українського села у 1920-ті роки свідчить про те, що ця тема не є вичерпаною і тому залишається чимало відкритих питань. Одним із аспектів розвитку українського села у зазначений період є процеси суспільного і культурного розвитку, роль яких важко переоцінити. Аналіз їх знаходимо у працях істориків, які займалися дослідженням розвитку українського села у 1920-ті роки [3]. Тема викликала інтерес і у подільських дослідників, однак, спеціального видання так і не було створено [4]. Аналіз загального стану наукової розробки проблеми свідчить про те, що подальше вивчення цієї теми у регіональному розрізі є актуальним.

Автор статті ставить за мету схарактеризувати організаційне оформлення та діяльність різних культурно-освітніх установ у подільському селі, зокрема, показати роль мережі сільських будинків (сільбудів) та хат-читалень в більшовизації населення краю.

Виклад основного матеріалу. Культурно-освітня робота на селі в перші десятиліття радянської влади була тісно пов'язана зі становленням та практичним функціонуванням розгалуженої мережі селянських будинків та хат-читалень в сільських місцевостях УСРР, де особливе місце, з огляду на аграрний характер, посідало Поділля. Діяльність більшовицької влади в 1920-х роках характеризується жорсткою ідеологізацією усієї культурно-просвітницької роботи на селі. Остання не була для більшовицького режиму самоціллю, а підпорядковувалася цілком прагматичним завданням ідеологічного обробітку населення. Вона завжди проводилася у вигляді політпросвітницької діяльності.

У 1920-ті роки фактично єдиним місцем і формою культурно-освітньої практики на селі (крім шкіл) стали сільські будинки і хати-читальні. В Україні Управління селянськими будинками було створено згідно з постановою Колегії Наркомзему від 1 листопада 1920 р. і розпочато діяльність з 1 грудня 1920 р. Станом на 1921 р. в Україні діяло 210 селянських будинків [5, 130]. Основна мета сільбудів полягала в культурному поєднанні незалежного селянства та сільського пролетаріату з пролетаріатом міста в єдину трудову сім'ю. Сільбуду повинні були популяризувати колективні форми господарювання і на основі соціалістичної культури та економічної зацікавленості незалежного селянства задовольняти культурні потреби мас. Вони працювали під ідейним керівництвом відділів парткомів КПУ на селі, а також частково на підставі вказівок земельних та освітніх органів радянської влади [6, 122]. Широка робота з організації республіканської мережі розпочалася після 1 грудня 1920 р., коли було створене Всеукраїнське управління селянськими будинками. Тоді формувалися сільбуду декількох видів: сільські, волосні, повітові і губернські. Губернські й повітові селянські будинки мали такі відділи: загально-адміністративний з бухгалтерією, інформаційне бюро, господарський і політико-просвітний з музеєм, бібліотекою, читальною, театром та кінематографом [7, 97].

У 1921 р. були організовані та функціонували губернські управління селянськими будинками в усіх губернських містах. Оскільки виборні органи радянської влади в Подільській губернії були

сформовані пізніше, ніж у інших регіонах УСРР, вони приступили до реалізації зазначених вимог із певною затримкою. Проте змушені були діяти активно, адже підтримка подолянами масового повстанського руху, спрямованого на відновлення державної незалежності України, поставила перед місцевою владою гостру необхідність зміцнення «ідеологічного фронту на селі». Знаряддями, через які органи політосвіти мали реалізовувати зазначені завдання, постановою РНК УСРР від 19 квітня 1921 р. «Про селянські будинки» визначалися сільбуду [8, 9]. Вони покликані були замінити ідейно ворожі 398 осередків «Просвіти», які діяли в регіоні. На той час сільбудів на Поділлі ще не було.

Місцева влада встигла організувати 743 хати-читальні. Вони були початковою формою селянських будинків їх працівники проводили лекції та бесіди, колективне читання книжок і газет, антирелігійні кампанії, здійснювали бібліотечну і шкільну роботу. Крім того, як зазначалося в звіті губполітосвіти за вересень 1921 р., бібліотеки, клуби, хати-читальні тощо тоді існували лише на папері. Влада спершу спробувала організувати народні будинки, покликані пропагувати комуністичні погляди під прикриттям розвитку народної творчості. Однак подоляни швидко розібралися в їхній суті. Як наслідок, до кінця 1922 р. в губернії було створено лише 21 такий будинок [9, 317].

Для більшовиків дедалі ставало очевиднішим, що будь-яка реорганізація політосвітніх закладів не дасть бажаного ефекту без підриву «Просвіти», осередки якої секретар губкому Черняхівський назвав «організуючими центрами контрреволюції». Пленум вирішив провести чергову їхню чистку. На практиці це означало ліквідацію або примусове перетворення осередків «Просвіти» в сільбуду. Так, із 662 «Просвіт», які діяли в краї станом на 1 жовтня 1922 р., до січня 1923 залишилося 499, на кінець березня – 216, а до 1 січня 1924 не залишилося жодної [10, 59]. Однак це не призвело до збільшення кількості сільбудів, хат-читалень, народних будинків, бібліотек і клубів, які мали замінити «Просвіти».

У травні 1923 р. постановою РНК УСРР вся мережа сільбудів республіки була передана Народному Комісаріату освіти. Окружні й районні сільбуду стали організаційними і методичними центрами політосвітньої роботи на селі. Оскільки сільбуду в основному орієнтувалися на молодь, вони й мали забезпечувати як її виховання в комуністичному дусі, так і контроль за її дозвіллям. Організаційним центром політико-освітньої роботи для міста був клуб, а для села – селянський будинок. Членом сільбуду міг стати кожний громадянин, який мав право виборів до Рад (члени профспілок, КНС, бідняки, середняки), а також молодь у віці від 14 до 18 років. Вони будувалися за принципом добровільного членства [11, 146]. З липня 1921 р. сільбуду були переведені на самозабезпечення. Їм надавалося право брати плату за використання приміщень, використовувати приписані до сільбудів радгоспні майстерні, сільськогосподарські пункти, політосвітні заклади, брати плату за вистави, концерти. Окружні сільбуду змушені були в своїй структурі утримувати їдальні, готелі та постоялі двори. В умовах нещороду 1924 р. спостерігається скорочення їхньої мережі впродовж року на 121 будинок – до 378 [12, 405].

Підсумок етапу становлення сільбудів у грудні 1924 р. підбила президія губвиконкому. Заслухавши звіт голови губсільбуду, вона констатувала недостатнє охоплення подолян селянськими будинками (один сільбуд припадав у середньому на 5 сіл). Було поставлено завдання впродовж зими на третину збільшити кількість членів сільбудів – до 100 тис. Як негативне явище члени президії сприйняли «культурологічний ухил» у роботі сільбудів, що деструктивно впливало на «політичну, виробничу та сільськогосподарську роботу». Було поставлено завдання негайно виправити ситуацію.

Доленосне значення для подальшої долі сільбудів мало рішення взяти на бюджетне фінансування губсільбудинку 5 окружних, 93-х районних і 93 сільських сільбудів і понад сто хат-читалень. Звільнення від непрофільної діяльності дозволило сільбудам зосередитися на культурно-освітній роботі. Була реанімована діяльність драматичних, співочих, сільськогосподарських гуртків, бібліотек, курсів ліквідації неписьменності тощо. Це сприяло зростанню привабливості й розширенню як їхньої мережі, так і чисельності [9, 320]. У середньому у 1925 – 1928 рр. мережа сільбудів і хат-читалень у кожній з округ Поділля збільшилася на 30 %, а кількість членів – на 20 % [13, 79]. Визначити точну кількість культосвітніх установ досить складно через різну інформацію. Зокрема, інформаційний відділ Вінницького окрвиконкому в звіті про культурну роботу за 1927 р. доповідав, що в окрузі діє 86 сільбудів проти 66 в 1926 р. і 408 хат-читалень проти 330. Статистичні дані по цій окрузі говорять про 104 сільбуду і 264 хат-читальні [10, 80].

З 1927 р. мережа культурно-освітніх установ села зазнала змін. Було скасовано райсільбуду та запроваджено районну інспектуру. Культурно-освітні установи розподілялися на червоний куток, хат-читальні, опорні сільбуду. Сільбуд вважався широкою громадською організацією села і повинен був мати міцний зв'язок із усіма сільськими організаціями. При сільбуді були бібліотеки, в яких містилися книги з сільського господарства, земельного права, кооперації, географії, історії, політграмоти тощо. Постійно проводилися своєрідні «чистки» бібліотек із метою не допустити наповнення бібліотек Поділля «монархічною та антирадянською літературою». Так, у звіті Вінницької окрполітосвіти «Про підсумки політосвітньої роботи до 10-річчя Жовтня» зазначалося, що станом на 1927 р. фонди бібліотек були вичищені на 95 %. Чистку планували завершити в 1928 р. [14, 19]. Вилучені книги частково знищувалися, частково передавалися до окружних архівів.

Створювати нові книгозбірні можливості майже не було, а тому з 1924 р. почали створювати бібліотеки-пересувки. Вони постачали книгами так звані червоні куточки, які створювалися в невеликих селах. Саме там уголос читали селянам книги й організували їх обговорення. Зрозуміло, що література була визначеного партією політичного спрямування і тому селяни перебували під постійним ідеологічним контролем радянської влади. Фонди більшості радянських хат-читалень були практично однаковими. Їх основу складали книги «Україна в руїнах», «Жовтнева революція», «Как крестьяне отобрали свою землю», «Задачи Коммунистической партии»,

а також твори В. Леніна [15, 220]. Газети часто передплачувала сільрада або сільбуд. Пресу могли читати у хатах-читальнях, де селяни збиралися постійно. Тут також проводили політичні та сільськогосподарські кампанії. Селяни могли послухати доповіді про регіональну специфіку сільського господарства, про більшовицьку економічну політику, проводили екскурсії на дослідні станції. При хатах-читальнях було організовано сільськогосподарські гуртки. Вони були найголовнішою формою агротехнічної пропаганди.

Для реалізації економічних завдань при сільбуду утворювалися ремонтні майстерні, прокатні пункти техніки, дослідні станції, поля, ветеринарні й злучні пункти, амбулаторії та зразкові господарства, кустарні майстерні, кооперативні крамниці, громадські їдальні, насінневі магазини тощо. Однак партійне керівництво перед сільбудами і хатами-читальнями першочерговим завданням висувало необхідність стати осередками політичної агітації, а вже потім – центрами культурно-освітньої роботи на селі. Культурно-освітня робота у подільському селі проводилася також із залученням до неї бібліотек, хоча бібліотечна справа перебувала на досить низькому рівні. Найкраще вона була розвинена у Вінницькій, Могилів-Подільській, Тульчинській та Гайсинській округах. Так, у Вінницькій окрузі на кінець 1922 р. діяло 8 бібліотек, в яких нараховувалося 21740 книжок [16, 130]. Загалом на Вінниччині на 1 січня 1925 р. діяло 139 бібліотек, лише в сільських бібліотеках налічувалося 158055 книжок [17, 96].

Одним із напрямів діяльності сільбудів та інших культурно-освітніх закладів на селі було впровадження нових радянських свят. Активно пропагувалися такі обряди, як червоне весілля, червоні хрестини та похорони. Пріоритетним завданням була допомога партійним і радянським органам у підготовці та проведенні революційних свят: днів лютневої революції та Паризької комуни, 1 травня, річниць жовтневої революції. Подоляни читали лекції та проводили бесіди призначені відповідному святу, проводили зустрічі з учасниками різних подій, влаштували святкові концерти, привітання учасників різноманітних форумів. Одним із популярних у регіоні свят було вшанування Т. Шевченка, хоча говорили про нього не стільки, як про поета, а я про видатного революціонера [18, 2].

Висновки. Загалом, не заперечуючи часткової позитивної ролі хат-читалень і селянських будинків у культурно-освітньому процесі на селі, відзначимо, що вони були насамперед потужним засобом ідеологічного впливу на селянство. Як тільки більшовики встановили контроль над Україною, вони негайно включили селянство в орбіту комуністичного проекту. Репресивна політика радянської тоталітарної держави щодо українського селянства була спрямована проти розбудови на селі української державності. Сумнозвісна більшовицька політика щодо селянства завдала величезної шкоди його моральному та інтелектуальному потенціалу, деформувала його національну свідомість. За допомогою хат-читалень і селянських будинків як інструментів ідеологічного радянського штурму українського села знищувалися цілі пласти національної культури і духовності. Більшовицька тоталітарна система, що формувалася в Україні, як і

на Поділлі, жорстоко переслідувала будь-які відступи від марксистсько-ленінської ідеології, обстоюючи своє по-насильницькому встановлене панування над народом, більшість якого становило селянство.

Список використаної літератури та джерел:

1. Гринько Г.Ф. Основные задачи советского строительства в области просвещения / Г.Ф. Гринько. – Х.: ДВУ. – 1920. – 126 с.; Волобуев М. Хата-читальня та сельбуд / М. Волобуев // Селянський будинок. – 1925. – №1; Канцелярський П. Що таке сельбуд / П. Канцелярський. – Х.: ДВУ, 1926. – 32 с.; Багмут І.А. Червоні кутки на селі (куткові хати-читальні) / І.А. Багмут. – Харків: Держвидав України. – 1927. – 72 с.
2. Андреева М.С. Политико-просветительская работа в деревне в конце восстановительного периода (1924-1925 гг.) / М.С. Андреева. – М.: Госуд. изд-во к-но-просветительной литературы, 1953. – 22 с.; Шевчук Г.М. Культурне будівництво на Україні у 1921 – 1925 роках / Г.М. Шевчук. – К., 1963. – 435 с.; Чайчук Р.Д. Про роль сільських клубів у політичному вихованні селян / Р.Д. Чайчук // Український історичний журнал. – 1963. – №2. – С. 108–110; Алексеева Н.Л. Культура нового села. – Львів: Кам'янець, 1974; Юрченко А.В. Розвиток мережі сельбудів і хат читалень на Україні (1921–1925 рр.) / А.В. Юрченко // Український історичний журнал. – 1978. – №11. – С. 95–100.
3. Бондарчук П.В. Національно-культурна політика більшовиків в Україні на початку 1920-х років / П.В. Бондарчук. – К., 1998. – 45 с.; Кукса Н.Г. Діяльність культурно-освітніх закладів в українському селі в 1924–1928 рр. / Н.Г. Кукса // Український селянин. – 2003. – Вип. 7. – С. 43–44; Земзюліна Н.І. Діяльність сельбуду з формування комуністичної свідомості українських селян (1921–1929 рр.) / Н.І. Земзюліна // Український селянин. – 2006. – Вип. 10. – С. 145–148; Маркова С.В. Суспільно-політичні зміни в українському селі у контексті формування комуністичної системи (1917-1933 рр.). – Кам'янець-Подільський: Видавельц ПП Звалеико Д.Г. – 2015. – 544 с.; Морозов А.Г. Селянський рух опору посиленню тоталітарного режиму в Україні 1920-х рр. / А.Г. Морозов, О.М. Абрамузова // Гуржіївські історичні читання: зб. наук. пр. Випуск 4. – Черкаси: Вид-во Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького, 2011. – С. 242–244.
4. Григорчук П.С. Деякі особливості аграрних відносин в Подільській губернії на початку 20-х рр. ХХ ст. / П.С. Григорчук // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. – Вип. XX. Серія: Історія. – Вінниця, 2012. – С. 200–204; Кузьмінець Н.П. Сільські ради Поділля на початку 20-х рр. ХХ ст. / Н.П. Кузьмінець // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. – Серія: Історія. – Вінниця, 2008. – Вип. 13. – С. 275–277; Лойко О., Культурно-освітня робота серед сільського населення Вінниччини в 1921–1928 рр. / О.О. Лойко // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. – Вінниця, 2001. – Вип. 3. – С. 90-95; Мельничук О.А. Комнезами на Поділлі / П.С. Григорчук, О.А. Мельничук. – Вінниця, 2001. – 160 с.
5. Ладига Л.І. Діяльність сельбудів в Україні у 20-х рр. ХХ ст. / Л.І. Ладига // Вісник Луганського національного університету ім. Т. Шевченка. Історичні науки. – Ч.1. – 2012. – С. 125–132.
6. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф.1, оп.20, спр. 631, арк. 122.
7. Юрченко А.В. Розвиток мережі сельбудів і хат-читалень на Україні (1921–1925 роки) // Український історичний журнал. – 1978. – №11. – С. 96–100.
8. Богуцький Ю. Українське суспільство першої половини ХХ століття в аспекті організації та самоорганізації культурно-мистецької діяльності / Ю. Богуцький // Культурологічна думка: Щорічник наукових праць. – К.:

Інститут культурології Національної академії мистецтв України. – 2012. – №5. – С. 7–12.

9. Олійник М.П. Поділля в роки нової економічної політики: політичні, соціально-економічні та культурно-духовні процеси (1921–1928). – Кам'янець-Подільський, 2015. – 546 с.
10. Державний архів Вінницької області (далі ДАВіО), ф.1, оп.1, спр.3, 281 арк.
11. Земзюліна Н.І. Діяльність сельбуду з формування комуністичної свідомості українських селян (1921–1929 рр.) / Н. Земзюліна // Український селянин / ред. А.Г. Морозова. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2006. – Вип. 10. – С. 145–148.
12. Поділля в період відбудови народного господарства (1921–1925 рр.): збірник документів і матеріалів / ред. І.О. Пшук, А.Г. Бабено, С.Я. Вініковецький [та ін.]. – Вінниця, 1957. – 560 с.
13. Социалистическое строительство на Виннитчине: Документы и материалы: (1921–1941) / ред Г.Я. Буртяк [и др.]. – Одеса: Маяк, 1987. – 272 с.
14. ДАВіО, ф. 29, оп.1, спр.290, арк.19.
15. ДАВіО, ф. Р-200, оп.1, спр.9, арк. 229.
16. ДАВіО, ф. 254, оп.1, спр.195, арк. 135
17. Бюлетень Подольського статистического бюро. – 1925. – №2(29). – Вінниця, 1925. – С. 96
18. Революционный суд // Вісті. Орган губревкому Поділля та губпарткому КП(б)У. – 1921. – №18(93). – 28 січня.

References:

1. Grinko G.F.(1920). Osnovnyye zadachi sovetского stroitelstva v oblasti prosveshcheniya [The main tasks of Soviet construction in the field of education]. Kharkiv: State Publishing House of Ukraine(in Ukr.);Volobuyev M.(1925). Khata-chyaltalnia ta selbud[Hut-reading room and Selbud]. Selianskyi bydynok,1(in Ukr.); Kantselyars'kyu P.(1926). Shcho take selbud [What is a country house]. Kharkiv: State Publishing House of Ukraine(in Ukr.);Bagmut I.A.(1927). Chervoni kutky na seli (kutkovi khaty-chyaltalni)[Red corners in the village]. Kharkiv: State Publishing House of Ukraine(in Ukr.).
2. Andreeva M.S.(1953). Politiko-prosvetitel'skaya rabota v derevne v kontse vosstanovitel'nogo perioda (1924-1925 gg.) [Political and educational work in the village at the end of the recovery period (1924-1925) Political and educational work in the village at the end of the recovery period (1924-1925)]. Moskva: Gosudarstvennoe izdatel'stvo prosvetitel'noy literatury,22. (in Ukr.); Shevchuk G.M. (1963). Kulturne budivnytstvo na Ukraini u 1921 – 1925 rokakh.[Cultural construction in Ukraine in 1921 - 1925]. Kyiv,435; Chaychuk R.D.(1963). Pro rol sil'skykh klubiv u politychnomu vykhovanni selian[On the role of village clubs in the political education of peasants] Ukrainskyi istorychnyi zhurnal,2,108-110; Alekseeva N.L.(1974). Kultura novogo selâ[Culture of the new village]. Lviv: Kameniar. (in Ukr.); Yurchenko A.V.(1978). Rozvytok merezhi silbudiv i khat chytalen na Ukraini (1921-1925 rr.)[Rozvytok merezhi silbudiv i khat chytalen na Ukraini (1921-1925 rr.)] Ukrainskyi istorychnyi zhurnal,11,95-100. (in Ukr.).
3. Bondarchuk P.V.(1998). Natsionalno-kulturna polityka bilshovyky v Ukraini na pochatku 1920-kh rokiv.[National-cultural policy of the Bolsheviks in Ukraine in the early 1920's]. Kyiv,45. (in Ukr.);Kuxa, N.G.(2003) Activities of cultural and educational institutions in the Ukrainian village in 1924-1928 gg. Cherkasy: Ukrainian peasant. (Ukrayins'kyu selyanyn), 7, 43-44 (in Ukr.); Zemzulina, N.I.(2006) Activities of the farm for the formation of the communist consciousness of Ukrainian peasants (1921-1929 gg.). Cherkasy:Ukrainian peasant. (Ukrayins'kyu selyanyn),10, 145-148; Markova S.V. (2015). Suspilno-politychni zminy v ukrainskomu seli u konteksti formuvannia komunistychnoi systemy (1917-1933 rr.) [Social and political changes are in the Ukrainian village in the context of forming of the communist system (1917-1933). Social and political changes are in the Ukrainian village in the

context of forming of the communist system (1917-1933)]. Kamianets-Podilskiy: Vydavets PP Zvaleiko D.H. Kamianets-Podilskiy: Vydavets PP Zvaleiko D.H.(in Ukr.); Morozov, A.H. & Abrazumova, O.M. (2011). Selianskyi rukh oporu posylenniu totalitarnoho rezhymu v Ukraini 1920-kh rr. [Peasant motion of resistance to strengthening of the totalitarian mode in Ukraine 1920th]. Hurzhiivski istorychni chytannia: [Zb. nauk. pr.]. Vypusk 4. – Cherkasy: Vyd-vo Cherkaskoho natsionalnoho universytetu im. B. Khmelnytskoho (in Ukr.).

4. Hryhorchuk, P.S.(2012). Deiaki osoblyvosti ahrarnykh vidnosyn v Podilskii hubernii na pochatku 20-kh rr. KhKh st.[Some features of agrarian relations in the Podillya province in the early 20's of the twentieth century]. Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni M. Kotsiubynskoho, 20, 200-204 (in Ukr.); Kuzminets N.P.(2008). Silski rady Podillia na pochatku 20-kh rr. KhKh st.[Village councils of Podillia in the early 20's of the twentieth century]. Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni M. Kotsiubynskoho, 13, 275-277(in Ukr.); Loiko O.(2001). Kulturno-osvitnia robota sered silskoho naselennia Vinnychchyny v 1921-1928 rr.[Cultural and educational work among the rural population of Vinnytsya in 1921-1928 gg.]. Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni M. Kotsiubynskoho, 3, 90-95 (in Ukr.); Melnichuk O.A., & Grigorchuk P.S.(2001). Komnezamy na Podilli.[Comes in Podillia]. Vinnytsia (in Ukr.).

5. Ladyha L.I.(2012). Diialnist silbudiv v Ukraini u 20-kh rr. KhKh st.[The activities of farm farms in Ukraine in the 20's of the twentieth century]. Visnyk Luhanskoho natsionalnoho universytetu im. T. Shevchenka. Istorychni nauky, 1, 125-132.

6. Tsentralnyj derzhavnyj arkhiv hromadskykh objednan Ukrainy (dali – TsDAHOU. – F.1. – O.20. – Spr.621. – Ark.122.

7. Yurchenko AV.(1978). Rozvytok mrezhi silbudiv i khat-chytalen na Ukraini.[Development of a network of agricultural farms and hat-readers in Ukraine]. Ukrainskyi istorychnyi zhurnal, 11, 96-100 (in Ukr.).

8. Bogutsky Yu (2012). Ukrainske suspilstvo pershoi polovyny KhKh stolittia v aspekti orhanizatsii ta samoorhanizatsii kulturno-mystetskoj diialnosti[Ukrainian society of the first half of the twentieth century in the aspect of organization and self-organization of cultural and artistic activity]. Kulturolohichna dumka: Shchorichnyk naukovykh prats, 5, 7-12 (in Ukr.).

9. Olynyk M.P.(2015). Podillia v roky novoi ekonomichnoi polityky: politychni, sotsialno-ekonomichni ta kulturno-dukhovni protsesy (1921-1928).[Podillya in the years of the new economic policy: political, socio-economic, and cultural-spiritual processes (1921-1928)]. Kamianets-Podilskiy, 546.

10. Derzhavnyi arkhiv Vinnytskoi oblasti (dali – DAViO). – F.1. – Op1. – spr.3. – ark. 59.

11. Zemulina N.I.(2006) Activities of the farm for the formation of the communist consciousness of Ukrainian peasants (1921-1929 gg.). Cherkasy: Ukrainian peasant. (Ukrayins'kyi selyanyn), 10, 145-148 (in Ukr.).

12. Pushuk O.I. (1957) Podillia v period vidbudovy narodnoho hospodarstva (1921-1925 rr.): Zbirnyk dokumentiv i materialiv [Podillya during the rebuilding of the national economy (1921-1925 gg.): Collection of documents and materials], Vynnytsa (in Ukr.).

13. Volovik V.F.(1987) Sotsialisticheskoe stroitelstvo na Vinnitchine: Dokumenty i materialy : (1921-1941)[Socialist construction in Vinnytsia: Documents and materials: (1921-1941)]. Odesa: Mayak(in Ukr.).

14. DAViO. – 29, 1, 290, 19.

15. DAViO. – 200, 1, 9, 229.

16. DAViO. – 254, 1, 195, 135.

17. Biuletyn Podolskoho statystycheskoho biuro (1925). '2(29). Vynnytsa (in Ukr.).

18. Revolyutsionnyy sud(1921). Visti. Orhan hubrevkomu Podillia ta hubpartkomu KP(b)U. Visti. Orhan hubrevkomu Podillia ta hubpartkomu KP(b)U, (in Ukr.).

N. Kuzmynets

BOLSHEVIZATION OF THE CULTURAL-EDUCATIONAL SPHERE IN THE PODILSKY VILLAGE IN THE 1920S

Introduction. In this article, the author, on the basis of available literature and sources, analyzed the processes of bolshevization of Podilskiy village in the 1920s. In the introduction it is noted that after the seizure of power, the Bolsheviks announced the beginning of the construction of a new society.

The main results of the study can be used in studying the history of Ukraine and the history of Podilia.

Results. The proletarian culture was designed to fulfill the great and responsible task of involving the masses in socialist construction. The network of educational establishments was presented to Podilia primarily by peasant houses and huts-reading rooms, acting in the Podilia village, one of the few means of cultural and educational work in the village. They were supposed to replace the Ukrainian "Enlightenment", whose rural centers were well known since the pre-revolutionary period. It should be noted the numerous organizational and financial difficulties that were on the way to the formation of this network. In the cultural and educational work among the Podilia peasantry prevailed dominant ideology. Hut-reading rooms and village houses were intended to form a loyal citizen's system through the total propaganda. Thanks to state support, rural houses and reading-rooms were fixed in the countryside and concentrated around all cultural and educational activities. They concentrated around reading rooms, libraries, museums and became the only centers of culture in the countryside. The Soviet-style hut-reader used as leading ideological centers, which were supposed to bring the necessary information to every inhabitant of the most remote corner of Podilskiy village. The Soviet state and the social, cultural and educational organizations that depended on it during the 1920's made every effort to agitate and propagate the existing system and sought to capture as much of their number of peasants as Podilia.

Originality. The originality of the study is that the author, on the basis of new sources, considers the under-studied problem of the role of cultural and educational institutions in the Bolshevization of the Podilskiy region.

Conclusion. The author came to the conclusion that this problem deserves further study of the role of various cultural and educational institutions in the process of establishing a totalitarian system in the state.

Key words: Podilia, Bolshevization, peasantry, village house, hut-reading room, political science work.

УДК: 930.2(045)=191.2(477.5+476)

DOI: 10.31651/2413-8142-2018-20-63-70

В.В. Нечитайло

аспірант кафедри суспільних наук, інформаційної та архівної справи Центральноукраїнського національного технічного університету

ОБИГ В УКРАЇНІ МОСКОВСЬКИХ ЄФІМКІВ ІЗ ОЗНАКАМИ: НОВІТНЯ ІСТОРІОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті проаналізовано новітні дослідження з підготовки та проведення грошової реформи московського царя Олексія Михайловича та її наслідки для України. Встановлено обласний район із найбільшою концентрацією знахідок «єфімків з ознаками». Висунуто припущення щодо потенційної імовірності виявлення у складі скарбів фальсифікату часів побутування, або нанесення підроблених клейм на західноєвропейські

талери з метою підвищення їх до номінальної ціни примусового курсу «ефімка з ознаками».

Висловлено аргументацію щодо відсутності в грошовому обігу України мідних московських грошей крупного номіналу, а також подано об'єктивне трактування окремих етапів грошової реформи в Московії.

Виявлено недоліки у сучасних дослідженнях та подано рекомендації щодо подальшого вивчення теми.

Ключові слова: Московія, Лівобережжя, грошовий обіг, економічна експансія, ефімок з ознаками, Олексій Михайлович Романов, антикварні підробки.

Постановка проблеми. Питання грошових реформ московського царя Олексія Михайловича, зокрема планування, введення до обігу та особливості побутування «ефімків з ознаками», вже неодноразово досліджувалися нумізматами, головним чином крізь призму пан-русизму, домінуючу роль реформи відводячи на процеси приєднання території України до Росії. Викладення дійсної сутності реформ московської влади в Україні в середині XVII століття, зокрема введення до обігу «ефімків з ознаками», потребує широкого висвітлення особливо за умов прихованої агресії сучасної Росії проти України на Сході.

Розглянуте у статті питання має **тісний зв'язок із сучасними подіями**, адже залишки результатів економічної експансії проти українського грошового ринку відчутні й сьогодні. По-перше, попри зникнення СРСР як державного утворення вже більше ніж чверть століття тому, частина населення продовжує використовувати назву «рубль» щодо гривні, що є безпосереднім наслідком російського впливу, аналогічного напрямом реформ московського царя Олексія Михайловича. По-друге, в нумізматичній історіографії протягом всього періоду наукового вивчення питання грошової реформи Олексія Михайловича, зокрема щодо введення першого карбованого рубля у 1654 р. та «ефімків з ознаками» у 1655 р., лейтмотивом є очікування населенням московських грошей, які мали б спричинити на український ринок «рятівну дію», звільнивши його від «негативних впливів західноєвропейської монети». Вважаємо, що висвітлення дійсності в розглянутому в статті проблемному питанні вимагається також і викликами сучасності, адже реформування московських монет Олексієм Михайловичем, як і пізніше царівною Софією запровадження неповноцінної монети в Україні у 1686 р., варто розглядати з позиції україноцентризму та трактувати ці процеси як економічну окупацію та фінансову експансію, якої зазнав розвинутий український, просвітолюбський зорієнтований грошовий ринок новими московськими монетами із завищеною номінальною ціною проти ринкового курсу, а також і взагалі фальшивих монет.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Першим в українській нумізматичній історіографії до висвітлення проблемних та раніше нерозв'язаних питань звернувся В. Шугаєвський. Він вказав на сутність нових московських монет – «ефімків з ознаками» як результату «заходів спеціального фінансового характеру» [1, 5]. Також Валентином Андрійовичем порушено питання окремих аспектів, пов'язаних із темою «ефімків з ознаками». Найбільш вагомий внесок у вивчення «ефімків з ознаками»

належить відомому радянському нумізматові І. Спаському. Окремі аспекти обігу «ефімків з ознаками» розглянули Р. Шуст, В. Кобринець та В. Коцур. Новітні дослідження теми здійснено російським нумізматом Є. Пуховим.

Автор статті ставить за **мету** вивчити розуміння новітніми дослідниками обігу монет часів грошової реформи московського царя Олексія Михайловича.

Виклад основного матеріалу. Сутністю реформи Олексія Михайловича з емісії «ефімків з ознаками» був пошук шляхів наповнення державної скарбниці. Складно не погодитись із думкою Р. Шуста про причини виникнення «ефімків з ознаками». На його думку, отримані московською скарбницею прибутки планувалися на покриття видатків на ведення війни із Річчю Посполитою, розпочатою 1654 р. [2, 170-171]. Для цього наявні накопичення у західноєвропейських крупних срібних монетах – талерах перетворили у «московські» нові гроші. Вони виготовлялися шляхом нанесення на поле талерів двох надкарбувань: із позначенням вершника зі списом (штемпель московської копійки) та клеймом у вигляді дати проведення реформи «1655». Зауважимо, що надкарбування такого великого розміру характерні для країн Європи, що за необхідності наносили на свої монети загалом невеликого розміру додаткові позначки. Нанесене ж у Москві тавро не могло бути іншого розміру, адже для його нанесення було використано вже наявні на Московському монетному дворі маточники, з яких перевели достатню кількість штемпель для надкарбування, а також додатково виготовили пуансоні із позначенням дати.

У своїй праці В. Шугаєвський вперше вказав на таку специфічну рису нових монет, як розміщення тавра штемпеля копійки в центрі талера, а другого тавра із позначенням дати – ближче до краю. Однак головним об'єктом дослідження В. Шугаєвського була дата, позначена на таврі. Щодо цього було висунуте сміливе та неочікуване припущення, що останні 2 цифри дати можуть сприйматись не як «55», а «66», враховуючи те, що в традиції написання дати в Московії літерою «S», або «зело», позначали цифру «6». Таке припущення базувалося на цитованому дослідником альбомі власних малюнків монет, виконаного І. Шлаттером – головним суддею Монетної канцелярії, який вказував на датування монети 1666 р. Монета, на думку дослідників XIX століття, була призначена для виплати жалування військам під час тогорічної облоги Риги. Відштовхуючись від «імперіалістичних» міркувань, сучасний російський дослідник Є. Пухов пояснює появу арабських цифр у даті на «ефімках з ознаками» навмисним кроком московської адміністрації, спрямованим на краще розуміння та сприйняття такого написання дати українським населенням, коли різьбяр скопіював літеру «зело» як найбільш схожу на арабську цифру «5» [3, 53-54]. Хибність цієї позиції зумовлена наявністю в грошовому обігу України монет Кримського ханства, що несуть написи повністю далекою від місцевої традиції мовою, що ніяк не викликало труднощів у грошових розрахунках на території Гетьманщини.

В. Шугаєвський також було введено у науковий обіг скарб 1906 р. без точного місця знахідки. Обмежившись лише свідченням про Городнянський повіт Чернігівської губернії (нині – Городнянський

район однойменної області), де вміщувалось 180 монет, серед яких 50 талерів, один із яких із надкарбуваннями, дослідник приводить ілюстрацію монети з надкарбуваннями на талері єпископства Гельберштадт, карбований від імені Генріха Юлія [1, 11].

Валентином Андрійовичем також уперше у вітчизняній історіографії зазначено наявність серед відомих «єфімків з ознаками» екземплярів із дефектами: у круглому надкарбуванні відсутнє зображення вершника, а наявний лише обідок із крапок. В. Шугаєвський впевнено вказує, що монет із зображенням в круглому надкарбуванні лише вершника не було [1, 13], хоча в пізніших дослідженнях такі монети вводяться в науковий обіг І. Спаським, повторно описуючи також і цю монету [4, 5], про що буде детальніше проаналізовано нижче.

Найбільший внесок у вивчення монет із московськими надкарбуваннями часів Хмельниччини належить видатному радянському нумізматові українського походження І. Спаському. Серія його досліджень цих монет була ознаменована декількома виданнями досліджень «єфімків із ознаками» в контексті історії грошового обігу Московського царства, а також декількома редакціями зведеного каталогу всіх відомих вченому монет. Результатом багатолітньої кропіткої праці дослідника став зведений каталог «єфімків із ознаками», перша редакція якого побачила світ у 1960 р. [4].

Крупні європейські срібні монети – талери, що карбувалися протягом декількох століть у більше ніж 100 монетних центрах Західної Європи, потужно заповнили обіг українських земель, ставши його основою, що в нумізматичній науці називаються «Епохою талера» [5]. Однак московитами, зважаючи на державну заборону обігу інших від дрової копійки дрібних монет, крупні срібні європейські монети, як і золоті дукати, сприймалися переважно як сировина для ювелірної справи та карбування монет. Монетним двором у Москві зазначені монети викупувалися, перекарбовувалися у власну монету, адже Московія ще довго гостро відчувала дефіцит власних родовищ коштовних металів. І. Спаський вдало підкреслив, що для більшості населення Московії талер був взагалі невідомим, адже оперативно транспортувався на монетний двір для обміну на дровові копійки [6, 85], де перші чекала переробка на «національну» валюту.

Величезна кількість талерів ввозиться в Московії через порт в Архангельську в результаті міжнародної торгівлі. Це зафіксовано в актових джерелах. Однак свідчень їх участі в грошовому обігу не лишилося. Немає інформації стосовно скарбів хоча б із вмістом декількох монет до початку проведення реформи Олексія Михайловича [6, 86].

Перша спроба московської влади запровадити в обіг на українських землях власну монету відбулася після Переяславської Ради у 1654 р. Тоді до обігу було випущено **перші московські монетні рублі царя Олексія Михайловича** (до цього рубль побутував як рахункова одиниця), які виготовлялися поспіхом змайстрованими молотовими снарядами шляхом перекарбування західноєвропейських талерів у нові монети. І. Спаський влучно охарактеризував цей процес як *«процес на Московському монетному дворі, що не вийшов за межі технічних дослідів»* [4,

4]. Про застосування молотового снаряду свідчить і стале розташування співвідношення аверсу відносно реверсу, адже у випадку застосування техніки биття монет вручну, це співвідношення було б довільним. І. Спаський у своїй праці вказав на відправлення нових рублів у регіони Московії: В'ятку, Ліпський острог, Сибір та інші. Це відбулося завдяки малому ефекту від їх упровадження в Україні. Зважаючи на це, до нашого часу дійшли збережені монети [6, 87]. Однак оригінальний зразок рубля Олексія Михайловича зберігся і в Україні, що, імовірно за все, сталося в результаті грошового обігу цих монет на території України. Єдиним зразком серед 38 збережених до нашого часу рублів 1654 р., що зберігається та експонується у Національному музеї історії України у Києві, є зразок, виготовлений шляхом перекарбування талеру міста Нюрнберг імператора Фердинанда III у 1637 чи 1638 рр. У тій самій експозиції представлені й монети зі скарбу Києво-Печерської Лаври 1898 р. та скарбу з с. Пекари Канівського району на Черкащині [7, 70]. Показово, що ця експозиція історії грошового обігу України в Національному музеї історії України надихнула сучасного російського дослідника «єфімків із ознаками» Є. Пухова на поглиблене вивчення цієї теми [3, 18], про сміливі теорії якого ми наведемо нижче детальні коментарі.

І. Спаським також згадано про запровадження мідних полтін [4, 5-6], що пізніше вжилося у ті сторінки з історії грошового обігу України, що переписувались і сучасними дослідниками [2, 171]. Враховуючи той факт, що такі мідні крупні монети відсутні у знахідках із території України, а також не зберігаються у державних музеях із їх достовірним походженням, вважаємо імовірнішим факт відсутності цих монет у грошовому обігу. Водночас зберігання їх лише у провідних музеях сучасної Російської Федерації – взагалі сумнівним припущенням учених щодо його перебування в грошовому обігові. Власне І. Спаський і вказав на повернення надісланих до України пробних зразків цих монет із подальшим поверненням через несприйняття населення [6, 86]. Якщо взяти до уваги, що спершу відкарбовані мідні полтіни були відправлені у кількості декількох ящиків, а спроби їх запровадження до грошового обігу були невдалими, то цю «акцію» московитів можна також зрозуміти як таємну спробу збуту фальшивих монет на території України. Беручи до уваги обізнаність населення України з європейською монетою та наявний досвід виявлення підрбок, що несуть мідну основу із подальшим покриттям шару металу білого кольору, виявити та розпізнати неповноцінну монету не складало труднощів у місця збуту стрільцями неповноцінних московських монет.

Введення в грошовий обіг «єфімків із ознаками», виготовлених шляхом нанесення на поле західноєвропейського талера двох надкарбувань, передбачало підвищення його номінальної вартості до 64 коп. Водночас московська влада викупувала талери не вище 50 коп. у купців, що торгували на Заході й повертались у Москву із крупними срібними та золотими монетами [8, 97]. І. Спаський стверджує також, що московське правління не могло *«допустити його до російського обігу просто так, було неможливо, необхідно було легко відрізнати емітований казною єфімок від забороненого «німецького». Саме тому було необхідним*

оздоблювати емітовані казною в обіг талери якою-небудь загальною впізнаваною ознакою» [8, 97]. Істинна причина появи цих монет була зумовлена гострою необхідністю запровадження крупної срібної монети в Московії, а також прагненням влади до надприбутків під час реформи. На жаль, ці об'єктивні фактори замовчуються.

І. Спаським аргументовано вказано на існування лише надкарбованих талерів, датованих не пізніше 1655 р. Водночас про «ефімки з ознаками» на талерах 1656 р., незважаючи на процес їх надкарбування і в ранні місяці 1656 року, не відомо [4, 5].

Джерелом для продукування «ефімків із ознаками» стали наявні у скарбниці в Москві талери із запасів 1649-1654 рр. У 1655 р. з Москви були відправлені купці з чітко сформованою місією «заготівлі» талерових монет для потреб виготовлення «ефімків із ознаками» [6, 87].

Найбільш часті надруки на полі альбертусталерів Іспанських Нідерландів, а також талерів курфюршества Саксонії. Професійними дослідниками також проводиться пошук «ефімків із ознаками» на талерах-основах, раніше незафіксованих в каталогах. Так І. Спаським визначено «у розшук» талери провінції Артуа та Ельзас, міста Страсбург, Мец, аббатства Мурбах-Люр, а також провінцій Тіроль та Карінтія, а також англійські крони із московськими надкарбуваннями [6, 88-89].

Не залишився поза увагою дослідників і аналіз штемпелів надкарбувань. Так, І. Спаський на основі вивчення більшості зафіксованих на середину 1980-х років «ефімків із ознаками» дійшов висновку, що всі круглі надкарбування із зображенням вершника, для нанесення якого використовувались справжні штемпелі московських дровтових копійок із іменем **Олексія Михайловича – ідентичні**, адже були виготовлені одним маточником. До того ж вчений впевнено та авторитетно стверджує: «*Ніякі відмінності в аллюрі коня, формі плащу вершника та в окресленні знаку-лігатури абсолютно неможливі*» [6, 83]. Однак нове дослідження «ефімків із ознаками», здійснене російським нумізмом С. Пуховим, вводить до наукового обігу факт наявності двох різних надкарбувань штемпелем копійки (Рис. 1) [9, 18].

Рис. 1. Два різновиди надкарбування штемпелем копійки на «ефімках з ознаками»

С. Пухов справедливо критикує позицію І. Спаського, вказуючи на те, що це надкарбування не було ним виокремлено в окремий тип. Він припустив, що цей тип надкарбування (який відомий на 1% всіх

зафіксованих «ефімків з ознаками») був упроваджений у виробництво на завершальному етапі реформи Олексія Михайловича [9, 19]. Можна також припустити, що причиною виникнення надкарбування цього типу є технологічний дефект виробництва або це стало наслідком тогочасної імітації московських наддруків для фальсифікації «ефімка з ознаками» з метою збуту його за номінальною ціною проти фактичної. У такий спосіб зроблено спробу порушити право монетної регалії московської влади та отримати прибуток у 28%.

Очевидно, що будь-яке масове виробництво неможливе без виробничих дефектів. Вище ми зазначали, що першим на дефекти нанесених наддруків звернув увагу український нумізмат В. Шугаєвський. Продовжив дослідження дефектів на «ефімках з ознаками» і Є. Пухов, пояснюючи виникнення монет із неповним надкарбуванням, дає «/1655» обмеженим простором штемпеля, де всі цифри неможливо було вмістити [3, 52]. На нашу думку, відсутність на частині монет (як зазначає Євген Володимирович, досить незначній, всього лише 2,1%) є результатом виходу з ладу штампу в процесі експлуатації, коли частина поля із позначенням «1» могла пошкодитись.

Найстарішим надкарбованим талером, що перетворився на «ефімок з ознаками» серед зафіксованих вченими, є талер 1525 р. емісії курфюрств Саксонії [8, 101]. **Загальний обсяг емісії** визначається дослідниками як наближений до 1 мільйона одиниць надкарбованих крупних західноєвропейських монет [4, 5].

Дійсно, надзвичайно рідкісними є надкарбовані московськими надкарбуваннями половини талерів – так звані **полтіни**. І. Спаський пояснює появу цих монет процесом утилізації монет, від яких в процесі надкарбування відколосся шматок, щоб таким чином запровадити її до обігу хоча б за половину номінальної ціни [8, 98]. Російський дослідник С. Пухов надає появі «напівефімків» інше пояснення. Буцімто, розрізані навпіл талери виникали в результаті грошового обігу і фрагментувалися населенням, зважаючи на нестачу дрібних обігових монет. Половини талерів надходили до Московського монетного двору у складі партій із цілими монетами в якості наддачі для формування певної грошової суми [3, 86-87]. На поданих Євгеном Володимировичем ілюстраціях чітко видно сліди розрізання талеру в два натиски ножиць, що відобразилося на їх формі. Більше того, необхідності розрубання талерів на території їх основного ареалу обігу в населення не було, адже були поширеними та доступними дрібні фракції талерів – напівталери, четверті талерів (орти) та менші монетні номінали, що зводили до мінімуму такі операції. Також на представлених С. Пуховим ілюстраціях половин талера з надкарбуваннями чітко видно, що нанесення надкарбувань відбувалося після розрізання монети, що, на нашу думку, найбільш імовірно свідчить про спробу ввести таким чином половинну фракцію породженої реформою монети – полтіни.

Із веденням в обіг «ефімків із ознаками» **влада остерігалась початку їх фальсифікації за кордоном**, на що також сфокусував окремі позиції свого дослідження І. Спаський [8, 102]. Він припустив існування поширеної практики серед тогочасних фальшивомонетників у нанесенні на талери

фальшивих надкарбувань з метою підвищення їх номінальної вартості у межах Московії, що, на переконання вченого, могло спокусити умільців за кордоном. Припущення щодо віднесення монет із наявним клеймом дати у прямокутній рамці із заокругленими кінцями до продукції фальшивомонетників середини XVII століття Іван Георгійович робить обережно [4, 6-7]. Однак таких зразків, які можна було б впевнено віднести до продукції тогочасних фальшивомонетників стосовно «єфімків із ознаками», до сьогодні також не відомо [10, 238]. Відсутність тогочасних підробок Є. Пухов пояснює своєрідним навмисно впровадженням та продуманим кроком московської влади – використанням лише двох маточників для нанесення клейма штемпеля копійки, що давало змогу контролерам у скарбниці та простим людям легко відрізнити їх [3, 24-25]. З цим твердженням складно погодитись, адже використання лише декількох маточників для клеймування талерів пов'язане, на нашу думку, із економією виробничих потужностей, коли на монетному дворі залучали до надкарбування вже наявний інструментарій і не витрачали час та додаткові засоби на різьблення нових маточників чи пуансонів. Тим більше для населення України, де «єфімки з ознаками» отримали найбільший ареал поширення. Головним показником якості монети був наявний в ній зміст срібла, що легко можна було перевірити за допомогою пробірної каменю чи пробірних голок, не вдаючись у порівняння малюнку клейма. Наявність в той же час трьох різних клейм із датою «1655», відсутніх на початок реформи, може бути пов'язана із виготовленням їх декількома майстрами, що одночасно виконали пуансон другого надкарбування із відхиленнями у малюнку один від одного, що є природним для працівників монетарень модерної доби.

У фокусі пошуку тогочасних підробок «єфімків із ознаками» викликає полів теза Є. Пухова про те, що, *«звертаючись до історії виникнення єфімків, потрібно відзначити, що в деякому сенсі сфальсифікованими вони були від початку, тому що зміст чистого срібла у вихідних талерах в основному був рівним 50 копійкам, а після надкарбування єфімки вводили до обігу із розрахунку 64 копійки»* [3, 69]. Видається очевидним, що дослідник невдало вжив поняття «фальсифікат із минулого» та «кредитна монета», адже «єфімок із ознаками» і є власне монетою кредитного характеру.

Враховуючи високу популярність досліджуваних монет серед колекціонерів, їх **антикварні підробки** не є рідкістю в Україні та світі. І. Спаський вказує на появу таких виробів ще в кінці XIX століття [4, 9], описуючи їх у власному зведеному каталозі [8, 104], а також поширюючи інформацію про нововиявлені антикварні підробки у популярних виданнях для колекціонерів в СРСР [11, 81-82]. Щодо антикварних підробок, зауважимо, що на сьогоднішній день у більшості антикварний ринок України заповнили виробы, що імітують як талер, так і наддрук.

Противагою цьому слугує позиція російського дослідника Є. Пухова, який стверджує про незначний інтерес до колекціонування «єфімків із ознаками» у Російській імперії та Радянському Союзі, спираючись на низьку оцінку цих монет у тогочасних антикварних каталогах та необізнаність колекціонерів у темі

«єфімків із ознаками», зумовив появу детальних досліджень І. Спаського [3, 17]. Однак наявність відомих антикварних копій кінця XIX свідчить про зворотне.

Білоруським ученим В. Кобринцем на основі дослідження тогочасних архівних джерел було помічено цікаві згадки, де «єфімки» описуються не «з ознакою» (розуміючи наявність обох клейм як одну ознаку – ВН), а з «з ознаками», констатуючи кожне клеймо як окрему ознаку [12, 38-44]. Ця позиція Валерія Арсенійовича не позбавлена логіки, адже відомі «єфімки з ознаками», де через помилку майстра на монетному дворі одне із клейм не проставлене [4, 5], а також рідкісна монета із двома клеймами дати [3, 87].

Незважаючи на встановлення московською владою примусового курсу та номінальної вартості «єфімка з ознаками» у 100 дрових копійок, українське населення користувалося реальним ринковим курсом у 64 копійки. Перші спроби запровадження в Україні мідних російських монет крупних номіналів виявилися марними. Як зазначає Р. Шуст, наводячи у приклад відмову киянами та воеводою Ф. Бутурліним приймати у сплату прислані у 1658 р. мідні полтинники, що передбачалися для виплати жалування стрільцям, нові монети були повернуті до царської скарбниці [13, 155].

Актуальним є питання **ареалу поширення «єфімків із ознаками»**. І. Спаським зафіксовано більшість відомих знахідок цих монет, де основним ареалом їх побутування визначено сучасні землі українського Лівобережжя та частково Правобережжя, а також землі сучасної Білорусі, поодинокі знахідки зафіксовані також в Ютландії та Угорщині [4, 6]. Є. Пуховим введено до наукового обігу скарб із вмістом «єфімків із ознаками» з прикордоння Литви та Латвії [3, 58-61]. Дослідник також сміливо припускає, що нові московські монети *«абсолютно вільно проникали в Польщу, Прибалтику, а далі і всюди. Схоже що, Європа так і не встигла оговтатись як зіткнулась із присутністю цих монет на своїх просторах. Якщо ж говорити відверто, то витончений європейський смак навіряд чи міг не здригнутись від такого варварського поводження із своїми монетами, понівеченими грубими надкарбуваннями»* [3, 15]. Із цим амбітним твердженням складно погодитись, враховуючи відсутність достатньої кількості зафіксованих знахідок на території Західної чи хоча б Центральної Європи, не вдаючись вже у далекий від наукового стиль дослідника. До того ж, практика надкарбування монет в Європі у XVII ст. відома з часів Римської імперії, а в модерну добу була майже звичним явищем.

З моменту публікації «класичних» праць, присвячених «єфімкам із ознаками», нумізматики поповнилась новими даними щодо знахідок:

1. «єфімок із ознаками» із колекції НІЕЗ «Перяслав» введено до наукового обігу академіком Віктором Коцуром (Рис. 2) [13, 79, 14];

2. нові знахідки «єфімків з ознаками» зафіксовано Анатолієм Шостопадом на Черкащині [14, № 361];

3. робота археологічного гуртка Полтавського краєзнавчого музею дала відмінний результат – в урочищі Старі Санжари виявлено скарб із 66 талерів

та флоринів, а також 258 ортів, 177 шостаків, 71 трояк та 1561 півторак, серед яких 8 талерів мали на полі московськи наддруки [15, 361-362]. Раніше Іваном Спаським також було вказано на знахідку 1909 року із Старих Санжар, де у складі тезаврації був присутній 1 «єфімок з ознаками» [4, 6];

4. «єфимки з ознаками» було також виявлено з-посеред численного за кількістю скарбу з с. Лелюхівка, Новосанжарський район Полтавської області, – повідомляють З.Зразюк та Н.Стрижакова [16, 88].

Рис. 2. «Єфімок з ознаками» на левендаальдері міста Гельдерна 16(?)2 р.; з колекції ШЕЗ «Переяслав». Інв. № 2132

Концентрація такої кількості скарбів із вмістом «єфімків із ознаками» дає змогу констатувати рекордну на сьогоднішній день кількість знахідок у межах одного населеного пункту районного значення. Попередниками в якості першості брався до уваги ширший ареал – Чернігівська область загалом, що має найбільшу кількість зафіксованих знахідок цих монет.

Погоджуємось із вдалим зауваженням В. Коцура щодо того, що «єфімки з ознаками» найчастіше зафіксовані саме у складі скарбів, попри те, що одиничні знахідки їх майже не зафіксовані [13, 77].

Враховуючи значний внесок попередників, здавалось б, складно відшукати упущені ними аспекти. Зважаючи на це, інколи нумізмати вдаються до пошуку сенсацій у найнеочікуваніших місцях. Так, російський дослідник Є. Пухов звернув увагу на те, що частина відомих «єфімків з ознаками» має плоску форму, яку він пояснює наслідком вирівнювання монет безпосередньо на монетному дворі як окремою стадією виготовлення єфімків [3, 56-58]. На справді ж, ступінь деформації в увігнутість монети після нанесення на її поле контрамарки залежить від фізичної сили удару по її полю пуансоном. Зрозуміло, що різні карбувальники не могли бити з однаковою силою та застосовувати однакові молоти. Також правдоподібнішим нам видається припущення про можливе попереднє розігрівання монет перед нанесенням контрамарок. Більше того, проводячи аналогії з відомими знахідками вирівняних візантійських трахей та гіперперонів, що здійснювалося населенням України для зручності їх використання та тезаврації, можна також припустити про аналогічне застосування вирівнювання і до «єфімків із ознаками».

Євгеном Володимировичем подальше вивчення зазначеної теми продовжено у дослідженні характеру деформації поля монети, що опинилося протилежним

зоні надкарбування, що відповідно до поверхні, на якій проводилося надкарбування, отримувало певні пошкодження, або ж залишало помітними риси малюнку талеру [3, 63-64]. Дослідник впевнено приходить до обґрунтованого висновку, вказавши, що причиною такого ефекту є старе пошкоджене ковадло, або м'якша поверхня, така як дерево. Зауважимо, що використання дерева для поверхні, на якій проводиться масивний процес із нанесення ударів молотом, є досить непрактичним, адже під тривалим тиском деревина сильно пошкоджується. Можна припустити, що такою м'якою поверхнею швидше за все була шкіра, властивості якої вже давно відомі у справі виготовлення монет, зокрема європейських середньовічних брактеатів [18].

Лейтмотивом праць І. Спаського, присвячених питанню поширення московських монет на території України, є тези щодо «російської величі» та «повернення України у склад Росії», а також відповідні постулати і щодо причин емісії «єфімків із ознаками»: *«Потрібно було створити російську монету, яка могла б бути здатна поширитись на Україні нарівні із вже наявною в обігу там іноземною монетою, адже у найближчому поході російської армії на територію дружнього, що очікував на захист та допомогу братнього народу, війська ні в чому не відчували потреби»* [6, 85]. Ця позиція висвітлена з точки зору поширеної на той час радянської пропаганди, що в умовах сьогодення може впевнено трактуватися кардинально по-іншому – як відверта експансія Московії проти України в багатьох напрямках, зокрема у сфері грошового обігу.

Висновки. Отже, підсумовуючи викладене вище, ми вважаємо конче необхідним зміну ідеологічного контексту вивчення обігу «єфімків із ознаками», акцентуючи увагу на злочинні факти фінансової агресії Московії на етапі планування реформи. Вивчення процесів обігу монет, враховуючи основний ареал на території сучасної України, має бути україноцентричним на протигагу ідеологічно заангажованим працям імперської та радянської доби, лейтмотив яких суперечить історичній дійсності.

Проаналізувавши монетні знахідки в Україні з 2000 р., з моменту початку використання приватними особами металодетекторів, жодної знахідки мідних полтін Олексія Михайловича зафіксовано не було. Це дає можливість припустити про повну відсутність їх в обігу на протигагу усталеній в українській нумізматиці історіографії думці щодо присутності цих монет, переправлених із Москви. Описані попередниками факти спроб москвитів збути надіслані з Москви мідні гроші крупного номіналу, на наше глибоке переконання, є актом збуту фальшивих грошей.

У результаті вивчення ареалу обігу та складеної попередниками топографії вивчення «єфімків із ознаками» нам вдалося встановити район найчисленніших знахідок скарбів із вмістом цих монет – Новосанжарський район Полтавської області. Це раніше було поза увагою дослідників, котрі концентрували свої зусилля на пошуки найбільших знахідок навколо Чернігівщини.

Щодо потенційної імовірності виявлення у складі скарбів фальсифікату часів побутування, або нанесення піддроблених клейм на західноєвропейські талери з метою підвищення їх до номінальної ціни примусового курсу «єфімка з ознаками», ми висунули нове припущення.

Список використаної літератури та джерел:

1. Шугаевский В. Дата на ефимках царя Алексея Михайловича. Нумизматические заметки. С.-Петербург, 1911. С. 5-14
2. Шуст Р.М. Нумизматика. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. Навч.пос. 2-ге вид. Київ: Знання, 2009. 376 с.
3. Пухов Е.В. Монета «ефимок с признаком». Санкт-Петербург, 2014. 136 с.
4. Спасский И.Г. Талеры в русском денежном обращении 1654-1659 годов. Сводный каталог ефимков. Ленинград: Издательство Государственного Эрмитажа, 1960.
5. Махун С., Пядышев Д. Монета талер. История, стиль, легенды, искусство гравиров, портреты великих... Киев: Украинская академия геральдики, товарного знака и логотипа, 2014. 408 с.
6. Спасский И.Г. Исследования в Эрмитаже ефимков с русской надчеканкой 1655 г. Нумизматика в Эрмитаже. Ленинград, 1987. С. 83-90.
7. Руденко А.Д. Монетно-речовий клад з с. Пекарі. Вісник Київського університету. Серія історії та права. 1967. № 8, вип. 1. С. 70-79.
8. Спасский И.Г. Каталог ефимков 1655 г. Нумизматика и сфрагистика. Т. IV. Москва, 1971 С. 96-105.
9. Пухов Е.В. Неизвестный тип копеечного надчекана на ефимках. Петербургский коллекционер. № 5 (91). Санкт-Петербург, 2015. С. 18-19.
10. Бойко-Гагарин А.С. Фальшивомонетничество в Центральной и Восточной Европе в эпоху Средневековья и раннего Нового времени. Киев: Украинская конфедерация журналистов, 2017. 560 с.
11. Спасский И.Г. Будьте внимательны, нумизматы! Советский коллекционер. № 4. Москва, 1966. С. 81-82.
12. Кобринец В.А. К вопросу о «ефимках с признаками» в Беларуси (по материалам Актовой книги Полоцкого магистрата 1656-1657 гг.). Сборник научных трудов «Ученые записки». Т. 18. Витебск, 2014. С. 38-44.
13. Коцур В.П. Талеры и ефимок с признаками в коллекции Национального историко-культурного заповедника «Переяслав», как источник денежного обращения в Украине в XVI-XVIII веках. Acta Archaeologia Lodziensia. Nr 61. Lodz, 2016. P. 77-80.
14. НІЕЗ «Переяслав». «Ефимок з ознаками» на левендаальдері міста Гельдерна 16(?)2 р. Інв. № 2132.
15. Шостопал А. Скарби Черкащини. Черкаси: Андрощук П.С., 2007. 120 с.
16. Супруненко А.Б. Исследования на Полтавщине. Археологические открытия 1983 года. Москва: Наука, 1985. С. 361-362.
17. Зразюк З.О., Стрижакова Н. Скарб західноєвропейських на російських монет XVI – поч. XVIII ст., знайдений біля с. Лєлюхівка Новосанжарського р-ну Полтавської обл. Тематичний збірник наукових праць Музей та його колекції. Київ: «МП, ЛТД», 2003. С. 88-95.
18. Brakteaten der Stauferzeit 1138 – 1254. Detsche Bundesbank. Frankfurt am Main, 1977. 89 s.
5. Mahun, S., Pjadyshv, D. (2014) Moneta taler. Istorija, stil', legendy, iskusstvo graverov, portrety velikih... [The thaler coin. The history, style, legends, the art of engravers, the portraits of the great...]. Kiev: Ukrainskaja akademija geral'diki, tovarnogo znaka i logotipa [in Russian].
6. Spasskij, I.G. (1987) Issledovaniy v Jermitezhe efimkov s russkoj nadchekankoj 1655 g. [The research of the efimoks with the Russian countermark in the Hermitage] Numizmatika v Jermitezhe. [pp. 83-90]. Leningrad, 1987. [in Russian].
7. Rudenko, A.D. (1967) Monetno-rechovyj klad z s. Pekari. [The coin-material treasure from Pekari] Visnyk Kyivskoho universytetu. Serija istorii ta prava, (8), 70-79. [in Ukrainian].
8. Spasskij, I.G. (1971) Katalog efimkov 1655 g. [The catalogue of the efimoks of the year 1655]. Numizmatika i sfragistika. (4), 96-105. Moskva. [in Russian].
9. Puhov, E.V. (2015) Neizvestnyj tip kopechnogo nadchekana na efimkah. [The unknown type of the kopeck countermark on efimoks]. Peterburgskij kolekcjoner. (91). 18-19. Sankt-Peterburg. [in Russian].
10. Bojko-Gagarin, A. S. (2017) Fal'shivomonetnichestvo v Central'noj i Vostochnoj Evrope v epohu Srednevekov'ja i rannego Novogo vremeni [Coin counterfeiting in Central and Eastern Europe in the Middle ages and early Modern time]. Kiev: Ukrainskaja konfederac'ja zhurnalistov. [in Russian].
11. Spasskij, I.G. (1966) Bud'te vnimatel'ny, numizmaty! [Be careful, the numismatists!] Sovetskij kolekcjoner. (4). 81-82, Moskva. [in Russian].
12. Kobrinec, V.A. (2014) K voprosu o «efimkah s priznakami» v Belarusi (po materialam Aktvoj knigi Polockogo magistrata 1656-1657 gg.). [To the question of “efimoks with the signs” in Belarus (according to the materials of the Polotsk magistrate book of the 1656-1657)]. Uchenye zapiski. (18). 38-44. Vitebsk. [in Russian].
13. Kocur, V.P. (2016) Talery i efimok s priznakami v kolekcii Nacional'nogo istoriko-kul'turnogo zapovednika “Perejaslav”, kak istochnik denezhnogo obrashhenija v Ukraine v XVI-XVIII vekah. [Thalers and the “Efimok with the signs” in the collection of the NHER “Pereyaslav” as the source of the research of the monetary circulation in Ukraine in XVI-XVIII cent.]. Acta Archaeologia Lodziensia. (61). 77-80. Lodz. [in Russian].
14. Shostopal, A. (2007) Skarbi Cherkashhini [The treasures of Cherkassy]. Cherkasi: Androshuk P.S. [in Russian].
15. Suprunenko, A.B. (1985) Issledovaniya na Poltavshhine. [The investigations in Poltava region] Arheologicheskie otkrytija 1983 goda. (pp. 361-362). Moskva: Nauka. [in Russian].
16. Zraziuk, Z.O., Stryzhakova, N. (2003) Skarb zakhidnoevropeiskykh ta rosiiskykh monet XVI – poch. XVIII st., znaydenyi bilia s. Leliukhivka Novosanzharskoho r-nu Poltavskoi obl. [The treasure of the Western-European and Russian coins of XVI – the beginning of XVIII centuries, excavated near Lelyukhivka, Novosanzhar region in Poltava oblast]. Muzei ta yoho kolekcii. (pp. 88-95). Kyiv: III, LTD. [in Ukrainian].

References:

1. Shugaevskij, V. (1911) Data na efimkah carja Alekseja Mihajlovicha [The date on the efimok of the Tsar Aleksey Mikhailovich]. Numizmaticheskie zametki. S.-Peterburg [in Russian].
2. Shust, R.M. (2009) Numizmatyka. Istorii hroshovoho obihu ta monetnoi spravy v Ukraini. [The numismatics. The history of the mobetary circulation in Ukraine]. 2nd ed. Kyiv: Znannia [in Ukrainian].
3. Puhov, E.V. (2014) Moneta «efimok s priznakom» [The “efimok with the sings” coin]. Sankt-Peterburg [in Russian].
4. Spasskij, I.G. (1960) Talery v russkom denezhnom obrashhenii 1654-1659 godov. Svodnyj katalog efimkov [The thalers in the Russian monetary circulation, The selected catalogue of the efimoks]. Leningrad: Izdatel'stvo Gosudarstvennogo Jermitezha [in Russian].

V. Nechytailo

THE CIRCULATION OF THE “EFIMOKS WITH SIGNS” IN UKRAINE: THE NEWEST HISTORIOGRAPHY

Introduction. Particularly the question of the monetary reforms of Moscow Tsar Alexei Mikhailovich, the planning, introduction into circulation and the peculiarities of the existence of “efimoks with signs”, have been repeatedly investigated by numismatists, mainly using the prism of the pan-Rusism, with the dominant role of reform being diverted to the processes of joining the territory of Ukraine to Russia. The article analyzes the latest research on the monetary reform

of Moscow Tsar Alexei Mikhailovich and its implications for Ukraine. The presentation of the actual essence of the reforms of Moscow authorities in Ukraine in the middle of the XVII century, namely the introduction of the "euphony with signs", requires extensive coverage, especially during the latent aggression of present-day Russia against Ukraine in the East.

The purpose of this study is to identify the main shortcomings of the latest research by the latest researchers about the circulation of coins during the monetary reform of Moscow Tsar Alexei Mikhailovich and the proposed ways to correct them. The article uses general historical methods.

Results. The region with the highest concentration of the finds of "Efimok with signs" was established. Also the assumption about the potential probability of revealing the fake "Efimok with signs" as part of the treasures or the use of counterfeit stamps in Western European thalers to increase them to the "Efimok with signs" forced exchange rate nominal price is given.

Originality. The argumentation about the absence of a large denomination of Moscow's copper money in the monetary circulation in Ukraine is given, as well as a true interpretation of certain stages of monetary reform in Muscovy.

So, summing up the above, we consider it absolutely necessary to change the ideological course in the study of the circulation of "Efimok with signs", focusing on the criminal facts of financial aggression in Muscovy at the planning stage of the reform. Studying the processes of circulation of coins, taking into account the main area in the territory of modern Ukraine, we see more Ukrainian-centric, as opposed to the ideologically interconnected works of the imperial and Soviet times, the leitmotif of which is contrary to historical reality.

The drawbacks in modern researches are revealed and recommendations for further studying of a theme are given.

Key words: Muscovy, Left Bank, money circulation, economic expansion, Efimok with signs, Alexei Romanov, antique counterfeits.

УДК 477.2(058.244.237)«18–19»

DOI: 10.31651/2413-8142-2018-20-70-74

Я. Платмір

аспірант кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

УКРАЇНСЬКЕ СЕЛО НАДДНІПРЯНЩИНИ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ. У ВІЗІІ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ: МІЖ ТРАДИЦІЄЮ І МОДЕРНОМ

Досліджено вузол складних проблем, пов'язаних із еволюцією українського селянства Наддніпрянщини, його місцем у зразках модернізаційних уявлень і способах мислення інтелігенції кінця XIX – початку (перших десятиліть) XX ст. Автор стверджує, що окремі аспекти напрацьованої тоді інтелектуальної продукції є затребуваними для розуміння сучасних суспільних процесів в Україні.

Ключові слова: візія, інтелігенція, селянство, село, Україна, Наддніпрянщина, модернізація.

Постановка проблеми. У XIX ст. в українському селі підросійської України (Наддніпрянщини) існував своєрідний аграрний лад. Він формувався протягом багатьох століть і відзначався щонайменше кількома характерними особливостями. Одна з них – етнокультурна самотність українського селянства. Загалом більшість сільських мешканців великого регіону, а в окремих його губерніях, повітах, власне селах і абсолютну більшість, становили українські (малоросійські) селяни. Вони вирізнялися способом життя, формами господарювання, манерами й узагалі культурою, до того ж відчутно відмінними

ментальними рисами, світоглядними цінностями, так і повсякденною поведінкою.

Водночас однією з головних ознак модерного суспільства, яке формувалося в Україні протягом XIX ст., було виникнення, становлення й далі зростаюча роль інтелігенції. До початку XX ст. інтелектуальне середовище зміцніло настільки, що «поступово виокремлювалося... як нова верства» [1, 16]. Лишається додати, що цей процес охоплював і сільську місцевість, де учителі, почасти лікарі (фельдшери), агрономи, ветеринари вже «оформлялися» в окремий прошарок населення. Разом із тим представники цих професій ще «не становили єдиної соціальної спільності... не відчували корпоративної єдності й власне потреби в цьому» [1, 16]. Ця обставина, на нашу думку, перешкождала їм стверджувати у своїх уявленнях стійке бачення тієї хліборобської людності, серед якої їм доводилося жити, працювати, комунікувати тощо. Так, безперечно, ці уявлення, певні рефлексії інсували (що може бути окремим предметом дослідження), але вони не мали настільки узагальненого характеру, щоб говорити про якісь стійкі образи, у тому числі образи етнічні та національні.

Тож, формулюючи проблему нашого дослідження, насамперед звертаємо увагу на інший різновид інтелігенції, який, знову ж таки, узагальнено можна назвати міським, урбанізованим, до певного ступеня відірваним від прямої причетності до сільського повсякдення. Саме ці інтелектуальні прошарки, зрозуміло, з притаманними їм освітою, науковими знаннями та «письменницьким хистом», покликані були творити нову візію українського села з усіма тими особливостями та тенденціями, які були характерними як для власне села (об'єкта), так і самої інтелігенції (суб'єкта), якими вони постали на рубежі XIX – XX ст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Зазначимо, що інтерес до цієї проблематики в істориків, передусім українських дослідників, лишається підвищеним. Це зумовлено кількома обставинами. Насамперед тією унікальною роллю, яку судилося відіграти селянству в модерний період історії України. Вона насправді настільки значуща, що «селянський компонент» присутній фактично в усіх інтерпретаційних моделях більшості наукових шкіл.

З усього розмаїття того, що пропонує історіографія останнього десятиліття, звертаємо увагу на матеріали дискусії, яка відбулася в 2010 р. Вони опубліковані в популярному виданні «Україна Модерна» (№6) [2, 9–44]. Уважно опрацьовуючи погляди знаних науковців, А. Граціозі, Д. Бовуа, Ю. Присяжнюка, О. Михайлюка, А. Зярянюка та С. Токця, автор виокремив ті аспекти, які присвячені «стороннім» поглядам на селянство. Важливо розуміти, наскільки «інтелектуальними» вони були. Ця проблема, зокрема, до яких меж історик може в цьому разі розширювати соціально-правові горизонти, водночас кордони ідентичності тогочасної інтелігенції, лишається актуальною дотепер. Особливо цінними є міркування Д. Бовуа: «Найважливішу роль у пробудженні національної свідомості, безперечно, відігравала інтелігенція. Тільки інтелігенти були спроможні уявити подібні конструкції, «вигадати» націю, тобто всі мовні, історичні, соціологічні теорії, що надавали їй відповідну структуру» [2, 26]. Нам

лишається додати, що не лише у пробудженні національної свідомості – таку ж визначальну роль інтелігенція відіграла в загальному процесі модернізації українського села, принаймні щодо творення відповідної його візії.

Підвищений інтерес лишається також до колективної монографії С. Калінкіної, С. Корновенка, С. Маркової, Н. Романець [3]. Вона ніби підсумовує ті еволюційні та революційні процеси, які були притаманними українському селу Наддніпрянщини, суспільству загалом, у контексті яких формувався новий погляд на село. Бо й справді, перед тим, як стати «радянськими», «колгоспниками», селяни, їхні образи в уявленнях інтелектуалів пройшли дуже складну трансформацію.

Мета дослідження полягає в зусиллях, спрямованих на те, аби прояснити співвідношення традиційних і модерних меж у поглядах української інтелігенції на наддніпрянське село кінця XIX – початку (перших десятиліть) XX ст.

Виклад основного матеріалу. Його розпочнемо з короткого аналізу тих процесів, які відбувалися власне в самому українському (наддніпрянському) селі рубежу XIX – XX ст. Таке завдання зумовлене потребою краще уявити той «об’єкт» цікавості, який мав формуватися й «удосконалюватися» у візії тогочасних інтелектуалів.

Отож, як репрезентанти самобутнього аграрного ладу, про що сказано на початку нашої розвідки, українські селяни вимушено еволюціонували під впливом нових явищ. І хоча через недостатню історичну готовність до модернізації суспільства ці зміни на селі відбувалися виключно під зовнішнім тиском, у багатьох місцевостях та окремих сферах, треба визнати, вони були досить суттєвими. Уже давно дослідники звернули увагу на такі царини, як освіта, міграція, кооперація і, навіть, «фермеризація» [4, 30–32; 5; 6, 195–198; 7, 7–8]. Ще раніше вони почали з’ясовувати політико-правові та адміністративні чинники «селянської модернізації». Хоча, зрозуміло, і ситуативні, і системні заходи російської самодержавної влади ніколи не вичерпували, не могли підмінити всього розмаїття впливу соціального докляння на трансформацію українського селянства. Щоправда, деякі її дії таки сприяли адаптації «норовливих малоросів» до реалій пореформеної доби.

На початку XX ст., зокрема під впливом революційних потрясінь, столипінської аграрної реформи, усіх суспільних процесів, що були спричинені глобалізацією світового порядку, активізацією політичного, громадського, наукового, освітнього життя, а ще більше викликами та труднощами, що їх довелося долати в роки Першої світової війни, модернізаційні ритми почали стрімкіше проникати в селянський світ. У таких, порівняно більш екстремальних умовах, у сільського простолюдю помітно поживавлювався інтерес до суспільно-важливих інформації, громадсько-політичного життя, навіть міжнародних справ. Це виявлялося в «передплаті деякими селянами газет, слідкування за перебігом бойових дій за допомогою карт» [8, 145].

Проте перебільшувати цей процес, тобто так звану «природну» модернізацію села, включно зі світом свідомості його мешканців, не варто. Серед іншого, у міркуваннях селян простежувалася майже цілковита

відсутність критичного ставлення до дійсності. Крім того, вони були дуже довірливими до різної інформації. А місто, яке надавало їм ту інформацію, як і раніше, не користувалося довірою: Ю. Присяжнюк зазначає, що навіть найбільш підприємливі селяни продовжували «уникати з ним контактів» [8, 86–87].

В окремих випадках, коли селянин попередньо вже був знайомий із новачками, він не тільки легше їх сприймав, а й краще зважав до них, у перспективі був порівняно ліпше готовий до їхнього впровадження.

Зі свого боку, сам селянин поволі перетворювався на об’єкт модернізації. На думку А. Залярюка, саме капіталізм зробив фігуру «селянина» надзвичайно цікавою та поставив її в центрі проблематики модернізації [2, 42–43]. У системах поділу праці й простору, що базувалися на різниці між промисловою найманою і сільською сімейною працею, селянин був «слабшою», експлуатованою стороною.

Інтелігенти-сучасники по-різному висвітлювали модернізаційні процеси на селі. І їхній інтерес мав досить широкий спектр, так би мовити, «професійної допитливості» – від звичайної цікавості до глибокого емоційного та наукового осмислення. Не важко здогадатися, що перше було більше притаманне письменникам, митцям, громадським (політичним) діячам, а друге – власне науковцям. Хоча, потрібно наголосити, як сучасники, усі вони здебільшого переїмалися загальною (статистичною) картиною, набагато менше її розвитком, змінами (динамікою).

Одним із «допитливих» сучасників був Володимир Винниченко, котрий у своєму творі «Біла машина» показав ставлення українського селянства до механізації так: «Гін на троє від села Цурупалок йде машина пана Скшембжховського. Тут уже чисте пекло. Попадеш сюди – і спочатку нічого не розумієш: стук, гряк, гвалт, якийсь рев, якийсь свист, чогось кричать, десь сміються, порох, полова, дим... Крізь туман, що стоїть навкруги, видно щось велике й червоне, чути, як сердито гуде і грюкоче воно. Тільки оговтавшись трохи, починаєш розуміти сю просту картину. Стоїть собі добросердна, ненажерлива звірюка, гуде, грюкотить, а люди пхають їй в пашу і не вспівають нагодувати її. З радісним ревом хапає вона сніп за снопом, трощить його залізними зубами своїми і знов голодно й жалібно реве та гуде. Не вспіють п’ятнадцятеро засмалених, запорошених, живих істот вигребти з-під неї, як треба знов пхати їй в пашу, бо сердито гуде вже і клаца порожнім барабаном. Не вспіють всунути снопа, як уже летить полова й солома, піднімається горою під соломотрясом. І п’ятнадцятеро прислужників, гукаючи, поспішаючи, одкидають, розмазують нашвидку піт по лицю, і знов підхоплюють з-під неї, і знов одкидають до хлопчиків. А сі теж не дримають: зачепивши купу волоком, тягнуть до великих, жовтих ожередів, на яких видно тільки брилі дядьків та довгі вила. Робота кипить» [9, 67].

Власне в чому виявлялося це ставлення? На нашу думку, в інтенсифікації звичної для селян фізичної праці. Ця інтенсифікація, своєю чергою, «підживлювалася» незвичністю, пов’язаною з невідомою раніше механікою. Звідси «зайвий» крик, «надмірний» сміх, біганина та загальна метушня. Чи змінював такий режим роботи самих людей? На цьому «першому етапі» знайомства, напевне, що ні, або надто мало, ззовні непомітно. Про це свідчив

епізод, що на нього В. Винниченко звернув першочергову увагу: «По шляхах і по межах подекуди суне поважно герба зі снопами. На ній, задривши догори голову, лежить собі який-небудь засмалений, з білими плямами хлопець і хльоска іноді згори батіжком. Часом, підвівшись, він крикне ліниво «гей!», плюне через губу і знову розляжеться й тягне без краю пісню свою» [9, 67]. Як це нагадує «традиційних» чумаків у дорозі, що ще нібито недавно «безтурботно їздили Україною» [10, 25–30].

Однак ситуація вже дещо інша. В. Винниченко звертає увагу на відносини, які існують між економом і найнятими на роботу селянами. Він писав: «Молодий економ, пан Гудзінський, або, як звуть його селяни, Гудзик, ходить злий і темний, як хмара. Він то підійде до паровика, байдуже ніби подивиться на дорогу, що йде до села, то знов вертається назад, злий і похмурий.

Всі люди коло машини непримітно, але пильно слідкують за ним. Всі бачать, як гостреньке, засмалене личко його щоразу робиться гостріше, губи тоншають і вся невеличка постать іще більше зменшується. Він се знає, і се піднімає у його тупу, глуху ненависть до їх. Він знає, що їм усім до одного відомо, кого він виглядає так пильно і чого так виглядає...» [9, 67–68]. На цьому тлі дізнаємося й про таке: «Він виразно собі уявляє, як у суботу прийдуть «вони» за розчотом, а він нахилить голову на бік і, ніби жалкуючи дуже, сумно відповість їм «Біда, хлопці! Не прислав пан грошей, візьмете, мабуть, уже в ту суботу...». І хоча вони добре знають, що се правдива брехня, хоча знають, що він віддає їм їхні ж гроші за проценти, що навіть зараз у його в кишені є гроші, постоять, погмонять, почухаються і підуть собі з богом до другої суботи. Бо не їхня тут сила, а його, бо не він у їхніх руках, а вони у його. І знає він, що ненавидять вони його, що покірливість ся до часу, до години, знає, що погано буде йому, як і він попадеться, але від сього ще більша ненависть закипить до них» [9, 69].

Що тут нового? По-перше, селяни вже не «замкнені» у своїх господарствах, родинях, оселях. Вони активно комунікують між собою. У них виробляється спільне бачення тих нових реалій, які пов'язані з поживленням товарно-грошових відносин. І хоча ні про яку «класову свідомість» вести мову тут недоречно, саме колективістське начало формує в них відчуття солідарності та готовності до дій (поки що соціально пасивних). По-друге, усвідомлено чи ні, але твориться й, так би мовити, «психологія ширшого порядку». Незважаючи на те, що селяни очевидно й категорично протиставляють себе економу, виникає щось, що єднає і їх. Це світ грошей, можливість їх заробляти й втрачати, нерідко, як бачимо, шляхом шахрайства. В. Винниченко не сумнівається, що такий стан справ невичний. Адже разом із новими економічними відносинами формується і відповідна культура (субкультура). Долаючи великі труднощі «перехідного періоду», селяни вчать жити інакше.

Згадані труднощі ще помітні в усьому. В. Винниченко досить добре відобразив у своєму творі зразки еволюції мислення селян Наддніпрянщини початку ХХ ст. Так, на прикладі конфлікту одного з селян, Карпа, з економом на ґрунті спільного невдоволення робітників стосовно оплати праці, він звернув увагу на перемогу трударів. «... Та плювають я на нього хотів! – кричав Карпо. – Хай гроші віддасть за роботу! Що? Та я й на суді це саме скажу... Проценти

з нас дере за наші ж гроші, а ми мовчи?... Ого!.. У його нема грошей? Ну-ну!...» [9, 73]. І ця неповага помітна вже була не лише в репліках поза очі, а й у безпосередньому спілкуванні. Бо коли через провинку економа перевернувся віз зі снопами, то ображений юнак уже не став терпіти глузу й публічно заявив: «А що, я сам його буду піднімати? – вмить визвіряється парубок і люто пхає ногою сніп. – Та хай воно тобі сказиться!.. Сам шарпнув, перекинув, ще й лається!.. Гроші дай, он що!...» [9, 72].

З поданих вище цитат можна зробити попередні висновки, що соціально-економічна модернізація впливала не лише на виробничу культуру селян, а й еволюцію їхнього мислення. Воно помітно відставало від способу думання та поведінки більш підприємливих економів, посередників, лихварів, але в майбутньому могло давати таку ж само перспективу. Головним гальмом тут слугувало саме відчуття «вторинності», яке перешкоджало селянину уявляти відносини з урядником через призму максимально можливої користі.

Не залишився осторонь теми модернізації села і письменник Михайло Коцюбинський. У його творі «Fata Morgana» міститься дуже якісний сюжет про настрої сільських трудівників того періоду: «Коли Андрій Волик проходив повз головний будинок погорілої сахарні, зі стін руїни з галасом знялося вороння, а всередину з лускотом посипались тиньк та цегла. Хоч сахарня давно вже закинена, розсипалася і заросла травом, в порожніх будинках її раз у раз вчувався шум, немов гомін машин і робітників лишився на старому житлі... Андрій згадував колишнє. Яка-небудь шина, що блищала з трави, мов плазуча гадюка, або чавунне колесо, до половини загрузле в землю, викликали перед його очі картину шумливого життя фабрики, і він бачив себе коло вагонеток із цукром або біля апарата. Тоді він брав тридцять карбованців на місяць!.. – То були часи, пане добродзю! – кавав він уголос до себе і гладив білого вуса...» [11, 123].

З наведеної цитати можна зробити висновки, що на прикладі А. Волика автор показував той інший бік українського селянства, який був пов'язаний із порівняно більш поглибленою модернізацією. Він не жалкує, радше навпаки – сумує за часами колишньої «сільської індустріалізації». Спогади про непогані заробітки свідчать, що в цей період життя потреба в коштах очевидно лише збільшується. У будь-якому разі тип селянина, якого у своєму творі показує М. Коцюбинський, уже позбавлений рис тієї патріархальщини, котру два покоління назад його діди сприймали як початок «епохи капіталізму» після Великої реформи 1861 р.

Ще одним сучасником, котрий не лишився осторонь селянського світу, був Марко Кропивницький. У своїй п'єсі «Старі сучки й молоді парості» він показав мораль людей в умовах зростання конкуренції на внутрішніх ринках, їхні зусилля, спрямовані на «модернізацію» господарства. Діалог між двома селянами («конкурентами») та розмова одного з них зі своєю дружиною яскраво про це свідчили: «Кирпа... Цілком Тимохвій Петрович був в моїх руках, парова вже зовсім була моя, а він немов з рук її у мене вихопив!... Три-чотири сотняги ще накинув би, і парова за півціни дісталася б мені, а тепер... Меланія Григорівна. Мені аж двічі снилося, що парова наша: над самісеньким ухом гуде та й

где... А раз димом у сні так обвіяло мене, що я ніби аж ковтула його, та так закашлялась, що й прокинулась...» [12].

Наведена вища цитата свідчить вже про конкуренцію на селі, збільшення можливостей до купівлі навіть парових машин – нового на той час засобу господарювання. Тобто спостерігаємо еволюцію не лише в фінансовому питанні, а й селянській свідомості, хоча подібні явища були ще настільки слабкими, що майже не позначалися на соціальних та політичних рефлексіях сільських мешканців Наддніпрянщини.

Висновки. Проведене дослідження засвідчує відчутні зміни в життєдіяльності українського селянства Наддніпрянщини кінця ХІХ – початку (перших десятиліть) ХХ ст. Однак вони достатньо поверхово впливали на манери соціального поведіння. Рецепція нового зазвичай відбувалася через призму старого, тобто традиційного, усталеного, притаманного аграрному суспільству. Особливо щодо усвідомленого сегменту людської мислення. Це, зокрема, простежувалося в ставленні до чиновників і власників. Персоніфікуючи відносини з ними, селяни не були спроможними піднятися до узагальнень ідеологічного та теоретичного масштабу. Водночас, у візії тогочасних інтелектуалів також перепліталися традиційні (романтично-реалістичні) погляди та нові (модерністські) підходи. Переважали перші. Проте саме в уявленнях тогочасної інтелігенції формувалися ті перші образи селянства, які згодом будуть покликані «обслуговувати» політичні проекти розуміння й творення модерного суспільства. Деякі з них не втратили суспільно-корисного значення дотепер.

Список використаної літератури та джерел:

1. Шамара С. О. Сільська інтелігенція Наддніпрянської України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: соціально-психологічні та етнокультурні характеристики: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 09.00.12. – «Українознавство» / С. О. Шамара; Київський національний університет ім. Т. Шевченка. – К., 2008. – 20 с.
2. «Незручний клас» у модернізаційних проєктах: форум / А. Граціозі, Ю. Присяжнюк, Д. Бовуа, О. Михайлюк, С. Токць, А. Зарнюк // Україна Модерна. – 2010. – № 6 (17): Безмежне село... – С. 9–44.
3. Калінкіна С. А. «Великий перелом» на селі. Фінал селянської революції (1929–1933 рр.) / С. А. Калінкіна, С. В. Корновенко, С. В. Маркова, Н. Р. Романець. – Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2017. – 300 с.
4. Драч О. О. Характерні особливості учнівського контингенту народних шкіл Наддніпрянщини у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / О. О. Драч // Український селянин. – Черкаси, 2003. – Вип. 7. – С. 30–32.
5. Бойко Я. В. Заселение Южной Украины. 1860–1890 гг. / Я. В. Бойко. – Черкасы: Сіач, 1993. – 252 с.
6. Фареній І. А. Вплив просвітницької діяльності кооперації на соціальний та культурний розвиток українського селянства (початок ХХ століття) / І. А. Фареній // Український селянин. – Черкаси, 2001. – Вип. 3. – С. 195–198.
7. Нечитайло В. В. Становлення селянського господарства фермерського типу в Україні: історична ретроспектива і сучасний стан: дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 – «Історія України» / В. В. Нечитайло; НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2006. – 453 арк.
8. Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / Ю. Присяжнюк. – Черкаси: «Вертикаль», вид. ПП Кандич С. Г., 2007. – 640 с.
9. Винниченко В. Краса і сила / В. Винниченко. – К.:

Дніпро, 1989. – 752 с.

10. Лазуренко В. Каравани українського степу // В. Лазуренко, Ю. Вовкотруб. – Черкаси: Ваш Дім, 2004. – 92 с.
11. Коцюбинський М. Повісті, оповідання (1897–1908) / М. Коцюбинський // Твори в семи томах. – Т. 2. – К.: Наук. думка, 1974. – 384 с.
12. Кропивницький М. Старі сучки й молоді парості / М. Кропивницький. / Фонд бібліотеки української літератури України. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.2690>

References:

1. Shamara, S. (2008). The rural intelligentsia of the Naddnyprianschyna Ukraine of the second half of the 19th and the beginning of 20th century: socio-psychological and ethno-cultural characteristics. *Extended abstract of candidate's thesis.* K., 20. (in Ukr.)
2. Graziosi, A., Prysiazhniuk, Yu., Bovua, D., Mykhailiuk O., Tokc' S., Zayarniuk A. (2010). «Nezruchnyi klas» u modernizaciinyh proektah: forum. *Ukraina Moderna*. 2010. 1 6(17): Bezmezne selo... S. 9-44 («Inconvenient class» in modernization projects: forum. *Modern Ukraine?* 6 (17): Boundless village..., 9-44. (in Ukr.)
3. Kalinkina, S., Kornovenko, S., Markova, S. & Romanets, N. (2017). «Great turnaround» in the village. The final of the Peasant revolution (1929-1933). Cherkasy: Cherkasy National university of Bohdan Khmelnytsky. 300. (in Ukr.)
4. Drach, O. (2003). Characteristic features of the pupil's contingent of the national schools of the Naddnyprianschyna in the second half of the 19th – beginning of 20th centuries. *Ukrainian Peasant*, 7, 30-32. (in Ukr.)
5. Boyko, Y. (1993). Settlement of Southern Ukraine. 1860-1890 years. Cherkasy. Siiach, 252. (in Russ.)
6. Farenii, I. (2001). Influence of educational activity of cooperation on social and cultural development of the Ukrainian peasantry (beginning of the twentieth century). *Ukrainian Peasant*, 3, 195-198. (in Ukr.)
7. Nechytailo, V. (2006). The formation of peasant farmer-type domestic economy in Ukraine: a historical retrospective and current condition. *Candidate's thesis*. Lviv. 453. (in Ukr.)
8. Prysiazhniuk, Yu. (2007). The Ukrainian peasantry of the Naddnyprianschyna Ukraine: the socio-mental history of the second half of the nineteenth and the beginning of twentieth centuries: monograph. Cherkasy: «Vertikal'». 640. (in Ukr.)
9. Vynnychenko, V. (1989). Beauty and strength. Author's preface by Ihor Dzeverin. Kyiv: Dnipro. 752. (in Ukr.)
10. Lazurenko, V. & Vovkotrub, Yu. (2004). Caravans of the Ukrainian steppe. Cherkasy: Vash Dim, 92. (in Ukr.)
11. Kotsiubyns'kyi, M. (1974). Novellas, narrations (1897-1908). Works in seven volumes, . 2. K.: Naukova Dumka. 384. (in Ukr.)
12. Kropyvnytskyi, M. Old boughs and young steams. Retrieved from Fund of library of Ukrainian literature of Ukraine. Web site: –HYPERLINK “<https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.2690>” – <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.2690>. (in Ukr.)

Y. Platmir

UKRAINIAN VILLAGE OF NADDNIPRIANSCHYNA IN THE END OF NINETEENTH – BEGINNING OF THE TWENTIETH CENTURY IN VISION OF INTELLIGENCE: BETWEEN TRADITION AND MODERN

Introduction. During the 19th century, in the Russian Ukraine (Naddnyprianschyna) there was a peculiar agrarian system. It has been formed during many centuries and has been affected by a t least several distinctive features. One of them is the ethnocultural identity of the local Ukrainian peasantry. At the same time, one of the main features of the nineteenth century was the emergence, incipience and growth of the role of the intelligentsia. Until the beginning of the twentieth century the intellectual environment has strengthened so much that is has been isolated in an individual stratum.

This process comprised the countryside. However, formulating the research problem, we first of all pay attention to another type of intelligentsia that can be called urban, urbanized, to a certain extent localized from rural everyday phenomenon. It is the intellectual stratum, of course, with its inherent education, scientific knowledge and «writer's skill», was called to create a new, modern vision of the Ukrainian village.

Purpose. *The purpose of the study is to clarify the correlation between traditional and modern frontiers in the views of the Ukrainian intelligentsia in the Naddniprovschyna village at the end of 19th – beginning (first decades) of the 20th century.*

Methods. *The methodological basis of the research is the toolkit of intellectual history, which is used to adopt the benefits of the socio-cultural approach to understanding the historical process.*

Results. *At the turn of the nineteenth and twentieth centuries the Ukrainian peasantry evolved from its traditional (agrarian) historical status to modern. Due to «lack of readiness» for modernization, these changes occurred mostly under external pressure. Nevertheless, in many locations and in certain areas, they were quite essential. This gave occasion to the historians to talk about the revolutionary character of changes in education, cooperation, migration and even market transformation (farmer). But, in our opinion, it is not worth overstate these processes, especially concerning the peasants consciousness.*

Within the «acquaintance» with market relations, the peasants fell into the sight of the of that time intelligentsia. Just capitalism «made» the peasant extremely interesting for modernization. The intelligentsia in different ways clarified the modernization process in the countryside. At the same time their interest was quite wide range – from ordinary curiosity to deep emotional and scientific reflection. It is not difficult to guess that the first was more characteristic of writers, artists, public (political) figures, and the second – to scientists. Although all intellectuals mostly concerned with the general (statistical) picture of the village, much less was its development, changes (dynamics).

Originality. *The scientific novelty of the research is to represent the views of contemporary public figures, writers and artists. Their analysis showed that socio-economic modernization influenced not only the peasants' productive culture, but also the evolution of his thought. It significantly lagged behind the way of thinking and behavior of more enterprising economy, not to mention the lender. The main obstacle there was the feeling of «secondarily», which prevented the peasant from imaging relations with governor through the prism of the maximum possible benefit.*

Conclusion. *In the representations of the intelligentsia the first images of the peasantry were formed, which would later be called to «serve» political projects of understanding and creation of a modern society. Some of them haven't lost their significance until now.*

Key words: *vision, intelligentsia, peasantry, village, Ukraine, Naddniprovschyna, modernization.*

УДК 930.2:477.4(058.244)«19–20»

DOI: 10.31651/2413-8142-2018-20-74-79

Ю. П. Присяжнюк

доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

УКРАЇНСЬКЕ СЕЛЯНСТВО В КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ ДОСЛІДНИЦЬКИХ ЗАВДАНЬ

Сучасні історичні наукові студії українського селянства потребують перманентного вдосконалення теоретико-методологічних підходів. Для комплексного виконання цих завдань автор статті пропонує активніше залучати нові оригінальні джерела,

оптимізувати модерні та постмодерні пізнавальні процедури, також використовувати можливості новітньої постгуманістики.

Ключові слова: *українське селянство, Наддніпрянщина, історіографія, методологія, постгуманістика, політичний чинник.*

Постановка проблеми. Протягом останніх десятиліть українські історики помітно розширили пізнавальні горизонти селянознавства. 2006 р. під егідою Інституту історії України НАН України завершилася робота над проектом, що тепер відомий як двотомні нариси «Історія українського селянства». У такий спосіб група істориків-аграрників узагальнила напрацювання попередніх півтора десятиліття (1991 – 2006). Проте вже наступного 2007 р. побачили світ монографії О. Михайлюка, Ю. Присяжнюка, А. Заярнюка. Важко сказати, настільки такий збіг у часі був логічним чи випадковим, але одночасна поява трьох наукових праць, які містили поглиблене дослідження однієї тематики й були виконані у схожих методологічних площинах соціокультурної, ментальної та соціальної історії, здавалося, на багато років «закрила» інтерес до цієї царини знань. Вийшло так, що вона його лише підсилила. Серед системних досліджень, які з'явилися згодом, варто назвати оригінальні монографії В. Шевченка («Земельний ринок України (1861 – 1917 рр.)», 2010), О. Приймака («Селянство Південної України: соціальна історія кінця XIX – початку XX століть», 2012), С. Калінкіної, С. Корновенко, С. Маркової, Н. Романець (««Великий перелом» на селі. Фінал селянської революції (1929 – 1933 рр.)», 2017). Поліметодологічні підходи, які автори використали в цих розвідках, їхні колеги-історики в інших публікаціях спонукають до пошуку певної оптимізації сучасних дослідницьких перспектив.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У хронологічному контексті дослідження виразно домінує перша третина XX століття. Інтерес до цього періоду зумовлений низкою обставин, серед яких за значенням столітній ювілей революційних подій 1917 – 1921 рр. далеко не на перших ролях. Цікавість радше підігріта процесами, які відбуваються в самій історіографії. Зокрема, допитливістю до розуміння складних і суперечливих соціальних потрясінь, котрі стали відомішими завдяки зростанню популярності концепції Віктора Данілова «Велика селянська революція 1902 – 1922 рр.» [1].

Загалом дискусії навколо проблем оптимізації селянознавчих досліджень тривають із XIX століття. З-поміж інших істориків до них у середині XX ст. долучився громадсько-політичний діяч, учасник Першої світової війни в складі УСС, автор перших підручників із української військової справи Василь Кучабський (1895 – 1971) [2]. У 1930-х рр. він, перебуваючи в еміграції, остаточно перейшов на ідеологічні позиції консерватизму, що дало йому змогу досить критично інтерпретувати й оцінювати події творення української соборної державності, у яких самому довелося брати участь. До речі, В. Кучабський був неодиноким у своїх оцінках, адже подібну позицію тоді зайняв старший його за віком відомий український журналіст, публіцист, громадсько-політичний діяч Осип Назарук (1883 – 1940) [3].

1934 р., у Берліні, В. Кучабський опублікував монографію «Західна Україна в боротьбі між Польщею і більшовизмом 1918 – 1923», яку він спромігся підготувати на ґрунтовній джерельній базі. Людина, що тривалий час проживала в підросійській Україні й склала власне враження про місцеву людність, була переконана, що на період революційних змагань 1917 – 1921 рр. східні українці (наддніпрянці) не дозріли до «свідомого державотворення». «За великим рахунком, – писав В. Кучабський, – вони були всього лише волелюбними бунтарями, здатними до збройної боротьби, але не до наведення ладу – у власних лавах і у власній країні» [2, 56]. Розвиваючи думку в межах консервативної доктрини, зазначав, що піддані династії Романових були нащадками «диких, романтичних, кочових козаків», носіями того «східного, євразійського, пограничного» духу, що суттєво вплинув на східноукраїнський національний рух [2, 57]. Козаки, на думку В. Кучабського, за багатьма характеристиками переважали селян: вони, здавалося йому, були «активнішими, відважнішими, амбітнішими», селяни ж, навпаки, – «повільнішими, розважливішими, обмеженішими». Але саме селяни, з їхньою чіпкістю й педантичністю, нібито здатні збудувати й утримувати державу, тоді як козаки спроможні лише її руйнувати. Саме козацько-селянський сегмент ментальності етнічних українців він поклав у ті принципи відмінності, які розгледів між УНР та ЗУНР.

Серед історіографічних праць, які нещодавно побачили світ, назвемо монографію Олександра Житкова, який концептуально дослідив «результати новітніх студій українського селянства революційної доби» [4, 16]. Крім іншого, він зумів подолати рубікон методологічної інноваційної невизначеності 1990-х – початку 2000-х рр., зробив вдалу спробу конструктивно поглянути на перспективи так званої «масової історії», що потребує складніших синтезів.

Загалом же «після позбавлення монопольного становища марксизму-ленінізму» історіографія селянства «розвивалася непереконливо» [5, 165]. Для більшості дослідників характерним лишилося інерційне мислення, здолати яке виявилось вкрай складно. Лише незначна частина українських істориків триматиме курс, словами Леоніда Зашкільняка, на «пояснення минулих станів життя і стремлінь» селянства «в конкретних історичних умовах і конкретному соціально-культурному середовищі» [6, 857]. Своєрідним історіографічним підсумком зробленого, що водночас містить спектр проблем, які потребують з'ясування на новітніх методологічних засадах, стала стаття «Сучасна історіографія пореформеного селянства», котра побачила світ 2011 р. в «Українському історичному журналі» (№2). Серед запропонованих у ній міркувань увагу привертають роздуми про перспективи творення «нових синтезів на засадах культурної модернізації традиційного села» [7, 198–201].

І все ж, коли мова йде про модерн з його «політично підозрілим» гуманізмом (антропоцентризмом), сьогодні логічно пропонувати альтернативні пояснювальні моделі. На середину 2010-х рр. у цій царині творення знань певного оптимізму додають постгуманістичні підходи. Тут доцільно звернутися до досить широкого кола

досліджень західних (євроатлантичних) науковців, які почастіше презентовані доробком знаних польських істориків Еви Доманської [8, 191] та Томаша Вісліча [9, 125]. Вони відкривають можливість достовірнішого розуміння домодерного світу, до якого, власне, ми відносимо традиційний світ українського селянства. Водночас аргументованій критиці піддаються такі усталені в модерній історіографії засади, як антропоцентризм і секуляризація.

З огляду на завдання подолання очевидних кризових явищ, **метою** розвідки є намір обґрунтувати потребу вдосконалення теоретико-методологічних підходів дослідження історії українського селянства.

Виклад основного матеріалу. Системи понять і уявлень (парадигми), які властиві сучасній українській історіографії селянства, потребують фахової інвентаризації. Довготривала практика формального розуміння та презентації методологічних засад тематичних досліджень без пояснення змісту ключових понять (категорій), а також культурного ландшафту, до якого вони належать, видимо маргіналізувала наукові студії. Кажучи інакше, у сфері практичного використання теоретичних підходів лишилося чимало застарілих стереотипів. Обґрутовуючи епістемологію наукових пошуків, автори нерідко пропонують щось на кшталт «методологічною основою дослідження є...». І хоча за останні десятиліття ситуація помітно змінилася, інерція декларативного ставлення до принципів і методів здебільшого збереглася. Тепер, щоправда, часто вживають тезу про «багатоваріантність методологій», але концептуально виправити становище поки що не вдається. Сказане, зрозуміло, не вичерпує кола проблем, пов'язаних із завданнями методологічного забезпечення новітніх селянознавчих студій. Більше того, їх вирішення не варто сприймати як самоціль. Серед інших пропозицій, конструктивно видається думка взагалі відмовитися окреслювати методологію пропонованих наративів як «перспективну» чи, навпаки, «застарілу», «непродуктивну».

На ситуацію помітно впливає загальний стан посткомуністичного суспільства, насамперед можливості політичних маніпуляцій масовою свідомістю, що лише кон'юнктурно впливають на громадські настрої, наукове середовище. Історіографія українського селянства перебуває на такому етапі свого розвитку, коли за належного обґрунтування та презентації вона готова творити як модерні, так і постмодерні дослідження. Кажучи інакше, усі вони ще можуть знайти зацікавленого читача, хоча наука, як відомо, покликана орієнтуватися на інновації найбільшої продуктивності.

У контексті таких проблем звертаємо увагу на ту обставину, що напрацьовані за останні десятиліття знання перебувають у певній невідповідності з тенденціями національно-державного життя. Ці розходження вочевидь зростатимуть і надалі, що дає підстав весті мову про відсутність лінійності історичного поступу суспільства, його залежності від набагато більшого числа чинників, зокрема визнання факту дедалі очевиднішої детермінованості не закономірностями, а свідомим вибором.

Щодо перспектив розширення джерельної бази досліджень, то принагідно звертаємо увагу на такий усе ще рідкісний для практики істориків тип джерел

як фотоматеріали. У 2014 р. автор цих рядків виявився причетним до створення унікального видання «Сільська фотографія Середньої Наддніпряни» (718 с.). Воно репрезентує важливі персональні, родинні, сільські «побутові дрібниці» життєдіяльності українського селянства Центральної України (Черкаської, Полтавської, частково Київської та Кропивницької областей) на тлі епохальних подій кінця XIX – XX століть. Очолований Миколою Бабаком колектив учених-гуманітаріїв – істориків, філософів, культурологів, фольклористів, етнологів, філологів – науково достовірно продемонстрував історичну й соціальну цінність сільської фотографії, такою ж мірою її значення для розуміння української традиційної культури, а найголовніше – показав відображену у світлинах «еволюцію обрядово-фольклорних і світоглядно-соціальних традицій українського села» [11, 10]. Книга є вдалою спробою «простежити розвиток села... в контексті впливу на нього цивілізаційних процесів і соціально-ідеологічних наступів» [11, 13]. Унаслідок багаторічних пошукових зусиль отримано широку жанрову та тематичну мозаїку селянського світу, причому якщо радянський період представлений сюжетними рубриками «колективізація», «радянське село», то дорадянський – анонсом «вірування та звичаї», де вони відбивають «традиційний для... наддніпрянських сіл уклад життя, пов'язаний із визначною роллю православ'я...» [11, 14]. На наш погляд, джерела такого порядку дають можливість дати відповідь щонайменше на два ключових завдання: по-перше, активізувати студії конкретних історичних явищ, по-друге, оптимізувати параметри осмислення самої історичної епохи, її трансформаційних ритмів. Відповіді на друге завдання видаються вкрай важливими з огляду на потребу позбавлення залежності дослідників від сформованих раніше політично мотивованих і пануючих дотепер пізнавальних стереотипів.

Як цього досягти? Передусім варто поглибити інтелектуальний аспект селянознавчих досліджень. Справа в тому, що процеси в наддніпрянському селі початку XX ст. пожвавилися настільки радикально, що історики схильні вести мову про серйозні «суспільні потреби», маючи на увазі не лише революційні та воєнні події. У тих складних перипетіях знайшлося місце й активізації українського національного руху. Прошарок національно свідомої інтелігенції ставив перед собою нові завдання. Виконати їх означало витримати й виграти бій на кількох стратегічних напрямках, серед яких – протистояння імперському великодержавному тиску та зміна парадигми власне самого українського руху з культурно-просвітницького на політичний. Аналіз проблеми засвідчує, що молода генерація української інтелігенції мала успіх на обох фронтах, щоправда, відносний. Стосовно інтересу до суспільних процесів, то основну увагу національно свідомі інтелігенція приділяла соціально-культурному, регіональному, власне національному, а меншою мірою економічному та соціальному життю. Вибір між «культурою і політикою» виявився надто обмеженим. В умовах, коли багато сил потребувало вирішення внутрішніх (партійно-організаційних) проблем, така локальна за своїм масштабом орієнтація помітно послаблювала вплив інтелектуалів на суспільство, світ селянства зокрема. Кажучи інакше, тоді, коли

українська інтелігенція почала небезпідставно претендувати на роль основної рушійної сили національного ствердження, налагодженню зв'язків між західними («підавстрійськими») і східними («підросійськими») українцями, вона мало що робила для свого авторитету серед селянського загалу, що в нових історичних умовах було грубою помилкою. Зрозуміло, ідеться насамперед про адекватний потребам часу інтелектуальний продукт, який усе ж творився зусиллями небайдужих людей, а сьогодні потребує більш прискіпливого вивчення.

Такою ж мірою перспективним вважаємо релігійний аспект селянознавчих досліджень. І перше, що спадає тут на думку, це той факт, що завершення революційних (національно-визвольних) змагань у 1921 р. не означало встановлення миру для селян, як про це звично пишуть історики. За великим рахунком, війна у форматі морально-психологічного тиску, політичної упередженості до будь-яких громадсько-значущих дій (чи бездіяльності), репресій продовжувалася і в роки непу. Її пік припаде на початок 1930-х рр., коли відбудеться «перелом» на селі, з його оманливою кооперацією (колективізацією), ліквідацією куркуля «як класу», страхітливим, по суті в два етапи проведеним Голодомором 1932-го та 1933-го років.

Нагадаю: якщо в аграрному суспільстві селяни дотримувалися релігійних традицій, безпосередньо пов'язаних із аграрним способом життєдіяльності, то тепер, в індустріалізованому суспільстві, до того ж у такому, де політичний режим сповідував атеїстичну ідеологічну доктрину, вони вимушено мінімізували свою залежність від цих циклів і традицій. Це відбулося тому, що, з одного боку, більшовицька влада унеможливила для селян будь-яку ідейно-світоглядну альтернативу такому вибору, з другого, своєрідну перспективу пропонувало їм саме індустріальне суспільство з його механізацією, агрономією, ветеринарією, медициною, радіотрансляцією, механізованою транспортною інфраструктурою тощо. Селянам випало пережити своєрідний стрес, складовою якого було нищення звичного їм почуття людської гідності. У науковій літературі та публіцистиці цей процес відтворено дещо спрощено, як таке собі «позбавлення почуття господаря», проте ми вкладаємо в нього інакший, «більш чуттєвий» релігійно-світоглядний контекст, який потребує окремої уваги.

Загалом до початку 1930-х рр. наддніпрянський селянин ставав «советским человеком», формально, за, так би мовити, етнічною ознакою лишаючись українським. Зміни відбувалися на тлі й у контексті загальної суспільної модернізації, де ключовою «випадковою обставиною» випало стати більшовицькому тоталітарному режиму, а її результатом – історично новому типові сільської людини, відомої за терміном «колгоспник». Його національний уміст визначався політичною культурою не мешканців українського села, а самого режиму, тобто радянське (російське) домінувало над власне українським і будь-який спротив цій підпорядкованості відразу присікався (наприклад, в армії українців називатимуть «хохлами», що мало вказувати їм на їхнє упосліджене владою місце в ієрархії «братніх народів»).

Щодо постгуманістики, то, як зазначає Томаш Вісліч, це ще надто «молоде» й «неоднозначне» поняття (парадигма). Він пропонує філософське за характером визначення постгуманістичного підходу: «Легше уявити собі світ, де історія втрачає своє значення, аніж дослідження минулого, що провадяться із перспективи, яка пориває з антропоцентричною традицією історичних наук» [10, 116]. Однак прагнення і бодай найменша перспектива точніше й адекватніше розуміти домодерну епоху, коли люди (селяни) ще «вірили в незмінність речей», спонукають втрачати додаткові інтелектуальні зусилля в цьому напрямі.

Постгуманізм – наукова засада (принцип), яка заперечує доцільність антропоцентризму, пробуджує інтерес до не-людських форм існування (Е. Доманська). Водночас це комплекс інституціолізованих тенденцій і дослідницьких напрямів, мисленево, інтелектуально й етично пов'язаних із постгуманізмом. Чинні на сьогодні студії з постгуманістики не містять системного підходу до уявлення та інтерпретаційних практик минушини. Здебільшого історики обмежуються тематикою ранньомодерного періоду. Ще їх починають вабити деполітизовані постколоніальні та постсекулярні студії, дослідження про тварин, традиційне суспільство як таке лишається ніби осторонь. Не на маргінесі пізнання, зрозуміло, але й комплексного підходу до його аналізу все ще не напрацьовано.

Водночас аксіоматичним можна вважати ту норму, що сучасна українська історіографія сильно залежить від західної історичної науки. Інколи здається, що ця залежність тотальна. Т. Вісліч зазначає: «Накидаючи їм (українським історикам – Ю. П.) доктрину європейської науки, він (Захід – Ю. П.), однак, уставив для них також і концептуальні рамки для її критики і підважування, а європейських дослідників заохотив вслухатися в ті інші голоси і, разом із тим, до проведення так само критичних аналізів» [10, 120 – 121].

Оригінально в постколоніальному дискурсі має виглядати категорія «людство» («людність», «люди», «людина») [10, 117 – 120]. Як саме? Історики ще не дали чіткої відповіді на це питання, однак про щось таки здогадуються, щось інакше від того, що знали дотепер, уже уявляють. Справа ще й у тому, що в цьому разі синхронно по-новому постають інші питання, наприклад: що варто вважати Європою, а що ні? Якщо до неї зараховувати лише Захід, то український історичний досвід можна ідентифікувати як своєрідну напівколоніальну спадщину, відтак специфічну царину дослідження з набором відповідних характеристик і видових інтерпретаційних моделей. А та ж Росія, зокрема й російська історіографія, яка раніше (історично) отримувала надто багато дивідендів від того, що свого часу колонізувала Русь, виступатиме тут уже не в ролі «місіонера» та «благодійника», а радше «свідка» чи навіть «підсудного». Отож, категорія «людство» і однотипний їй понятійний ряд набуватимуть більш розмаїтого, тобто відчутно ширшого, а головне набагато конкретнішого значення. До речі, саме це слово лишалося, так би мовити, основним терміном самоідентифікації українських селян, їхнього колективного «ми» протягом XIX – XX ст., про що

дотепер відсутня інформація в довідниках, енциклопедіях, нині популярній Вікіпедії.

Зростає інтерес і до самого західного інтелектуального світу. Чи таким уже невідомим постає він для українських дослідників селянства, якщо зважити, що «гуманістична зарозумілість», якою страждали наративи європейських істориків, мала настільки домінуючий статус й інтелектуально переконливий вигляд, що раніше «східноєвропейцям» випадало тільки копіювати їх, вивчати й упродовжувати [10, 113 – 115]. Ситуація, вочевидь, не змінюється й тепер, коли мова заходить про з'ясування не менш складних явищ «редефініювання поняття людини», її «більшої інклюзивності» та диференціації [10, 114]. Лишається незмінною передусім тому, що українські дослідники й надалі отримують цю інформацію зі значним запізненням, щоправда, уже набагато динамічніше, ніж це було недавно. І хоча надалі оперативність знайомства буде покращуватися, вони мають пам'ятати, що «ієрархія видів завжди є... расистською й колоніальною». Власне тому аграрні студії в Україні отримують унікальну нагоду повернутися до селянства як «нелюдського іншого», за можливості позбавленого будь-якої упередженості й зверхності – поміщицької, державної, інтелектуальної, гуманістичної, сцієнтичної. Варто погодитися з думкою польських колег, що домодерні рефлексії істориків існували й раніше, але вони не були чітко означені й належно використані.

Одну з дослідницьких перспектив дає, безперечно, рятувальна історія, як її розуміє й пропонує Ева Доманська. Тут важливо наголосити, що для української історіографії проблема подолання провінціалізму від західної науки об'єктивно стоїть ще більш затребувано, аніж для історіографії польської, про що пише ця знана дослідниця. У контексті сучасних завдань увагу привертає ідея перенесення наголосу зі студій конфліктів «на дослідження співпраці, співіснування, добросусідства та приязні» [див. 8, 133]. Е. Доманська слушно зауважує, що в цьому місці «потенційна історія відкриває можливість для побудови... історії, яка посилається на ідею симбіозу як підставу співіснування» [8, 134]. У такому випадку принципово інакше виглядає ситуація з багатьма сторінками історії та, відповідно, інтерпретаційними сюжетами, які стосуються відносин українських селян із німецькими колоністами, євреями-орендарями, священиками та іншими «чужими людьми». Зокрема щодо уникнення надмірної романтизації взаємин, водночас – стереотипного зведення стосунків до антагоністичного протистояння (єврейських погромів тощо).

Оскільки постгуманістична історія постає в методологічно й тематично різних дослідницьких опціях, селянознавчі студії можуть бути збагачені екзистенційним напрямом, який «шукає таємниць становища людини» [10, 125]. Скажімо, вихід на людську інтимність повертає нас до проблеми, яку не спромоглися ефективно вирішити ні романтична, ні модерна моделі. Адже йдеться про інтимність, котра поширюється далеко за межі «банальної сексуальності», і якою так багате життя і соціуму, й індивіда. У цьому не так уже й важко переконатися, якщо зважити, що більша частина життя людини

(селянина) справді проходила в щоденних пізнавальних і моральних дилемах.

Слідом за Ерікою Фудж та іншими дослідниками Т. Вісліч піднімає проблему тварин у ранньомодерній (домодерній) історіографії. Звертає увагу на інакше ніж у модерні трактування стосунків між людьми й свійською худобою, «тваринної історичної суб'єктності (агентності)», навіть «карної відповідальності тварин». І хоча до революційних змін в історіографії селянства тут ще далеко, є підстави вважати, що власне селянознавство в його українському вимірі має нагоду скористатися пропозиціями постгуманістики, аби його предстанки вдихнули в епістемологію своїх досліджень той справді значний «тваринний» потенціал, яким був настільки багатий культурний світ мешканців українського села.

Висновки. Протягом останньої чверті століття українське історичне селянознавство пройшло помітну еволюцію, що зумовлено насамперед радикальними змінами в посткомуністичному суспільстві, а також по суті революційним за своїм значенням поживленням стосунків із західною історичною наукою, гуманітаристикою та, віднедавна, постгуманістикою. Цей процес постійно супроводжувався пошуком нових методологічних підходів (беручи ширше коло дослідників, варто вочевидь казати про їхнє пристосування). Їхній загальний вектор – порівняно більша чи менша адаптація до постмодерних студій, хоча, треба зауважити, автори масової історіографічної продукції не надто переймалися таким «надзавданням».

Провівши дослідження заявленої проблеми, автор прийшов до розуміння важливості поглиблення інтелектуального аспекту селянознавчих досліджень епохи модерності, зокрема, що стосується «переломних» у багатьох відношеннях подій першої третини ХХ століття. З-поміж іншого, концептуально якіснішого аналізу потребує проблема релігійності, що для українських селян фактично означало не лише право вірити чи ні в існування Всевишнього Творця, а й перспективу радикальної зміни їхнього внутрішнього світу (характеру свідомості). Ба більше, таке «оновлення» неодмінно означало перехід ініціативи до нових політичних сил, які були надто далекими до прагнень перейматися нагальними проблемами селян, як вони їх самі уявляли.

Сучасна українська історіографія селянства, яка репрезентує певну європейську субкультуру, уже добре відома своїм громадянським непослухом, проте вона ще не напрацювала такий епістемний непослух, який, уникаючи повернення до романтичного історіографічного нативізму, національної (націоналізованої) та інших «архаїчних» історій, викликав би схвалення провідних наукових шкіл, зміцнив довіру сучасного читача.

Список використаної літератури та джерел:

1. Данилов В. П. Аграрная реформа и аграрные революции в России / В. П. Данилов // Великий незнакомец : крестьяне и фермеры в современном мире : хрестоматия / Сост. Т. Шанин ; под ред. А. В. Гордона ; пер. С. А. Белова и др. – Москва : Прогресс ; Прогресс-Академия, 1992. – С. 310–321.
2. Kutschabsky W. Die Westukraine im Kampfe mit Polen und dem Bolschewismus in den Jahren 1918 – 1923.

W. Kutschabsky. – Berlin : Junker u. Dönnhaupt, 1934. – 439 s.

3. Nazaruk O. Ucieczka ze Lwowa do Warszawy : Wspomnienia ukraińskiego konserwatysty z pierwszej połowy października 1939 roku / O. Nazaruk. – Przemysl, 1999. – 120 s.
4. Житков О. Селянське питання в Українській революції 1917 – 1921 рр. Історіографічне дослідження : моногр. / О. А. Житков. – 2-е вид., допов. – Харків : Мачулін, 2018. – 598 с.
5. Shanin T. The Roots of Otherness : Russia's Turn of Century / Teodor Shanin. – Vol. 2. Russia, 1905 – 07. Revolution as a Moment of Truth. – London : The Macmillan Press, 1986. – 380 s.
6. Зашкільняк Л. Історична пам'ять та історіографія як дослідницьке поле для інтелектуальної історії / Л. Зашкільняк // Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 15/2006 – 2007. – С. 855–862.
7. Присяжнюк Ю. П. Сучасна історіографія пореформеного селянства / Ю. П. Присяжнюк, В. В. Бондар // Укр. іст. журн. – 2011. – № 2. – С. 180–201.
8. Доманська Е. Речі як Інші / Е. Доманська // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / Гол. ред. В. Смолий ; відп. ред. І. Колесник. – Вип. 2. – Ч. 1. – Київ : Ін-т історії України НАН України, 2006. – С. 125–143.
9. Присяжнюк Ю. П. Віра українських селян в «добрих царів» після скасування кріпацтва / Ю. П. Присяжнюк // Культура народів Причорномор'я. – 2001. – № 24. – С. 123–126.
10. Вісліч Т. Дослідження домодерну у перспективі постгуманістики Т. Вісліч // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки : зб. наук. пр. / Редкол. : І. І. Колесник (відп. ред.) та ін. – Київ, 2016/2017. – Вип. 9. – С. 113–128.
11. Бабак М. Сільська фотографія Середньої Наддніпрянщини кінця ХІХ – ХХ ст. : кол. моногр. / М. П. Бабак, О. С. Найден, Ю. П. Присяжнюк та ін. ; наук. ред. О. С. Найден, відп. ред. М. П. Бабак. – Київ : ТОВ «Інтертехнологія-Черкаси», 2014. – 718 с.

References:

1. Danilov V. P. (1992) Agrarian reform and agrarian revolutions in Russia. Great stranger : peasants and farmers in modern world. Comp. T. Shanin ; ed. A. V. Gordon ; trans. S. A. Belov and others. Moscow : Progress ; Progress-Academia. 310–321 (in Rus.)
2. Kutschabsky W. (1934). Die Westukraine im Kampfe mit Polen und dem Bolschewismus in den Jahren 1918 – 1923. W. Kutschabsky. Berlin : Junker u. Dönnhaupt. 439 (in Ger.)
3. Nazaruk I. (1999). Ucieczka ze Lwowa do Warszawy : Wspomnienia ukraińskiego konserwatysty z pierwszej połowy października 1939 roku / O. Nazaruk. Przemysl. 120 (in Pol.)
4. Zhytkov O. (2018) Peasant question in Ukrainian revolution 1917 – 1921 years. Historiography research : monograph. 2 issue, supplemented. Kharkiv : Machulin. 598 (In Ukr.)
5. Shanin T. (1986). The Roots of Otherness: Russia's Turn of Century / T. Shanin. Vol. 2. Russia, 1905 – 07. Revolution as a Moment of Truth. London : The Macmillan Press. 380 (in Eng.)
6. Zashkilniak L. (2006 – 2007) Istoriychna pam'iat' I istoriografii yak doslidnyts'ke pole dlia intelektual'noi istorii. Ukraina : kulturna spadschyna, natsionalna svidomist', derzhavnist'. 15, 855–862 (Historical memory and historiography as research field for intellectual history. Ukraine : cultural heritage, national consciousness, statehood. 15, 855–862 (In Ukr.)
7. Prysiazhiuk Yu. P., Bondar V. V. (2011) Suchasna istoriografia poreformennogo selianstva. Ukrainyky ist. zhurn. 2, 180–201 (Modern historiography post-reform peasantry. Ukrainian peasantry belief in «good kings» after abolition of serfdom. Ukrainian history journal. 2, 180–201 (In Ukr.)
8. Domanska E. (2006). Rechi yak inshi. Eidos. Almanakh teorii ta istorii istorychnoi nauky : zb. nauk. pr. V. Smoliiy

(red.) ; redkol. : I. I. Kolesnyk (vidp. red.) ta in. Kyiv : In-t Istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 2, 1, 125–143. (Things like others. Eidos. Almanakh of theory and history of historical science : digest of science works. V. Smoliy (Ed.); the reditorial board I. I. Kolesnyk (responsible editor) and others. Kyiv : Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine. 2, 1, 125–143 (in Ukr.)

9. Prysiazhniuk Yu. P. (2001) Vira ukrainskyh selian v «dobryh tsariv» pislia skasuvannia kripatstva. Kultura narodov Prichernomoria. 24, 123–126 (Ukrainian peasantry belief in «good kings» after abolition of serfdom. The culture of the peoples of the Black Sea. 24, 123–126) (In Ukr.)

10. Vislich T. (2016 – 2017). Doslidzhennya domodernu u perspektyvi posthumanistyky. Eidos. Almanakh teorii ta istorii istorichnoi nauky : zb. nauk. pr. V. Smoliy (red.) ; redkol. : I. I. Kolesnyk (vidp. red.) ta in. Kyiv : In-t Istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 9, 113–128. (Postmodern research in the perspective of post humanities. Eidos Almanakh of theory and history of historical science: digest of science works. V. Smoliy (Ed.) ; the reditorial board I. I. Kolesnyk (responsible editor) and others. Kyiv : Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine. 9, 113–128 (in Ukr.)

Babak M. P., Naiden O. S., Prysiazhniuk Yu. P. (2014). Rural photography of the Middle Naddnriprianschyna at the end of the nineteenth – twentieth centuries : a collective monograph. Kyiv : Intertehnologii-Cherkasy. 718 (in Ukr.)

Y. Prysiazhniuk

UKRAINIAN PEASANTRY IN THE CONTEXT OF MODERN RESEARCH TASKS

Introduction. The last spark of peasant research in Ukraine dates back to 2000s. It's difficult to say whether the interest of this theme was less before, but in 2007 alone three thematic monographs got out of print. Their authors O. Mykhailiuk, Y. Prysiazhniuk, A. Zayarniuk were interested in the sociological and cultural aspects of the Ukrainian peasantry in the middle of the nineteenth – first decades of the twentieth centuries. Moreover two of them paid attention to the peasantry of Naddnriprianschyna, while the third figured out his Galician phenomenon. In general, it was about the change of both the inner world of people «from the land» and the transformation of their social practices. Now, after a little time has passed, during which new epistemological approaches have been developed, the previously obtained results become more obvious. At the same time, the

professional inventory requires the old and new paradigms that «received a residence permit» in Ukrainian historical studios in the end of the 2010s.

Purpose. Relying on the achievements of modern peasant studies, the author tried to optimize the methodological approaches of research, as well as to create vectors of further studies in view of the prospects offered by post humanism.

Methods. Actually post humanist studios are intended to criticize the «politically suspicious» humanism, yet popular as anthropocentrism, to help seriously improve the explanatory models of Ukrainian historical writing. The author tried to do this through acquaintanceship with a collection of western (Euro-Atlantic) scholars who present publications by well-known Polish historians Eve Domanskaia and Tomasz Vislich.

Results. The author suggests the main results of the research on the background of the latest historiographical works of primary Ukrainian scholars. Particularly in every fundamental study contains a new factual material brought into scientific circulation, as well as theoretical innovations. In the context of the general modernization of the Ukrainian community at the end of nineteenth and first third of the twentieth century, it has been specifically proved that, at a time when many forces were needed to solve the internal problems, the Ukrainian intelligentsia had a weakly influence on social processes and the peasantry world in particular. In a situation where the industrial society, with its mechanization, agronomy, veterinary medicine, radio broadcasting, transport infrastructure, the unwillingness of the authorities to pursue a balanced policy of protection and counterbalance, new person, was needed the peasants had to live through a peculiar stress, which was a part of the a sense of human dignity destruction.

Originality. The scientific innovation of the study is in the fact of obviously greater possibilities of postcolonial, post sectarian peasant and other researches, and also in existential direction. The author showed how Bolsheviks succeeded in destroying the traditional religiosity of the Ukrainian peasantry, using the methods of rough plantation of the atheistiv outlook, total violence against people – moral, psychological, and synchronous and physical. The example of Gons apostasy shows the author's verification.

Conclusion. Today Ukrainian historiography of the peasantry, which represents the European subculture, is well known for its civil disobedience. But the epistemic disobedience that would strengthen the confidence of the modern reader has not been developed yet.

Key words: Ukrainian peasantry, Dnieper, historiography, methodology, post humanism, political factor.

ЕТНОКУЛЬТУРНЕ БУТТЯ, ДУХОВНІСТЬ І СВІТОГЛЯД СЕЛЯНСТВА

УДК 37.014.52:281.9 (470) (477.5) «311»
DOI: 10.31651/2413-8142-2018-20-80-85

І. М. Петренко

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки та суспільних наук Полтавського університету економіки і торгівлі

РОЛЬ СЕЛЯНСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ У ФУНКЦІОНУВАННІ ЦЕРКОВНОПАРАФІЯЛЬНИХ ШКІЛ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. (НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНСЬКИХ ЛІВОБЕРЕЖНИХ ЄПАРХІЙ)

Статтю присвячено з'ясуванню значення органів селянського самоврядування у розвитку церковнопарафіяльних шкіл українських лівобережних єпархій, які в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. перебували в складі Російської імперії. На основі виявлених і проаналізованих фактів зроблено висновок про значну роль селянського самоврядування у матеріальній підтримці церковних шкіл та їх педагогічних кадрів. Органи селянського самоврядування приймали рішення про допомогу громади щодо облаштування шкіл, влаштування приміщення для них та забезпечення необхідною навчально-методичною літературою.

Ключові слова: волосний схід, волосне правління, сільська громада, церковна школа, благодійництво.

Постановка проблеми. В умовах реформування сфери освіти актуалізується вивчення історичного досвіду функціонування різних типів шкіл. В українських землях наприкінці ХVІІІ – початку ХХ ст. початкові народні школи перебували під опікою Російської Православної Церкви. Традиційно церква виконувала дві функції: задоволення релігійно-духовних потреб суспільства та освітня. Оскільки початкові школи під опікою духовенства у зазначений період були найпоширенішим типом шкіл, то усю початкову освіту називали церковною, а з 1884 року – церковнопарафіальною. У період перебування більшості українських земель під владою російського самодержавства, церковне шкільництво мало періоди розквіту і занепаду. В означених хронологічних межах, на 1860-ті роки припадає розквіт церковного шкільництва, що було зумовлене ліквідацією кріпацтва та низкою демократичних реформ. На хвилі реформ 1860-х років посилюється суспільний інтерес до поширення освіти. Особливих успіхів набуло поширення початкової освіти в лівобережних єпархіях Російської імперії.

Крім того, нині в Україні відбувається реформа місцевого самоврядування (децентралізація). Однією з головних складових плану реформ є надання додаткових повноважень територіальним громадам і передача повноважень з центру на місця.

Зважаючи на такі зміни, актуальним є дослідження ролі органів селянського самоврядування у функціонуванні такого поширеного типу шкіл, як церковнопарафіяльні школи у лівобережних українських єпархіях, які в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. перебували в складі Російської імперії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Новітня вітчизняна історіографія з порушеної нами теми представлена напрацюваннями О. Драч [1], Г. Степаненко [2], В. Перерви [3], С. Бричок [4], І. Петренко [5], М. Янчук [6] та інших. У доволі широких географічних межах дослідники висвітлювали загальні тенденції розвитку початкової народної освіти, показували державну освітню політику, проаналізували освітній процес, контингент учнів та вчителів тощо. Однак на широкому історичному тлі губиться роль органів селянського самоврядування у функціонуванні церковнопарафіяльних шкіл лівобережних українських єпархій у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Автор статті ставить за мету з'ясувати участь органів селянського самоврядування у функціонуванні церковнопарафіяльних шкіл українських лівобережних єпархій Російської імперії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. У дореформені часи понад 95 % населення українських губерній становило селянство, яке володіло різним правовим статусом. 60-ті роки ХІХ століття стали часом корінних перетворень суспільного та державного ладу. Були проведені земська, судова, міська, фінансова, шкільна та інші реформи. Втім, найбільш значущим перетворенням, яке вплинуло практично на всі галузі громадського життя, стала ліквідація кріпацтва 19 лютого 1861 року.

Самоврядування в сільській місцевості регулювалося спеціальними нормами Загального Положення від 19 лютого 1861 р. Згодом (березень 1902 р.) усі питання сільського самоврядування вирішувалися відповідно до «Положення про сільський стан», в якому спеціальний розділ було присвячено устрою сільських громад, волостей і врядуванню. Положенням установлювався порядок повноважень та організації діяльності сільських і волосних сходів, волосного правління, волосного старшини, писаря, волосного суду, порядок призначення і звільнення посадових осіб, стягнення податків тощо.

Кожна сільська громада (одне чи декілька поселень) як орган самоврядування мала сільський схід, на якому обирали сільських посадових осіб, вирішували дрібні земельні й поліційні справи, розподіляли податки. Значно більшого значення в самоврядуванні селян мав волосний схід, до складу якого входили сільські й волосні посадові особи на чолі з волосним старшиною.

У XIX ст. Російська Православна Церква була підпорядкована Синоду, на неї покладалося завдання виховати молоде покоління в душі уварівської тріади «самодержавство, православ'я, народність». Водночас церковне керівництво було зацікавлене в організації освіти для народу, адже в цей період духовенство залишалося найосвіченішою верствою населення.

Церковнопарафіяльні школи – початкові школи при парафіях у дореволюційній Російській імперії. У 1884 і 1891 рр. їх відкриття регламентувалося спеціальними правилами. Підпорядковувалися парафіяльним училищним радам, місцевим органам училищної ради Синоду. Поділялися на однокласні (2–3 роки навчання) і двокласні (4–5 років).

Поки столична влада обговорювала необхідність відкриття церковнопарафіяльних шкіл, на місцях почали діяти. Селяни, після скасування кріпацтва, бажаючи своїм дітям кращого майбутнього, стали охоче віддавати своїх дітей до школи. Процеси заснування церковнопарафіяльних шкіл набрали небачених масштабів – за одне десятиліття кількість церковнопарафіяльних шкіл виросла у сотні разів, а число школярів збільшилося вдесятеро. Розвиток церковнопарафіяльних шкіл у лівобережних губерніях відбувався у досить несприятливих умовах, коли чимало інтелігенції виступало проти релігійного компоненту в шкільній освіті і пропагувало переваги суто світської школи.

В 60-х роках XIX ст. стала енергійніше розвиватися мережа міністерських шкіл. Крім того, саме в цей період з'являється і ще один вагомий конкурент – земства, котрі засновують земські школи. Якщо міністерські навчальні заклади в цю епоху не користувалися особливою популярністю, то земські школи, як явище більш «демократичне», швидко розповсюджувалися в губерніях. Там, де з'являлася державна школа, церковнопарафіяльні школи повинні були витримувати конкуренцію. А от зі земською школою конкурувати було значно важче. І з появою такої школи у одному з населених пунктів церковнопарафіяльні школи зазвичай не витримували протистояння і припиняли своє існування.

Духовенство обстоювало необхідність існування церковної школи, котра мала тисячолітню традицію існування і закликало державних чиновників не нищити церковне шкільництво. Однак можливості були явно нерівними. Державні школи в 60-х роках XIX століття спиралися на щорічну матеріальну підтримку державного бюджету, земські отримували вагомий дотації від земств, а церковнопарафіяльні школи довгий час існували за рахунок парафіян і були «сильно зависимы от тощего церковного кошелька». Церковні школи були бідними, «с вопиющей нуждой», містилися в непристосованих приміщеннях. «В избенках на курьих ножках продолжают существовать церковные школы, без гроша в бюджет, без сочувствия правительства» [7, 2057].

Втім, церковні школи такі вистояли, і не припинили існування. На початку 60-х рр. XIX ст. досить енергійно зростало їхня чисельність у лівобережних епархіях. Далі процес розбудови церковно-шкільної системи став розвиватися значно повільніше. У цього уповільнення були вельми вагомі і об'єктивні причини – починаючи з 1863 р. з'являються земства та земські школи, котрі мали краще фінансування і тому створювали серйозну конкуренцію для церковних шкіл.

Виклик земств отримав гідну відповідь – миряни Полтавської епархії стали масово збиратися на гомінкі сільських збори, на яких вони приймали особливі громадські угоди («общественные приговоры») щодо матеріального забезпечення церковнопарафіяльних шкіл. Такі угоди були типовими і їх тексти часто повторювалися за виключенням цифри грошових сум, яка в кожному населеному пункті була своя. Наведемо одну з таких угод, укладену козаками селі Білоцерківців:

«Общественный приговор
1864 года генваря 19 дня.

Мы, нижеподписавшиеся, Полтавской губернии Лохвицкого уезда Яцыновской волости, козаки села Белоцерковец наличные домохозяева, быв сего числа на сельском сходе при нашей сборной избе, по разным общественным надобностям, в присутствии нашего головы козака Ивана Фурсы, где, между прочим, слушали личное предложение нашего приходского священника Симеона Перчинова о снискании средств к обеспечению церковноприходской школы, уже несколько лет беспрерывно существующей в нашем селе Белоцерковцах без определенных средств. И мы, видя из примера учащихся детей наших и собратьев ту пользу, которую некоторые из них получили от упражнения в чтении, пении церковном и писании, к общей радости всех нас, то в сем благом и общепольном деле образования наших детей охотно согласились и, со своей стороны, при умножении учащихся, коих в настоящее время мужского пола до 50-ти и женского до четырех душ, всегда посильно содействовать потребностям сельской школы нашей и касательно поддержки ее приговорили:

1. Дом, устроенный при церкви еще в 1859 году, содержать в должном порядке и отапливать оный, для чего жертвуем с каждого домохозяйства по 2-3 и более куля ржаной соломы.

2. Поставлять ежегодно сторожа.

3. На учительские надобности согласны произвести сбор по 5 копеек с каждой наличной души ежегодно и, сверх того, производить платеж со стороны самих родителей, за каждое действительно учащееся дитя от 50 до 75 копеек серебром, исключая бедных и сирот. Деньги эти взимать при податях по полугодно и записывать в особую книгу приходом и расходом» [8, 92-93].

Далі такий документ направлявся на затвердження вищого начальства – до волосного правління. У 1864 р. «Полтавские епархиальные ведомости» мало не в кожному номері публікували такі постанови, укладені у містах та селах Полтавщини.

Зміст цих документів далеко не завжди відповідав дійсності. Коли справа доходила до збору коштів, то нерідко частина мирян відмовлялася виконувати умови таких угод. Саме тому церковнопарафіяльні школи ще довго були біднішими від земських.

На межі 60-70-х років XIX ст. у церковній школі з'явився ще один конкурент – до справи взялося міністерство народної освіти, яке нарешті таки вирішило поряд з існуючими церковними та земськими школами, відкрити мережу міністерських державних шкіл. За цією справою стояв як наказ вищої влади, так і чималі кошти, виділені з держбюджету. Питання про фінансування церковних шкіл уряд почав вирішувати відразу ж після закріплення законодавчим шляхом їхнього існування. У §2 «Правил про церковнопарафіяльні школи» 1884 року вказано, що школи даного типу відкривалися парафіяльними священиком або з його дозволу іншими членами причту на місцеві кошти парафії, без допомоги або з допомогою від сільських чи міських громад, парафіяльних попечительств і братств, земських та інших громадських і приватних закладів чи осіб, єпархіального та вищого духовного начальства, а також казни [9, 10].

Однак держава не поспішала жертвувати гроші на церковні школи, переклавши основні турботи про відкриття й утримання шкіл на плечі православного парафіяльного духовенства та місцевих органів влади. Зокрема, у 1885 році на 9 000 церковнопарафіяльних шкіл і шкіл грамоти Російської імперії було виділено лише 55 500 крб. Головними ж коштами на утримання цих шкіл були місцеві: від сільських громад надійшло 190 903 крб. 71 коп., батьків учнів – 80 526 крб. 19 коп., попечительств і братств – 55 500 крб., приватних осіб – 80 163 крб., церков і монастирів – 30 303 крб., земства – 31 992 крб. 82 коп. Загальна сума витрат на церковні школи у 1885 році становила 528 067 крб. (на одну школу припадало 58 крб.) [10, 675].

У §3 «Положення про церковні школи відомства православного віросповідання» 1902 року вказано, що школи такого типу утримуються частково або повністю: 1) на кошти, які жертвують земства, міста, громади, стани, церкви, парафії, монастирі, парафіяльні попечительства і братства, благодійні заклади і приватні особи; 2) на спеціальні кошти Синоду; 3) на кошти Державного казначейства; 4) на суми, що осигнуються із губернських земських зборів у місцевостях, де не введено земські заклади [11, 366].

Традиція церковної школи, яка була притаманна місцевому православному населенню протягом багатьох століть, не викоринилася відразу із появою земських та міністерських шкіл. І серед духовенства, і навіть серед світських педагогів були противники суто світської школи, яка дає знання, але часом оминає увагою духовність та виховання.

Після скасування кріпацтва школа давала селянину ширші перспективи, але більшість простолюду це зрозуміло далеко не відразу й індивідуально ставлення населення до школи ще довго давало себе знати. Деякі представники місцевої влади, розуміючи користь шкільної освіти, вживали рішучих засобів для наповнення школи учнями – навіть штрафували тих батьків, котрі не відправляли дітей навчатися.

До утримання церковнопарафіяльних шкіл уряд, Синод та місцеві органи управління намагалися залучити насамперед місцеві громади [12, 44]. Циркуляром Харківського губернатора від 25 травня 1884 року і постановою Валківської повітової училищної ради від 1 жовтня 1886 року сільські громади було зобов'язано фінансувати ті народні

училища, зокрема церковнопарафіяльні школи, що були відкриті за їхнім клопотанням. Однак, згідно із доповідями єпархіальних спостерігачів, лише невелика кількість шкіл отримувала від сільських громад необхідні кошти. Непоодинокими були клопотання вчителів церковнопарафіяльних шкіл про надання їм певної матеріальної допомоги. Сільські громади через бідність населення, як правило, були не в змозі забезпечити школу всім необхідним. Іноді це викликало протест та відмову від участі у фінансуванні церковнопарафіяльних шкіл. Зокрема, у 1886 році священик села Черемушине Валківського повіту Харківської губернії Петро Дюков і диякон Василь Християновський скаржилися на селянську громаду, яка відмовилася утримувати церковнопарафіяльну школу і платити законовчителів та вчителів заробітну платню [13; 24, 2].

Траплялося, що через нестачу достатньої кількості коштів священики не мали змоги розрахуватися із селянами за певні витрати щодо налагодження нормальної діяльності церковнопарафіяльних шкіл, у зв'язку із чим виникали між ними конфлікти і непорозуміння. Так, селянин Савелій Святушенко скаржився на священика парафіяльної церкви однієї слободи Охтирського повіту Харківської губернії Василя Полтавцева за те, що йому лише частково заплатили гроші за побудоване ним приміщення для церковнопарафіяльної школи [14, 2]. Селянин Федір Дем'яненко, який представляв інтереси купця Петра Шевченка, вимагав гроші за дошки, які він надав церковнопарафіяльній школі при Воскресенській церкві слободи Коломака Валківського повіту. Суд постановив стягнути із школи кошти за дерево [15; 2, 5].

Місцеві органи влади й управління і парафіяльний священик повинні були відшукувати різноманітні способи фінансування церковнопарафіяльних шкіл. Наприклад, найкращою церковнопарафіяльною школою в Чернігівській губернії, згідно із річними звітами єпархіального спостерігача, вважалася школа в селі Івашкове Городнянського повіту. Її було засновано у 1887 р. священиком І. Ремболовичем за сприяння поміщиків Туманських. Дуже багато зусиль довелося докладати священику аби переконати мешканців у необхідності відкриття школи для селянських дітей. За вироком сільського сходу на влаштування школи із кожного двору було вирішено зібрати по 2 крб., що в сумі склало 960 крб. На ці кошти й було збудовано приміщення для церковнопарафіяльної школи. Кошти на утримання школи склалися із таких внесків: 1) щорічно місцева церква жертвувала 25 крб.; 2) парафіяльне попечительство – 25 крб.; 3) земська управа 100 крб., зауважуючи, що в освітньому відношенні церковнопарафіяльна школа повинна стояти на рівні із земськими, і, щоб один член управи щорічно відвідував її; 4) завдяки турботам попечителя було складено постанову селянського сходу, згідно із якою від кожної десятини орної землі збирати щорічно, разом із іншими податками, по три копійки – всього 120 крб.; 5) батьки учнів при вступі до школи сплачували по 1 крб., що в загальній сумі становило у середньому 90 крб.; 6) два шинки, які були у селі, щорічно відраховували на користь школи від своїх прибутків 80 крб.

Отже, всього на утримання Івашківської церковнопарафіяльної школи Городнянського повіту Чернігівської губернії надходило 440 крб. Із цієї суми у рік витрачалося 390 крб., а ті 50 крб., що залишалися, йшли на ремонт шкільного приміщення та надвірних господарських прибудов до неї [16, 998–1004]. Чернігівський губернатор наказом від 3 травня 1888 року зобов'язав волосних старшин сприяти священикам у підтримці церковнопарафіяльних шкіл, а також, щоб сільські громади виконували зобов'язання з утримання шкіл [17, 391].

Церковнопарафіяльні школи не мали якогось одного типу приміщень. Нестача пристосованих для навчання будівель стала однією із головних проблем цих навчальних закладів. В основному церковнопарафіяльні школи розміщувалися у найманих будинках, церковних сторожках, квартирах вчителя або священика тощо. Відсутність задовільного приміщення призводила до відмови у прийомі дітей до школи. Нерідко громади села приймали рішення про будівництво приміщень для школи. Так, селяни с. Сухоносівки Лохвицького повіту Полтавської губернії у 1900 році прийняли рішення про асигнування на будівництво приміщення для місцевої церковнопарафіяльної школи у сумі 1 511 крб. 98 коп. [18, 4].

У 1894 р. Іванківський волосний схід села Гурбинці Прилуцького повіту Полтавської губернії постановив відкрити церковнопарафіяльну школу, на яку місцева селянська громада асигнувала 2 700 крб. і зобов'язалася виділяти щорічно на її утримання 700 крб. При школі було утворено другий клас, у якому здійснювалася підготовка учителів для шкіл грамоти та збудовано гуртожиток. Матеріально школу та гуртожиток підтримувала відома родина Галаганів [19, 1].

Іноді місцеві сільські громади повністю брали на себе утримання церковнопарафіяльних шкіл. Так, у Полтавській єпархії за вироком трьох сільських громад Великобудушанської волості було вирішено щорічно виділяти по 25 крб. на опалення і утримання школи [20, 938].

Про те, що у фінансуванні церковнопарафіяльних шкіл першість належала місцевим надходженням підтверджують такі дані. Упродовж 1884–1908 рр. на церковнопарафіяльні школи Російської імперії витрачено 195 860 251 крб., із яких 95 895 498 крб. виділило Державне казначейство і 99 964 753 становили місцеві надходження (найбільші суми становили добровільні пожертви: від церков і монастирів – близько 18 000 000 крб., сільських громад – 22 000 000 крб., приватних осіб – 23 000 000 крб.) [21, 10]. Тобто, виходячи з цього, ми можемо зробити такий висновок, що своїй організації та існуванню церковнопарафіяльна школа завдячує передусім місцевим органам влади, благодійникам, монастирям. У зв'язку із цим, на наш погляд, відпадає точка зору багатьох світських осіб стосовно того, що церковнопарафіяльна школа не мала під собою ніякої реальної основи, була нав'язана державою й існувала лише завдяки її підтримці. Навіть збори Глухівського повітового земства Чернігівської губернії у 1914 році констатували, що всі існуючі у повіті церковнопарафіяльні школи, які користувалися матеріальною підтримкою земства, протягом багатьох

років задовольняли потреби у навчанні селянських дітей грамоті.

Матеріальне забезпечення церковнопарафіяльних шкіл Лівобережної України можна умовно поділити на два етапи. Перший – 1884 – 1896 рр., тобто з часу видання «Правил про церковнопарафіяльні школи» і до першого значного асигнування держави на користь шкіл. У ці роки держава брала мінімальну участь у фінансуванні церковнопарафіяльних шкіл. Утримання церковних шкіл було майже повністю перекладено на плечі місцевих органів влади, православне парафіяльне духовенство, Церкву, монастирі та приватних осіб. Однак така політика уряду Російської імперії та Синоду потерпіла крах.

Царські урядовці зробили висновки, що без матеріальної підтримки церковнопарафіяльних шкіл з боку держави вони приречені на зникнення. Населення Лівобережної України, зважаючи на бідність, не в змозі було утримувати церковні школи. Тому чиновники і обер-прокурор Синоду змушені були радикально змінити своє ставлення до фінансування шкіл. Другий етап – 1896 – 1917 рр., коли церковнопарафіяльні школи користувалися матеріальною підтримкою з боку держави. Це поліпшило становище вчителів, значно зросло будівництво пристосованих для навчання приміщень тощо. Школи жодного типу не користувалися такою матеріальною підтримкою з боку держави як церковнопарафіяльні.

Висновки. Отже, церковнопарафіяльні школи Лівобережної України упродовж другої половини XIX – початку XX ст. становили одну з важливих ланок системи початкової народної освіти. Мережа їх швидко зростала. Найвищий період розквіту церковнопарафіяльних шкіл припав на 1890-ті і початок 1900-х років. Це пояснювалося збільшенням матеріальних витрат на їхнє утримання з боку держави, адже до цього часу головними джерелами фінансування цих початкових навчальних закладів були селянські органи самоврядування, представники духовенства, благодійники, меценати, церкви, монастирі і самі селяни, які прагнули навчити дітей елементарній грамоті та нормам поведінки.

Перспективним є продовжити дослідження порушеної проблеми, зосередившись на таких питаннях, як характеристика учнівського контингенту, аналіз матеріального стану шкіл духовного відомства, а також кадрове їх забезпечення.

Список використаної літератури та джерел:

1. Драч О.О. Розвиток початкової освіти в Україні (1861-1917 рр.) : дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / О. О. Драч. – Х., 2001. – 280 с.
2. Степаненко Г.В. Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX – початок XX ст.) : дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Г. В. Степаненко. – К., 2002. – 225 с.
3. Перерва В.С. Історія шкільництва в містах і селах Київщини XIX – початку XX ст. / В. С. Перерва. – Біла Церква : Вид. О. Пшонківський, 2008. – 672 с.
4. Бричок С.Б. Церковнопарафіяльні школи в системі початкової освіти на Волині (друга половина XIX – 20-ті рр. XX століття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / С.Б.Бричок. – Житомир, 2005. – 26 с.
5. Петренко І.М. Церковнопарафіяльні школи Лівобережної України в системі освітньої політики уряду Російської імперії (1884-1917 рр.) / І. М. Петренко. – Полтава : РВЦ ПУСКУ, 2008. – 161 с.

6. Янчук М.М. Церковно-шкільний журнал Київської єпархії кінця XIX – початку XX ст.: інформаційний потенціал джерела / М. М. Янчук // Емінак: науковий щоквартальник. – 2016. – № 2. – (Т.3). – С. 90-96; Янчук М.М. Відкриття церковних шкіл в Уманському повіті у 1860-х роках / М. М. Янчук // Емінак: науковий щоквартальник. – 2016. – № 3 (15). – Т. 3. – С. 10-15; Янчук М.М. Освітній процес у початкових церковних школах XIX ст. / М. М. Янчук // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 24. /За заг. ред. проф. О.А. Мельничука. – Вінниця: ФОП Корзун Д.Ю., 2016. – С. 37-42.
7. Новые дни в жизни церковной школы // Полтавские епархиальные ведомости. – 1910. – № 31. – С. 2050-2062.
8. Из епархиальной хроники // Полтавские епархиальные ведомости. – 1864. – № 7. – С. 92-94.
9. Центральний державний історичний архів України у м. Київ (далі – ЦДАУК), ф. 442, оп. 615, спр. 268, 86 арк.
10. Церковно-приходские школы в 1885 г. // Черниговские епархиальные известия. Часть неофициальная. – 1887. – № 24. – С. 674-679.
11. Пругавин А.С. Законы и справочные сведения по начальному народному образованию. – СПб., 1904. – 1095 с.
12. ЦДАУК, ф. 442, оп. 631, спр. 474, 44 арк.
13. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО), ф. 636, оп.1, спр.45, 26 арк.
14. ДАХО, ф. 40, оп.103, спр.22, 13 арк.
15. ДАХО, ф. 40, оп.103, спр.104, 5 арк.
16. Светлая страничка из жизни церковно-приходских школ // Черниговские епархиальные известия. Часть неофициальная. – 1893. – № 24. – С. 998-1006.
17. Приказ Черниговского губернатора волостным старшинам 3 мая 1888 года за № 1821 // Черниговские епархиальные известия. Часть официальная. – 1888. – № 9. – С. 390-391.
18. Державний архів Полтавської області, ф. 512, оп. 1, спр. 2, 5 арк.
19. ЦДАУК, ф. 707, оп. 296, спр. 37, 22 арк.
20. Светлая страничка из жизни церковно-приходских школ // Черниговские епархиальные известия. Часть неофициальная. – 1893. – № 24. – С. 998-1006.
21. Журналы Глуховского уездного земского собрания 1914 года. – Глухов, 1915. – 431 с.

References:

1. Drach O. (2001). Development of elementary education in Ukraine (1861-1917). *Candidate's thesis*. Kharkiv. [in Ukr.].
2. Stepanenko G. (2002). Educational activity of the Orthodox clergy in Ukraine (XIX – early XX centuries). *Candidate's thesis*. K. [in Ukr.].
3. Pererva V. (2008). The history of schooling in the cities and villages of the Kyiv region from the 19-th to the beginning of the 20-th century. Bila Tserkva: O. Pshonkovsky. [in Ukr.].
4. Brichok S. (2005). Church Parish Schools in the Primary Education System in Volhynia (second half of the 19th – 20th years of the twentieth century): author's abstract dis for obtaining sciences degree Candidate Sciences. Zhytomyr. [in Ukr.].
5. Petrenko ². (2008). Church Parish Schools of the Left-Bank Ukraine in the system of educational policy of the Government of the Russian Empire. Poltava: RVC PUCKU. [in Ukr.].
6. Soldatenko, V. (1999). The Structure of Historiographical Development and Actual Problems in the Study of the History of the Ukrainian Revolution. *Ukrainian Historical Magazine*, 1, 68-85. [in Ukr.].
7. Yanchuk M. (2016). Church-School Magazine of the Kyiv Diocese of the End of the XIX-th and beginning of the 20th Century: Information Source of the Source. *Eminak: Scientific Quarterly* 2, 90-96. [in Ukr.]; Yanchuk M. (2016). The opening of church schools in the Uman district in the 1860's. *Eminak:*

- scientific quarterly*, 3, 10-15[in Ukr.]; Yanchuk M. (2016). Educational process in the early church schools of the nineteenth century. *Scientific notes of the Vinnytsa State Pedagogical University named after Mikhail Kotsyubinsky*, 24, 37-42 [in Ukr.].
8. From the Diocesan Chronicle (1864). *Poltavskye eparkhyalnie vedomosti*, 7, 92-94. [in Ukr.].
9. Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv (here in after referred to as CSHAUK). 442, 615, 268. [in Ukr.].
10. Parish schools in 1885 (1887). *Poltavskye eparkhyalnie vedomosti* 24, 674-679. [in Ukr.].
11. Pruhavin A. (1904). Laws and background information on primary public education. St. Petersburg [in Ukr.].
12. CSHAUK, 442, 631, 474. [in Ukr.].
13. State Archive of Kharkiv region (here in after referred to as DAHO), 636, 1, 45. [in Ukr.].
14. DAHO, 40, 103, 22. [in Ukr.].
15. DAHO, 40, 03, 104. [in Ukr.].
16. Light page from the life of parochial schools (1893). *Poltavskye eparkhyalnie vedomosti*, 24, 998-1006. [in Ukr.].
17. Order of the Chernigov Governor to the volost elders on May 3, 1888, No. 1821 (1888). *Poltavskye eparkhyalnie vedomosti*, 9, 390-391. [in Ukr.].
18. State Archive of Poltava region, 512, 1, 2. [in Ukr.].
19. CSHAUK, 707, 296, 37. (in Ukr.).
20. Light page from the life of parochial schools (1893). *Poltavskye eparkhyalnie vedomosti*, 24, 998-1006. [in Ukr.]. *Journals of the Glukhovsky district assembly of 1914* (1915). Glukhov. [in Ukr.].

I. Petrenko

THE ROLE OF SELF-GOVERNMENT IN THE FUNCTIONING OF PARISH CHURCH SCHOOLS IN THE RUSSIAN EMPIRE IN THE SECOND HALF OF THE XIX-TH - BEGINNING OF XX CENTURIES (AT THE EXAMPLE OF THE UKRAINIAN LEFT BANK DIOCESES)

Introduction. *In the context of reforming the sphere of education, actualization of the historical experience of the functioning of different types of schools is actualized in the Ukrainian lands at the end of the XVIII – early XX centuries. Primary folk schools were under the care of the Russian Orthodox Church. Traditionally, the church performed two functions: the satisfaction of the religious and spiritual needs of society and education. In the wake of the reforms of the 1860s, public interest in the spread of education intensified. Particular success has been the spread of elementary education in the left-bank dioceses of the Russian Empire.*

Now in Ukraine there is a reform of local self-government (decentralization). One of the main components of the reform plan is the provision of additional powers to territorial communities and the transfer of powers from the center to the seats.

The 60-s XIX century became the time of radical transformations of the social and state system. Land, judicial, city, financial, school and other reforms were conducted. However, the most significant transformation that affected practically all areas of public life was the liquidation of serfdom on February 19, 1861. Subsequently, the order of authority and organization of the activity of the bodies of rural self-government - rural and parish staircases, parish governorships, town hall officers, clerks, and parish courts were established.

Purpose. *The purpose of this article is to find out the participation of peasant self-government bodies in the functioning of church parish schools of the Ukrainian left-bank dioceses of the Russian Empire in the second half of the XIX and early XX centuries.*

The achievement of the questions posed by solving the following tasks: to analyze the attitude of the bodies of rural self-government to the functioning of church parish schools;

Understand the question of the ability of peasants to finance and support them; to study the problem of understanding the needs of peasants in the material support of church schools and their awareness of the role of education in the life of the peasant community.

Methods. *The methodological basis of the research is the principles of historicism and scientific objectivity. When writing the article were used as general scientific methods: logical analysis, systematization, generalization, and special: specific search, historical and geographical, problem-chronological.*

Results. *The material provision of church parish schools in the Left Bank of Ukraine can be divided into two stages. The first - from 1884 and up to 1896, that is, since the publication of the "Rules on church parish schools" and the first significant allocation of the state in favor of schools. During these years the state took a minimum part in financing church parish schools. The maintenance of church schools was almost completely translated into the shoulders of peasant self-government bodies, the Orthodox parish clergy, the Church, monasteries and private individuals. However, such a policy of the government of the Russian Empire and the Synod suffered a collapse.*

Originality. *This article analyzes the role of peasant self-government bodies, in particular village councils, where agreements were passed ("public sentences") regarding the opening of church parish schools and their material provision.*

Conclusion. *Thus, the church parish schools of the Left-Bank Ukraine during the second half of the nineteenth and early twentieth centuries. constituted one of the important parts of the system of elementary education. Their network grew rapidly. The highest period of flowering of church parish schools fell to the 1890s and early 1900s. This was due to an increase in the material costs of their maintenance by the state, since by this time the main sources of financing of these elementary educational institutions were peasant bodies of self-government, representatives of the clergy, philanthropists, churches, monasteries and peasants themselves, who sought to teach children basic literacy and norms behaviours.*

Key words: *rural community, rural areas, self-government, church schools, material support.*

УДК 94:332.152:304.3] (477)».../084
DOI: 10.31651/2413-8142-2018-20-85-90

А. Ю. Чабан

доктор історичних наук, професор кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

ПРИРОДНІ УМОВИ СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ ТА СПОСІБ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ

У запропонованому дослідженні на основі опрацьованих джерел та праць відомих учених-істориків проаналізовано вплив геодетерменічних факторів, зокрема природно-кліматичних умов, на формування та спосіб життя населення Середньої Наддніпрянщини у найдавніші часи історії України.

Природно-кліматичні умови, захищеність території, багаті земельні та водні ресурси сприяли розселенню, формуванню способу життя автохтонного населення цього унікального краю, яке було біля витоків українського етносу, зародження державотворчих процесів, виникнення та становлення українського козацтва.

Ключові слова: *природно-кліматичні умови, географічне районування, осіле землеробство, «руський острів», спосіб життя населення, захищеність території.*

Постановка проблеми. Актуальність теми полягає в тому, що природно-кліматичні умови в історії території та населення, що її заселяло, у найдавніші часи української історії, про що йдеться у нашому дослідженні, відіграли визначальну роль. За В. Ключевським, природне умови є та «сила, що тримає в руках колиску кожного народу» [1, 63].

Для Середньої Наддніпрянщини кліматичні умови, ґрунти, ріки, водорозділи, природний ландшафт стали детермінантою, що вирішальним чином впливала впродовж віків на життя населення. Безумовно, природні умови тієї чи іншої території оцінюються нами з сучасних позицій, що є далеко неадекватними тим далеким часам, коли залежність людини від природи була повною. Нині істинний стан природних умов спотворюється певними змінами, які відбулися в екосфері в результаті втручання людини. Так сталося, зокрема, і на Середньому Подніпров'ї, де у XVIII ст. по-хижацьки були винищені ліси, особливо в його західній частині, а в наш час – здійснено значні роботи з меліорації, споруджено величезні водоймища: Канівське та Кременчуцьке. Однак літописні джерела, праці дослідників XVIII–XIX ст., певні ознаки природних факторів, що не зазнали значних змін, дають нам змогу реконструювати природно-кліматичні умови життя наших предків із найдавніших часів. Зазначена проблема частково порушувалася у ряді публікацій, однак практично не стосувалася території Середньої Наддніпрянщини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Новітня історіографія з порушеної нами теми представлена напрацюваннями Д. Дорошенка [22], І. Крип'якевича [21] та інших. Водночас детальнішого вивчення потребує дослідження впливу на формування і спосіб життя населення природних умов Середньої Наддніпрянщини.

Автор статті ставить за мету дослідити природні умови Середньої Наддніпрянщини та їх вплив на формування і спосіб життя населення.

Виклад основного матеріалу. Розташована Середня Наддніпрянщина на правому та на лівому берегах Дніпра. На Правобережжі вона розташована на Придніпровській височині. Вона є досить розчленованою і припіднятою частиною землі з абсолютними висотами до 273 метрів над рівнем моря. Ця частина краю покрита ярами та болотами. Особливо складний рельєф має місцевість від Трахтемирова до Мошен, де досить значний перепад висот, що складає гірський характер території. Тут виокремлюємо Канівські гори та Мошногірський кряж. Природу визначають басейни річок Росі, Вільшанки, Тясмина, Висі, Гірського та Гнилого Тікичів, і дрібніших Ірдинки, Гнилого Ташлика, Сріблянки та десятків невеличких, часто безіменних, річечок, джерел, озерця [2].

Землі лівобережної частини Середньої Наддніпрянщини більш пологі. Ближче до Дніпра – низовинні з широким розвитком терас, інколи заболочені із значним заляганням підґрунтових вод. Значний вплив на природні умови полтавського Середнього Подніпров'я мають ріки Сула, Псьол, Ворскла (їх завершальні течії), а також менші: Супій,

Трубіж, Золотоношка, Чумгак, десятки ставків, озер [3, 481].

Геологічний склад ґрунтів Середньої Наддніпрянщини сформувався під впливом руху льодовика. Типовими ґрунтами краю є чорноземи: це опідзолені чорноземи та темнолесові ґрунти, сірі та ясносірі лесові, глибоко гумусні та лучні чорноземи. Відтак земля характеризується високою родючістю.

Значна частина Середнього Подніпров'я заліснена. Це в основному дубовоясеневі, дубовограбові гаї. Черкаський субір (сосна, дуб, клен, береза) – найпівденніша межа наддніпрянських хвойних лісів в Україні [4, 91–92].

На тій частині Київщини, Черкащини, Полтавщини, Кіровоградщини, що належить до Середньої Наддніпрянщини, чимало джерел, озер, ставів. Тільки на Черкащині їх понад 650 [5, 10].

Клімат Середнього Подніпров'я надзвичайно сприятливий для ведення господарства. З найдавніших часів він сприяв розселенню тут людей. У нас немає систематичних спостережень за кліматичними умовами з найдавніших часів, однак ті уривки літописів, де згадуються природні умови, переконують, що значних змін не відбулося. Навіть рукотворні моря не завдали істотних змін кліматичним умовам. Вони мають помірно-континентальний характер. Літо тут тепле й сухе, зима м'яка з частими відлигами. Середня температура січня мінус 6 градусів, липня – плюс 20 градусів. Сума атмосферних опадів 430–520 мм за рік. Тривалість вегетаційного періоду 158–210 днів [6, 103].

Територія Середньої Наддніпрянщини в тих межах, що визначена у працях М. Максимовича, М. Грушевського, сучасних дослідників [7], належить до зони Лісостепу на північних околицях і на півдні прилягає до Степової природної зони. Тобто, розташована на межі Лісостепу і Степу з природним прикордонням, порубіжною зоною, яка має ряд відмінних природних характеристик, що відрізняє її від інших територій. Насамперед землі Середнього Подніпров'я мали значні заліснені території, разом із тим тут великі масиви родючих чорноземів. Ця земля багата на річки, заплави, болота, яри та балки, що робило її населення природно захищеним від числених ворогів. Це є суттєвим в історії народу.

За оцінками природодослідників, Середня Наддніпрянщина поділяється на кілька фізико-географічних районів: Притікицький, Тясмино-Вільшанський, Дніпро-Тясминський, Лівобережний придніпровський райони, Білоцерківська рівнина та Канівське пасмо [8, 511]. Притікицький район включає в себе басейни річок Гірського та Гнилого Тікичів. Район характеризується розвинутою мережею річок, яка формувалася під дією ерозійних процесів, що відбувалися в четвертинний період. Цей район є західною межею Середнього Подніпров'я. Його осями є річки Гірський та Гнилий Тікичі, що майже меридіально перетинають західну частину середньої Наддніпрянщини. До XVIII ст. цей район був значно заліснений. ґрунти тут родючі, сприятливі для активного землеробства.

До безпосередньої території Середньої Наддніпрянщини належить Тясмино-Вільшанський район. На заході він межує з Притікицьким районом.

Однак рельєф його значно складніший від сусіднього. Район знаходиться в басейні річок Вільшанка, Гнилий Ташлик, Тясмин, які сформувалися в післятретинний період в результаті значних ерозійних процесів. На відміну від попереднього району, на формування рельєфу Тясмино-Вільшанського району мав значний вплив льодовик, південний край якого пройшов по лінії нинішніх сіл Вільшана, Макіївка, Тимошівка. Ріки цього району належать в основному до басейну Дніпра. Землі порізані ярами, балками, досить заліснені, однак немало тут і родючих територій. Він сформувався в давні часи під дією льодовика та самого Дніпра. В основному це плоска рівнина.

Тераси Тясмина та Дніпра заліснені. Землі тут мають складний характер. У давні часи вони були піщаними, що сформувалися під впливом змінної течії Дніпра. Ця частина Середнього Подніпров'я більше схожа на Полісся, хоча і тут є чимало ділянок із чорноземами, що створювало добрі умови для землеробства.

Білоцерківська рівнина – район, який також входить до Середнього Подніпров'я. Головні ріки цього району – Рось та Росава. Гідротехнічна мережа і прилеглі до неї схили сформувалися під дією післятретинних ерозійних процесів. Характерною особливістю цього району є надзвичайно розчленований ярами та балками рельєф, що, за визначенням дослідників, є результатом руху льодовиків. Родючих земель тут дещо менше, ніж у вище-названих районах.

Канівське пасмо – район правобережного Середньої Наддніпрянщини від Трахтемирова до Мошногір'я. На формування його рельєфу мав вирішальний вплив льодовик. Схили ярів тут нерівні опуклі та увігнуті, чимало з них заліснені. Місцевість тут важкодоступна, практично зовсім непридатна для землеробства, характеризується значною кількістю ярів, балок, схилів, конусів.

Лівобережний придніпровський район – однорідніший за своїми фізико-географічними особливостями. Це частина Придніпровської низовини. Ландшафт цього району має мало спільного з районами Лісостепу. Швидше він нагадує луки Степової зони. Нахил території в бік Дніпра незначний, а тому течія рік дуже повільна, що призводить до заболочування земель. Лівобережна частина Середнього Подніпров'я пересічена річками: Трубіж, Супій, Чумгак, Золотоношка, Сула.

Кожний фізико-географічний район, незалежно від його розміру, своїми умовами впливав і впливає на розвиток населення, що проживало на його території. Як писав М. Грушевський, «найстарші звістки про минувшину дає нам сама земля» [9, 1, 12]. Саме в найдавніші часи специфіка природних умов територій створювала сприятливі обставини для безпечного життя, ефективного ведення землеробства, скотарства, мисливства, рибальства, ремісництва, торгівлі тощо.

Особливо наголосимо на можливості ведення осілого землеробства. На стародавніх дніпровських терасах, а також на берегах Гірського і Гнилого Тікичів, Тясмина, Висі, Шполки, Синноха, Ревухи, Ятрані, Росі, Росави, Вільшанки, ріках лівого берега, на їх плоских

зниженнях утворилися вилугувані, осолоділі чорноземи. Тут наші предки з давніх-давен вирощували збіжжя, займалися скотарством. Це визначало їх поведінку, взаємостосунки між собою і сусідами. Водночас ми бачимо, що землі Середнього Подніпров'я мали і досить складний рельєф, особливо в Прудніпровській зоні, де виділялися пагорби, яри, балки, заболочені місця. Все це створювало важкодоступність для ворогів, природно захищало населення, яке жило на цих землях.

У цьому плані досить цікавими є пошуки рядом дослідників так званого «руського острова», або «варязького острова», який, за літописами, став притулком для наших предків. Ще арабські джерела IX ст. вказували на його існування і на те, що саме на ньому жили давньослов'янські племена під об'єднуючою назвою «русь». Цей острів, на думку деяких авторів, був розташований на Середньому Подніпров'ї, оскільки літописець записав: «...и придоша к реце Днепру на Заруб к острову Варязскому» [10].

Висловлюється цілком слушна думка про те, що в давні часи Дніпро нижче Канева розділявся на два рукави. Вони були позмінно головним руслом Дніпра. Важливішим був правий рукав, що протікав на руслах нинішніх річок Рось, Ірдинь, Тясмин. У результаті якихось природних явищ, можливо, могутнього розливу, Дніпро з початку нинішнього тисячоліття зайняв лівий рукав, де й протікає донині. По берегах ймовірного правого рукава можна спостерігати високий правий, характерний для річок, що течуть на південь, берег, навіть у тих місцях, де немає річок. Грунти тут піщані, що також підтверджує цю тезу.

І лівий, і правий рукави русел Дніпра були заболочені, зарослі очеретами та чагарями, що помітно і в наш час. Між рукавами Дніпра виділявся заболочений, покритий лісом острів, що тягнувся на десятки кілометрів. Про нього писав у 1852 р. керуючий справами Київської губернії І. Фундуклей: «При м. Мошнах Дніпро повинен був розділятися на два рукави, з яких один протікав нинішнім руслом, а другий, головний, ішов по улоговині Ірдинського болота, мимо м. Сміла, біля підніжжя висот, що мають на всьому своєму протязі характер нагірного берега Дніпра» [11].

Про так званий «варязький острів» у зв'язку з розселенням там народу «рос» або «рус» писав середньоазійський вчений IX ст. Аль-Хорезмі в своєму географічному творі «Книга картини землі», а також Ібн-Хордадбех [12]. Окремі дослідники вважають, що цей острів розташовувався навпроти устя Трубежа, біля Зарубського броду. У XVIII ст. він носив назву Гусинець, нині затоплений водами Канівського водосховища [13, 549].

І хоча у ряду вчених виникає сумнів, що саме тут на Середньому Подніпров'ї розташовувався так званий «варязький острів», та безумовно те, що землі між лівим і правим рукавами Дніпра в давні часи були добре захищені природно і у важкі часи ставали притулком для населення. Так було в часи нападів південних кочівників, монголо-татарської навали, формування українського козацтва.

Нині ґрунти між правим і лівим рукавами Дніпра значно змінилися. Осушено притясминські землі, заліснено благородними породами дерев схили ярів та балок, вирубано дикі чагарі, стало менше боліт, балок, ярів. Однак все ж і досі добре помітні природні bastiони, що вражають сучасників. Це відроги найбільшого в Європі яру, що проходить Канівським пасмом, труднодоступні Ірдинські болота, круті схили Мошногір'я.

Багата і різноманітна фауна Середньої Наддніпряниці. З давніх-давен тут плодяться дикі свині, косулі, лосі, лисиці, зайці, борсуки, єноти, бобрі, лісові куниці, білки. Багаті на рибу річки. Чимало дослідників Середнього Подніпров'я, ґрунтуючись на згадках безпосередніх свідків, вказують на те, що наддніпрянські землі мали в давні часи дуже сприятливі умови. Один із найдавніших писемних споминів про природу Середнього Подніпров'я знаходимо в Геродотовій «Скіфії»: «...Борисфен... найбільш плодотворний не лише між скіфськими ріками. Він має найкращі й найпридатніші для худоби пасовиська, він же має щонайбільше доброї риби. Вода з нього найприємніша для пиття; він пливе чистий між іншими мутними. Над його берегами найкращі посіви; в місцях, де не сіяно, родить висока трава» [14, 47].

Велике значення для ведення бойових дій, торгівлі мали переправи через Дніпро – броди. Із згаданих в «Літописі руському» шести найбільш відомих бродів через Дніпро три належить до Середнього Подніпров'я: брід біля Канева, Зарубський та брід Татинець [15].

Поряд із Дніпром в найдавніші часи сприяли господарському розвитку і сприятливі умови на берегах Росі, Сули, малих річок. Про не менші багатства цього краю свідчать сучасники, дослідники і в час, що передували виникненню козацтва. Як зазначав М. Бельський: «Дніпро і його незчисленні допливи аж кишіли величезними масами риби, околішні степи були густо заселені всяким звіром, і таким, що давав м'ясо, як, наприклад, бобрі, куниці, лисиці, ведмеді, а також таким, що давав м'ясо поживу. Багата природа вимагала мінімальної затрати сил з боку людини, щоб сторицею сплатити цей труд» [16].

М. Литвин наприкінці XV – на початку XVI ст. писав: «Поверхня землі... настільки родюча..., що зорана лише раз парою волів, вона дає найкращі врожаї. Навіть необроблена рілля дає рослини, які годують своїм бадиллям або корінням. Тут ростуть дерева, що дають найделікатніші плоди... Диких звірів зубрів, диких коней, оленів таке багатство, що на них полюють лише заради шкіри, а з м'яса вживають лише філейну вирізку, решту ж викидають. М'ясо вепрів та косуль взагалі не їдять... Понад берегами рік можна побачити численні хатки бобрів...» [17, 53–54].

Про вплив природних факторів Середнього Подніпров'я на розвиток населення, його історії знаходимо дані в працях видатних дослідників історії України. М. Грушевський у своєму «Нарисі історії Київської землі...» вказує, що з давніх часів ця земля відзначалася височинами, долинами і ярами, болотистими низовинами. Детальну характеристику він дає рікам Київської землі – «найзнаменитіший після

Дніпра річці Рось». М. Грушевський відзначив найважливішу природну характеристику Середнього Подніпров'я: ця земля є межею Лісостепової і Степової зон. Він вказує, що південна Київщина була «полем», а навколо Києва «леса і бори великі». Важливо, що опис природи Київщини історик подає з посиланнями на літописні згадки. Це дозволяє нам найбільш достовірно реконструювати екосферу найдавніших часів [18, 1–56].

Детально вивчав вплив природних умов на історію народу В. Ключевський. Він наголосив, що саме природні умови, вплив річкової системи зумовили те, що древні руськослов'янські племена осіли на території Середнього Дніпра [1, 81]. Грунтовний опис природи Середньої Наддніпрянщини з найдавніших часів і вплив її на історію краю, його людей зустрічаємо у працях С. Соловйова. Він детально охарактеризував природу Середнього Подніпров'я яке, вважав «областю древней собственной Руси». Він вказує, що Дніпро відіграв унікальну роль у з'єднанні північно-західних і південно-східних земель Русі. За С. Соловйовим, природні умови Середньої Наддніпрянщини призвели до того, що «преимущественно Киевская область была главною сценою древней нашей истории». Історик також важливим природним фактором назвав річку Рось, вздовж якої, починаючи з XI ст., зважаючи на природні умови, базувалися військові поселення – «зерно козачества».

Однак далеко не з усіма поглядами цього вченого можна погодитися. Зокрема, аж ніяк не можна поділити думку про те, що природні умови, пограничність цієї землі, близькість до «дикого степу» робили її такою, що не могла нести державотворчих начал [19; 1, 56–73].

Цікаві спроби пов'язати історію Середнього Подніпров'я з природними умовами цієї території знаходимо в праці О. Єфименко «История украинского народа». У першому розділі дослідниця показала вплив природних факторів найдавніших часів історії України на появу і розвиток людської істоти. Вона концентрує нашу увагу на особливостях впливу природного середовища на Середньому Подніпров'ї, цитуючи польського історика та географа кінця XV ст. М. Меховського [20].

Оригінальні спостереження щодо впливу природних умов на формування історичного процесу в Середній Наддніпрянщині висловив І. Крип'якевич. Він зазначив, що основним фактором, який спонукав до формування українського етносу, були природні умови «лугово-лісової смуги», а також «степово-приморської». Їх взаємодія визначала напрямок «воєнних походів і колонізаційної експансії, торгових зв'язків і господарських інтересів». І. Крип'якевич відводить Середньому Подніпров'ю роль ядра, яке «спиняло і в'язало комунікацію» [21, 20–23].

Д. Дорошенко розглядав природу України як важливий фактор історичного розвитку. Він вважав, що система річок на території України мала величезний вплив на життя народу, на формування українського етносу і державотворчих ідей. Дніпро він називав головною водною артерією у слов'ян. Історик зробив висновок, що «Середнє Подніпров'я було правітчиною українського народу», беручи до

уваги надзвичайно сприятливі природні умови. Він також висловив думку про величезну важливість межі між Лісостепом і Степом, що проходить Середньою Наддніпрянщиною [22, 27–29].

У козацькому літопису Григорія Граб'янки сказано, що ця земля може прохарчувати стільки люду, що й уявити важко, «оскільки плодоносна не лише на харч людський, а й на пасовиська стадам їхнім» [23, 16]. М. Грушевський, вказуючи на невичерпність багатства природи краю, захищеність місць Середньої Наддніпрянщини козацької доби, підкреслював свободу, що мало місцеве населення в користуванні ними [24, 196]. Це надзвичайно важливе зауваження видатного історика спрямовує нас на необхідність дослідження обставин того, як місцеве населення освоювало природні багатства краю.

Про унікальні природні умови Середнього Подніпров'я в козацькі часи писали іноземні дослідники. Так, німецький вчений гуманіст С. Мюнстер у 1541 р. писав, що «грунти на Середній Наддніпрянщині без обробки й посіву три роки підряд родять пшениці, а буйні трави за кілька днів закривають залишений у полі плуг. Тут величезна кількість бджіл та меду, ставки, в яких риба не розводиться, а сама плодиться» [25, 1028–1029].

Німецький автор Л. Мюллер писав, що Середня Наддніпрянщина козацьких часів «чудова, мальовнича і родюча земля» [26, 60].

Висновки. Отже, як ми бачимо із приведених у дослідженні позицій, добрі природні умови Середнього Подніпров'я вимагали також значної праці для їх використання. Тому найголовнішою передумовою існування тут населення була господарська діяльність, яка разом із обороною краю була головною їх функцією. Сутність праці населення на Подніпров'ї полягала насамперед в освоєнні природних багатств краю. Воно займалося рибальством, мисливством, бортництвом. Однак мешканці цих земель інтенсивно вели і землеробство та скотарство. Важливою стороною господарського життя місцевого населення стало освоєння сусідніх територій, особливо в південному напрямку. Головною характеристикою праці населення в часи виникнення козацтва, а також в часи, що безпосередньо передували цьому періоду, була вільна праця на вільній землі. Саме виробничо-трудова сторона життя місцевого населення, а також втікачів, які ховалися тут від утисків поневолювачів, була в основі життя українського народу на цих землях, а не воєнні походи, а тим більше грабіжництво, як це зображують деякі автори.

Сприятливі природні умови виступали головним об'єктивним чинником формування місцевого населення, його функцій, розвитку. Безумовно, ми добре розуміємо, що перебільшувати вплив природних умов на розвиток населення не потрібно, так само, як і їх ігнорувати. На формування етносу великий вплив мали також активні міграційні процеси, етнічні контакти та багато інших чинників, які ми відносимо до геополітичних аспектів розвитку території. Підсумовуючи, вважаємо за доцільне привести слова М. Грушевського: «Не тільки фізичні обставини цієї території, а й політичні та культурні впливи, відносини сусідства, культурні вклади в землю

попередніх насельників і останки їх, що примішуються до нової колонізації – все це багатогранні сторони, якими територія впливає на дальшу історію народу» [9, 25].

Вважаємо, що подальших дослідженнях варто більш ґрунтовно опрацювати проблеми негативних впливів людського втручання у природне середовище, а також розширення практики природно-заповідної справи із поєднанням із збереження історико-культурної спадщини. Важливо також продовжити вивчення впливів геодетерменічних факторів на регіональному рівні інших історичних територій України.

Список використаної літератури та джерел:

1. Ключевский В. Курс русской истории. – Ч. I. – М., Мысль. 1987. – Т. I.
2. Бучинский И. Климат Украины в прошлом, настоящем и будущем. – К., 1987. – С. 93; Украинская Советская социалистическая республика. К., УРЕ. – 1985. – С. 446, 48.
3. Украинская Советская Социалистическая республика. – К.: УРЭ. – 1985.
4. Діброва О. Географія Української Радянської Соціалістичної республіки. – К., 1958. – С. 91-92.
5. Бучинский И. Климат Украины в прошлом, настоящем и будущем. – К., 1987. – С. 191; Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область. – К., 1972. – С. 10.
6. Бучинский И. Климат Украины в прошлом, настоящем и будущем. – К., 1987. – С. 103; УССР. К.: УРЕ. – 1985. – С. 446, 481.
7. Максимович М. Откуда идёт русская земля, по сказанию Несторовой повести... Собр. соч. – К., 1837. Университетская типография. т 1; Грушевський М. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст. –К., Наукова думка. 1991.; Смолий В., Гуржій О. Як і коли почала формуватися українська нація. – К., Наукова думка. 1991; Чабан А. Історія Середньої Наддніпрянщини. –Черкаси. Вертикаль. 2011.
7. Діброва О. Географія УРСР. – К., 1958. – С. 101-102; УССР. – К., УРЕ. – 1985. – С. 62-73;
8. Природа Черкащини. – К., 1971. – С. 511.
9. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 1. – К., Наукова думка. 1989.
10. Московский летописный свод. К., Наукова думка, 1989. ПСРЛ. Т. XXV; Природа Черкащини. – К., Дніпро. 1971. – С. 28.
11. Фундуклей І. Статистическое описание Київської губернии. Санкт-Петербург. Тип. Мин. Внутренних дел.К., 1852.
- 12.Новосельцев А. Восточные источники о Древнерусском государстве. //Древнерусское государство и его международное значение. – М., Мысль. 1998. – С. 373.
- 13.Л. Махновець. Додатки // Літопис руський. К. ; Дніпро, 1989.
- 14.Геродот із Галікарнасу. Скіфія. Найдавніший опис України з V століття перед Христом. – К., Довіра. 1992. – С. 47.
- 15.Київський літопис. К., Глобус. 2007.
- 16.Kronika Polskiej Marcina Bielskiego т. II. 1935. Варшава. – С. 597; Дорошенко Д. Нарис історії України. К., Глобус. – Т. I. – С. 152.
- 17.Литвин М. О нравах татар, литовцев и москвитян. К., Наукова думка. 1994.
18. Грушевський М. Нарис історії Київської від смерті Ярослава до кінця XIV ст. К., Наукова думка. 1991.
- 19.Соловьев С. Сочинения. М., Мысль. 1988. – Т. I.
20. Меховский М. Трактат о двух Сарматиях. М., Л., Тип. Им. Володарского. 1936. – С. 326; Ефименко А. История украинского народа. К., Либідь. 1990. – С. 166.
- 21.Крип'якевич І. Історія України. Львів. Світ. 1990.
22. Дорошенко Д. Нарис історії України. К., Глобус. 1992. – Т. I.

23.Літопис гадяцького полковника Г. Граб'янки. К., Знання. 1992.

24.Грушевський М. Історія української козаччини. К., Вітчизна. – 1989-1991. – №3, 1989.

25.Munster S. Cosmographie, oder Beschreibung aller Lander, Herschaften, Fursten... Basel, 1541.

26.Muller L. Kurze und wahrhafte Beschreibung welcher massen dieser jetzt regierungtn Konig in Polen Stephanus...Frankfurt, 1585.

References:

1. Klyuchevsky V. (1987). Kurs russkoj istorii. [The study of Russian history.]. Moscow: Mysl. [In Russian].
2. Buchinsky I. (1987). Klimat Ukrainy v proshlom, nastojashhem i budushhem. [Climate of Ukraine in the Past, Present and Future.]. Kyiv: URE. [In Ukrainian].
3. Ukrainskaja Sovetskaja Socialisticheskaja respublika. (1985). [Ukrainian Soviet Socialist Republic.]. Kyiv: URE. [In Russian].
4. Dibrova O. (1958). Neohrafiya Ukrayinskoyi Radyanskoyi Socialistychnoyi respubliki. [Geography of the Ukrainian Soviet Socialist Republic.]. Kyiv: URE. [In Ukrainian].
5. Buchinsky I. (1972). Klimat Ukrainy v proshlom, nastojashhem i budushhem. [Climate of Ukraine in the Past, Present and Future. History of cities and villages of the Ukrainian SSR. Cherkasy region.]. Kyiv: Znannya. [In Russian].
6. Buchinsky I. (1985). Klimat Ukrainy v proshlom, nastojashhem i budushhem. [Climate of Ukraine in the Past, Present and Future.]. Kyiv: URE. [In Russian].
7. Maksymovych M. (1837) Otkuda yd,t russkaya zemlya, po skazanyu Nestorovoj povesty. (1876). [Where does the Russian land come from, according to the legend of the Nestor's story]. Kyiv: Universtetskaya tipografiya. [In Russian]; Hrushevskij M. (1991) Narys istoriyi Kyivskoyi zemli vid smerti Yaroslava do kincyа XIV st. [Essay on the history of Kyiv land from the death of Yaroslav to the end of the XIV century.]. Kyiv: Naukova dumka; [In Ukrainian]. Smolij V., Hurzhij O. (1991). Yak i koly pochala formuvatsya ukrajinna nacija. [How and when the Ukrainian nation began to emerge]. Kyiv: Naukova dumka; . [In Ukrainian]. Chaban A. (2011). Istoriya Serednoyi Naddniprozanshhyuny. [History of the Middle Dnieper]. – Cherkasi: Vertikal. [In Ukrainian]. . [In Ukrainian].
8. Dibrova O. (1985). Neohrafiya URSR. [Geography of the Ukrainian SSR.]. Kyiv: URE. [In Ukrainian].
9. Hrushevsky M. (1991). Istoriya Ukrayiny-Rusy. [History of Ukraine-Rus.]. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
10. Moskovskij letopisnyj svod. (1989). [Moscow chronicles. See: The Nature of Cherkasy region.]. Kyiv: Dnipro. [In Ukrainian].
11. Fundukley I. (1852). Statystychnyj opys Kyivskoyi huberniyi. [Statistical description of the Kiev province.]. Sankt-Peterburg. Biblioteka Ministerstva vnurennih del/[In Russian].
11. Novoseltsev A. (1998). Vostochnie istochniki o Drevnerusskom gosudarstve. [Eastern sources about the Old Russian state. // Old Russian state and its international significance.]. Moscow: Mysl. [In Russian].
13. Makhnovets L. (1989). Litopys ruskyj. [Appendices // Chronicle of Rus.]. Kyiv: Dnipro. [In Ukrainian].
14. Herodotus from Galicarnassus. (1992). Skifiya. Najdavnishyj opys Ukrayiny z V stolittya pered Xrystom. [Scythia The oldest description of Ukraine from the V century before Christ.] Kyiv: Dovira. [In Ukrainian].
15. Kyivskij litopys. (2007) [Kyiv chronicle.]. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
16. Kronika Polskiej Marcina Bielskiego. (1935). Varchava. [In Ukrainian]; Doroshenko D. (1992) Essay on the history of Ukraine. Kyiv: Globus. [In Ukrainian].
17. Lytvyn M. (1994). O nraвах tatar, litovcev i moskovitjan. [About the traits of Tatars, Lithuanians and Muscovites.]. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
18. Hrushevsky M. (1990) Narys istoriyi Kyivskoyi vid smerti Yaroslava do kincyа XIV st. [Essay on the history of

Kiev from the death of Yaroslav until the end of the fourteenth century.]. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].

19. Soloviev S. (1988). Sochynenyua. Moscow: Mysl. [In Russian].

20. Mehovsky M. (1936). Traktat o dvux Sarmatyax. [Treatise on two Sarmatians]. M.-L. Tip. im. Volodarskogo. [In Russian]; Efimenko A. (1990) History of the Ukrainian People.]. Kyiv. Lybed. [In Russian].

21. Kripyakevych I. (1990). Istoriya Ukrayiny. [History of Ukraine.]. Lviv. Svit. [In Ukrainian].

22. Doroshenko D. (1992). Narys istoriyi Ukrayiny. [Essay on the history of Ukraine.]. Kiev. Globus. [In Ukrainian].

23. Litopys hadyachskoho polkovnyka H. Hrab'yanky. (1992). [The chronicle of the Gadyach colonel G. Grabianky. Kyiv. Znannya. [In Ukrainian].

24. Hrushevsky M. (1989-1991). Istoriya ukrajynskoyi kozachchyny. [History of Ukrainian Cossacks.]. Kyiv: Vitchysna. [In Ukrainian].

25. Munster S. (1541). Cosmographie, barriere Beschreibung aller Lander, Herschaften, Fursten ... Basel, [In German].

26. Muller L. (1585). Kurze und wahrhafte Beschreibung welcher massen dieser jetzt regierungtn Konig in Polen Stephanus ... Frankfurt, [In German].

A. Chaban

NATURAL ENVIRONMENTAL CONDITIONS OF MIDDLE DNIPRO AREA AND THEIR EFFECTS ON THE FORMATION AND POPULATION WAY OF LIVING

Introduction. Based on a detailed analysis of the source base and the works of renowned historians of ancient history of Ukraine, the proposed study demonstrates the importance of geodetic factors, in particular, the influence of natural and climatic conditions, the state of land and water resources, flora and fauna of the territory of the Middle Dnieper on resettlement and lifestyle the population of this unique in its historical significance land.

As researchers have rightly observed, the natural and climatic conditions have been the main factor in the formation of the main features of the Ukrainian ethnic group - the agricultural and stock-farming way of farming, the need to protect against aggressive neighbors, given the cross-border status of the location between the nomadic steppe and the sedentary forest-steppe zone, the free way of farming, a special mentality of the population.

Results. The statement of the study is that the territory of the Middle Dnieper, with its special natural features, became the main arena of the ancient history of Ukraine-Rus, the foundations of the Ukrainian ethnoscapes originated here, the first state-building traditions were formed here, the Ukrainian Cossacks emerged and established here.

The research emphasizes that it was the favorable natural conditions that made an important objective factor in the formation of a local autochthon population and its way of life. At the same time, it is stressed that it is not necessary to exaggerate the influence of natural factors on these processes, since political and cultural influences, relations with neighbors, migration processes, cultural achievements of predecessors and many other factors were also essential.

Originality. Nevertheless, it is emphasized that the attention of contemporary researchers on the geographic factors of the formation of the autochthon population is a promising direction in the study of ancient history, and one that enables to carry out a comprehensive analysis of the population's development.

Key words: natural and climatic conditions, geographic zoning, sedentary agriculture, "Ruthenian island", way of life of population, territory protection.

УДК 94 (477.46):378:6

DOI: 10.31651/2413-8142-2018-20-90-96

Т. Д. Чубіна

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри суспільних наук Черкаського інституту пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля Національного університету цивільного захисту України

О. О. Спіркіна

кандидат історичних наук, доцент кафедри іноземних мов Черкаського інституту пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля Національного університету цивільного захисту України

С. І. Коротяєв

кандидат історичних наук, начальник циклу практичної підготовки обласних та м. Черкаси курсів удосконалення керівних кадрів 2-ї категорії НМЦ ЦЗ та БЖД Черкаської області

ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ ТА РОЗВИТКУ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ, ЯКІ ЗАЙМАЛИСЯ ПІДГОТОВКОЮ ІНЖЕНЕРНО-ТЕХНІЧНИХ КАДРІВ ДЛЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті визначено основні тенденції, напрями, особливості підготовки інженерно-технічних кадрів навчальними закладами для сільського господарства Черкаської області в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. зацентровано увагу на історії створення та розвитку цих навчальних закладів.

Ключові слова: інженер, технікум, інститут, сільське господарство, промисловість, регіон, інженерно-технічна спеціальність.

Постановка проблеми. В історії радянського, а згодом українського суспільства питання підготовки інженерних кадрів було і залишається актуальним. У першій половині ХХ ст. гострота проблеми зумовлювалася з форсованою індустріалізацією та необхідністю забезпечення технічно грамотного керівництва великою кількістю наявних і створених технологічно нових промислових підприємств, оскільки більшість представників технічної інтелігенції старої формації були відсторонені від управління виробництвом у молодій радянській державі. Після закінчення Другої світової війни посилення уваги до питань системної та поглибленої підготовки інженерних кадрів було пов'язано як з необхідністю компенсації зазнаних втрат, так і з ростом та зміцненням індустріального потенціалу традиційно аграрних регіонів у СРСР.

Ситуація, що склалася із забезпеченням промисловості України інженерно-технічними кадрами в середині 50-х рр. ХХ ст., була характерна і для Черкащини. Водночас мали місце свої особливості. По-перше, від 1954 р., з утворенням Черкаської області, розпочалася модернізація всіх складників економіки регіону, що заклала підвалини для розвитку і промислових галузей. Це викликало швидку появу нових промислових підприємств Черкащини. По-друге, високі темпи промислового розвитку регіону не підкріплювалися настільки ж

оперативним створенням науково-технічного потенціалу і власної бази підготовки інженерно-технічних кадрів. Зважаючи на це, і постала потреба відкриття нових інженерно-технічних спеціальностей, а згодом і нових навчальних закладів технічної спрямованості. Активна динаміка розвитку промислового сектору економіки Черкаської області потребувала наявності висококваліфікованих інженерно-технічних кадрів. Їх підготовка для народного господарства відбувалася безпосередньо у технічних навчальних закладах Черкаської області [1].

Мета дослідження полягає у визначенні основних тенденцій, напрямів, особливостей підготовки інженерно-технічних кадрів для сільського господарства Черкаської області в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.

Виклад основного матеріалу. З утворенням Черкаської області в обласному центрі почала динамічно розвивається мережа професійно-технічних шкіл та училищ для професійно-технічної підготовки молодих робітників. Так, у 1956 р. відкрито професійно-технічну будівельну школу №1. У 1959 р. для підготовки кадрів, насамперед для заводу штучного волокна в м. Черкаси, відкрито професійно-технічне училище №8. Пізніше, уже в 1965 р., це училище готувало кадри і для збудованого в місті хімічного комбінату, заводу хімічних реактивів, а з 1967 р. – і для ткацького комбінату. У 1963 р. відкрито професійно-торгове кулінарне училище, яке працювало при технікумі радянської торгівлі. У 1966 р. з метою підготовки кадрів для хімікомбінату відкрито професійно-технічне училище №2, де здебільшого навчалася молодь, що закінчила середню школу. У 1966 р. відкрито школу фабрично-заводського навчання при м'ясокомбінаті. Термін навчання становив один рік [2, 181–182].

У 1965 р. у Черкаській області діяло 17 професійно-технічних училищ: 5 міських і 12 сільських. У них навчали на робітників за 26 професіями. Нараховувалося 5 692 учнів, із яких у міських училищах – 1 846, а у сільських – 3 846. Крім того, в училищах навчалось 525 дівчат [3, 122].

У 1971 р. у Черкаській області вже діяло 24 профтехучилища, з яких 12 – механізації та електрифікації сільського господарства. Одним із кращих закладів цієї категорії було Золотоніське професійно-технічне училище №10. У ньому тогочас навчалось 450 студентів із Куби [3; 4, 271; 5, 55].

7 вересня 1972 р. була прийнята Постанова Черкаського обкому КП України і виконкому обласної ради депутатів трудящих за №518 «Про подальше вдосконалення професійно-технічної освіти» [6, арк. 117–130]. У 1983 р. у професійно-технічних училищах області, яких уже було 28, навчалось 18 тис. осіб, а у вищих навчальних закладах – 9 тис. 600 [5, 52].

У 1954–1983 рр. професійно-технічні училища Черкащини підготували 177,6 тис. випускників. У своїй більшості вони залишилися працювати за місцем проживання. Згідно з Планом укомплектування Черкаського обласного управління профтехосвіти інженерно-педагогічними кадрами, у 1974 р. у Черкаській області було 686 осіб усього керівного та інженерно-педагогічного складу та не вистачало 54 працівника [7, арк. 16].

Відповідно до Указу Президента України «Про основні напрями реформування професійно-технічної освіти в Україні» [8], від 8 травня 1996 р., оптимізація мережі професійно-технічних навчальних закладів повинна була здійснюватися за трьома основними напрямками: об'єднання однопрофільних закладів; припинення діяльності професійно-технічних навчальних закладів, що не мали належної матеріально-технічної бази; перепрофілювання та спеціалізація вже наявних закладів.

Враховуючи той факт, що Черкащина насамперед є аграрною областю, стояла гостра потреба у підготовці висококваліфікованих спеціалістів для потреб сільського господарства. Так, наприклад Золотоніський сільськогосподарський технікум (нині – Золотоніський державний технікум ветеринарної медицини), який є одним із найстаріших середніх спеціалізованих навчальних закладів України, за післявоєнний період підготував понад 2 000 агрономів [4, 271; 9]. Історія технікуму бере початок з 1898 р., коли департаментом землеробства була створена нижча сільськогосподарська школа. У 1898 – 1917 р.р. було 18 випусків по 18–20 осіб. У 1920 р. школу перейменовано на Золотоніський сільськогосподарський технікум (термін навчання 4 роки) [9].

Технікум зазнавав неодноразового перепрофілювання. До 1941 р. тут підготовлено 1 000 спеціалістів сільського господарства. У період окупації вся навчальна та господарська база закладу була знищена. Уже в грудні 1943 р. відновлено навчання за спеціальністю «агрономія». Очільником був Г. Маленко. У 1957 р. навчальний корпус переведено до нового приміщення з с. Новодмитрівка у центр м. Золотоноша, закінчено будівництво двох гуртожитків та їдальні. З 1961 р. припинено набір студентів за спеціальністю «агрономія» [9]. Наразі навчальний заклад здійснює підготовку за спеціальностями «фельдшер ветеринарної медицини» і «технологія виробництва та переробки продукції тваринництва».

Городищенський сільськогосподарський технікум (нині – Городищенський коледж Уманського національного університету садівництва) також є одним із найстаріших сільськогосподарських навчальних закладів в Україні. 1 жовтня 1891 р. у м. Городище було засновано сільськогосподарську школу 1-го розряду [10; 11] землевласниками Балашовими за ініціативою керуючого маєтку, вченого-агронома М. Філіпченка. Школа навчала дітей місцевих селян і службовців маєтку. Такого типу вона була першою на Правобережній Україні. Курс навчання тривав 4 роки [10]. Згідно з постановою Наркомзему, у 1920 р. її реорганізовано у середній навчальний заклад – агропромшколу, яка розмістилася у колишній жіночій гімназії. У 1928 р. школу перейменовано на садово-городній технікум, що готував молодших агрономів, директором якого став М. Короп. У 1931 р. у технікумі навчалось 119 учнів, зокрема 44 дівчини [10; 11].

У 1934 р. навчальний заклад перейменований на сільськогосподарський технікум плідництва. Директором був Т. Плойда. У довоєнний період це один із кращих і найвідоміших технікумів в Україні. Після війни він швидко відновив свою діяльність і розширив навчальну базу. У 1944 – 1964 р.р. називався

сільськогосподарським технікумом [10; 11]. У цей період збільшилась чисельність учнів, зросла кількість і якість викладацького складу.

У 1960 р. започатковано заочну форму навчання. Згідно з наказом Міністерства сільського господарства УРСР від 19 серпня 1964 р. за № 228, технікум перейменовано в радгосп-технікум Мліївської дослідної станції садівництва ім. Л. Симиренка, а директором став М. Артеменко [10; 11]. Тоді було відкрито лише одне відділення «агрономія» зі спеціалізацією «плодоовочівництво». У 1970-ті рр. у навчальному закладі на стаціонарному та заочному відділеннях навчалось майже 500 учнів. Щорічно технікум випускав 80 висококваліфікованих спеціалістів [4, 134].

У 1989 р. технікум знову змінив назву на радгосп-технікум Науково-дослідного інституту садівництва Лісостепу УРСР ім. Л. Симиренка (наказ Держагропрому УРСР від 3 липня 1989 р. за №160) [12]. У 1998 р. технікум перейменовано на Державний аграрний технікум Мліївського інституту садівництва ім. Л. Симиренка (наказ УААН від 27 жовтня 1998 р. за №113) [12]. У 2001 р. відкрито спеціальність «лісове господарство». Таким чином, це єдиний навчальний заклад області, де готують техніків лісового господарства [12]. З 2008 р. проводиться підготовка бакалаврів за спеціальністю «агрономія». З 2010 р. навчальний заклад має назву Відокремлений структурний підрозділ Городищенський коледж Уманського національного університету садівництва.

Уманський технікум механізації, електрифікації та сільськогосподарського будівництва (нині – Уманський агротехнічний коледж Уманського національного університету садівництва) також є одним із найстаріших навчальних закладів України [13]. Він був заснований ще у 1880 р. як училище [14]. У 1883 р. на прохання Департаменту народної освіти створено Уманську прогімназію, яку у 1896 р. було перейменовано у гімназію. Для будівництва її навчального корпусу запрошено відомого київського архітектора В. Городецького [15, 116]. Наразі головний фасад корпусу є окрасою центру міста. Гімназія реорганізована в професійно-технічне училище у 1920 р., де готувались професійні робітники для промисловості міста й округу з переробки сільськогосподарської продукції й виробництва будівельних матеріалів.

Виконуючи Постанову Ради народних комісарів УРСР від 23 травня 1930 р. «Про реорганізацію технікумів в УРСР», 6 жовтня 1930 р. на базі Уманського профтехучилища створено Уманський технікум механізації та електрифікації сільського господарства [14; 15]. Навчальний заклад перейменовано в Уманський технікум механізації, електрифікації та сільськогосподарського будівництва у 1930 р. [15]. У цей період технікум мав примітивну базу для навчання: трактори ХТЗ, У-2, ЧТЗ, комбайн «Комунар», молотарки, сівалки, плуги, косарки, автомобілі тощо.

У 1953 р. студенти здобували освіту за спеціальностями «механізація сільського господарства» і «будівництво» [16, арк. 1]. Згідно з архівними даними, на початок 1956/1957 навчального року навчалось 705 студентів [17, арк. 25]. У 1959/1960 навчальному році – 270 студентів [18, арк. 1]. У 1980/1981 навчальному році – 1 433 студента на

денному (729 осіб) та заочному (704 особи) відділеннях [19].

До 1993 р. технікум був однопрофільний із спеціальністю «механізація сільського господарства», пізніше запроваджені спеціальності «організація і технологія ведення фермерського господарства», «бухгалтерський облік та аудит» тощо. Його реорганізовано в Уманський агротехнічний коледж у 1995 р., а у 2010 р. приєднано до Уманського національного університету садівництва.

У 1999 р. на базі коледжу відкрито навчально-консультативний пункт Вінницького аграрного університету зі спеціальності «механізація сільського господарства» (бакалавр і спеціаліст) [15], а у 2003 р. – навчально-практичний центр для практичної підготовки студентів вищих навчальних закладів та професійно-технічних училищ України.

У 1990-ті рр. Уманський технікум механізації мав три корпуси, понад 70 кабінетів і лабораторій, навчально-виробничу майстерню з побутовими приміщеннями, полігон сільськогосподарської техніки, три гуртожитки тощо. У 1995 р. до машинно-тракторного парку технікуму входило 26 тракторів, 30 автомобілів різних марок, 6 зернозбиральних та спеціальних комбайнів та ряд різних сільськогосподарських машин і знарядь [20]. У 2000-х рр. автотракторний полігон і навчально-виробничу майстерню агротехнічного коледжу склали найкращу в Україні навчально-виробничу базу для підготовки фахівців, що експлуатують сільськогосподарські машини. Зважаючи на це, на базі цього навчального закладу розроблялися державні стандарти зі спеціальності «механізація сільського господарства» для всіх вищих аграрних навчальних закладів України I–II рівня акредитації [21]. Наразі майже всі програми, навчальні плани, підручники, посібники з цієї дисципліни підготовлено викладачами коледжу для подібних закладів всієї країни. Відповідно до рейтингу, який щорічно проводить Міністерство аграрної політики серед підпорядкованих йому навчальних закладів, Уманський агротехнічний коледж впевнено тримає перше місце зі спеціальності «механізація».

На початку 1990-х рр. контингент студентів технікуму складав понад 1 000 осіб, з яких на стаціонарному відділенні – 600–650, на заочному – 450–500 [14]. У 1995 р. цей заклад готував випускників із спеціальності «механізація сільського господарства», яка включала в себе експлуатацію машинно-тракторного парку в рільництві, технічне обслуговування та ремонт сільськогосподарської техніки, експлуатація та ремонт машин для збереження і переробки плодоовочевої продукції. У 1990-ті рр. студенти-заочники технікуму працювали на інженерних посадах [22]. За словами заступника директора коледжу В. Кужеля, наразі спеціальність «механіка з експлуатації сільськогосподарської техніки» дедалі більше набуває інженерних властивостей, тому що «в полі зараз працює не трактор Т-74. Більш досконала техніка потребує більш досконалих знань. Механік повинен знати принципи її роботи ... Тому підготовка ... молодшого спеціаліста повинна бути піднята на більш високий рівень» [21].

Створенню Шевченківського гідромеліоративного технікуму (нині – Шевченківський коледж Уманського національного університету садівництва)

передувала довга історія [23]. Так, 1 вересня 1920 р. у с. Кирилівка (нині – с. Шевченкове) на базі гімназії була створена соціально-економічна школа. Усі професії: фінансово-рахівничка, кооперативна, оргінструкторська, – пов'язані з розвитком сільського господарства. Курс навчання становив 3 роки, а четвертий – практичний.

У сусідньому с. Будище було організовано агробазу, яка продавала селянам сортове насіння гороху та інших культур. Із розвитком перших артільей, починаючи з 1922 р., роль агробазы була значущою. Будищенська агробаза у 1926 р. мала 324 десятини землі, пасіку, культивувала трави, спеціалізувалась на насінництві, у тваринництві – на племінній справі [24]. Агробаза – це ще не школа. З кожним роком зростала потреба у створенні навчального закладу. У 1927 р. в с. Будище в будинку, що колись належав поміщикові Енгельгарду, використовуючи наявну там агробазу, було відкрито агрошколу ім. Т. Шевченка з дворічним терміном навчання. Агрошкола зробила лише один випуск агрономів сільського господарства.

У 1923 р. прийнято рішення у с. Кирилівка відкрити середній навчальний заклад сільськогосподарського типу, який випускатиме агрономів середньої кваліфікації, але приміщення та навчальної бази не було, тому це питання тимчасово знялося з порядку денного [25]. Хоча у 1929 р. ще існувала Будищенська сільськогосподарська школа, а вже активно займалися питанням про відкриття такої школи у с. Кирилівка.

11 березня 1929 р. у с. Кирилівка відбулось урочисте засідання Шевченківського агровиконкому, президії Вільшанського райкому та сільської Ради, присвячене вшануванню пам'яті Т. Шевченка. У ньому взяв участь голова Президії ВУЦВК Г. Петровський. На цьому засіданні були ухвалені рішення: про перейменування с. Кирилівка в с. Шевченкове та відкрити сільськогосподарську школу [23; 25].

Згідно з довідкою Центрального державного архіву: «У документах Народного комісаріату освіти УРСР зберігається лист Шевченківського окружного виконавчого комітету до Наркомосу УРСР за № 6295 від 16 жовтня 1929 року, в якому зазначено, що, відповідно до постанови Петрівського райвиконкому, окружний виконавчий комітет провадить підготовку до будівництва в с. Шевченковому сільськогосподарської школи колективного хліборобства. Разом з тим проведено набір учнів у кількості 45 осіб на навчання у школі, яке розпочалось з 1 жовтня 1929 року» [25]. У 1929 р. було оголошено перший набір. Навчання проводилось у вечірній час у приміщенні школи [25]. Перший випуск молодших агрономів широкого профілю відбувся 1 березня 1931 р. у кількості 26 фахівців.

Було прийнято рішення побудувати профшколу на місці церкви Івана Богослова. 1 червня 1930 р. заклали фундамент корпусу. Будівництво сільськогосподарського технікуму закінчено в 1932 р. На той час це була перша в Україні школа, яка готувала фахівців колгоспного виробництва [4].

У 1933 р. школу перейменували у Шевченківський технікум технічних культур ім. Г. Петровського з чотирирічним строком навчання [25]. У 1934–1939 рр. побудували будинок для вчителів, гуртожиток, упорядкували садибу, посадили

фруктовий сад. У 1938 р. технікум змінив назву на Шевченківський сільськогосподарський технікум рільництва [23; 25].

Незважаючи на війну 1941–1945 рр., технікум працював у звичайному режимі, студенти здавали сесію, випускники – державні екзамени. Випуск агрономів був здійснений 30 червня 1941 р., після чого викладацький склад, учні, службовці технікуму пішли на фронт. 10 липня 1941 р. решту колективу технікуму евакуювали. За період окупації фашисти завдали селу і технікуму великих матеріальних втрат. Господарство, навчальне обладнання, бібліотека були знищені. В навчальному корпусі в 1941–1942 рр. була поліцейська дільниця.

Після визволення села 1 вересня 1944 р. у технікумі знову почалися заняття з підготовки кваліфікованих кадрів для народного господарства. Перший повоєнний випуск молодших агрономів в кількості 24 особи був 1946 р. [23]. У 1929–1946 рр. технікум підготував 567 молодших агрономів.

У 1956/1957 навчальному році у закладі отримало спеціальність «гідромеліорація та будівництво ГЕС (гідротехнік)» 335 студентів, з яких було 143 жінки [17, арк. 55]. У 1960/1961 навчальному році відбувся перший набір у кількості 60 осіб на спеціальність «механізація сільського господарства». У цей період на спеціальності «механізація гідромеліоративних робіт» на трьох курсах навчалось 110 осіб та відбувся випуск 49 спеціалістів [18, арк. 37].

У 1931–1971 рр. Шевченківський гідромеліоративний технікум випустив 3 500 спеціалістів [4, 249]. З часу свого існування по 1991 р. тут підготовлено 567 молодших агрономів, 360 техніків-рибоводів, 208 техніків-механіків сільськогосподарського виробництва, 2 545 техніків-механіків по механізації гідромеліоративних робіт, 1 320 техніків-гідротехніків, 123 майстри гідротехнічних споруд [26]. За 80 років існування навчальний заклад підготував 13 120 фахівців різного профілю [25].

У 1947 р. технікум перейменували на Шевченківський технікум рибництва. Навчальний заклад був перепрофільований на підготовку спеціалістів рибоводів і був підпорядкований Мінсільгоспу УРСР. За 4 роки технікум підготував державі 360 техніків-рибоводів [23; 25].

У 1951 р. навчальний заклад реорганізований у Шевченківський гідромеліоративний технікум [26]. Поряд з трьома групами, набраними на базі 7 класів, сформована група з учнів на базі 10 класів, яка мала курс навчання 2 роки. Навчання велось в дві зміни. Виникла необхідність в будівництві нового навчального корпусу. Його будівництво розпочалось у 1953 р. і тривало до 1959 р. [23]. Пізніше збудовано майстерню, житлові будинки для працівників, банно-прачальний комбінат, два гуртожитки.

У 1959 р. навчальний заклад знову перепрофільовано. Технікум почав набирати студентів на спеціальність технік-механік сільського господарства. На кінець 1965/1966 навчального року на денному відділенні навчалось 438 осіб і 79 спеціалістів закінчили навчальний заклад [27, арк. 113], а на заочному отримували знання 321 особа [27, арк. 141].

З 1966 р. заклад перейменували в Шевченківський гідромеліоративний технікум і він залишився під цією назвою до 1990 р. [23]. Розпочалось розширення матеріальної бази технікуму. Був збудований

гуртожиток №1 на 400 місць, спортзал, розпочалось будівництво приміщень для техніки. У 1963 р. при технікумі організовано заочний відділ. У 1980/1981 навчальному році тут навчалось 1 333 студента на денному (706 осіб) та заочному (627 осіб) відділеннях. Було випущено 394 особи. У цей період у технікумі працювало 62 викладача [19, арк. 9].

Технікум отримав назву Шевченківський сільськогосподарський коледж у 1991 р., а у 2005 р. увійшов у підпорядкування Уманського державного аграрного університету [23]. Випускники технікуму мають кваліфікацію молодшого інженера і можуть працювати на виробництві та інженерних посадах [28].

Одним із найстаріших навчальних закладів України сільськогосподарського профілю є і Тальянківський аграрний технікум (нині – Тальянківський агротехнічний коледж Уманського національного університету садівництва). У 1921 р. на місці філії Києво-Печерської лаври створили агрошколу. Вона стала структурним підрозділом Уманського аграрного технікуму, до якого тогочас на навчання зарахували 26 осіб [29]. Першим очільником закладу став К. Іванович, який згодом отримав звання професора та доктора сільськогосподарських наук. У 1923 р. відбувся перший випуск студентів – 22 особи висококваліфікованих фахівців.

У 1926 р. аграрна школа була реорганізована у Тальянківську трьохрічну сільськогосподарську школу-філію Уманського сільськогосподарського політехнікуму. У 1930 р. технікум перетворили на зоотехнічний технікум [4, 544; 29]. У 1945–1960 рр. технікум випустив 1 300 зоотехніків. Так, наприклад, у 1959/1960 навчальному році у навчальному закладі навчалось 425 студентів, з яких 59 – випускники [18, арк. 2].

У 2005 р. технікум став підрозділом Уманського державного аграрного університету, а у 2010 р. – аграрним коледжем Уманського національного університету садівництва. За роки існування цього відділення освіти здобуло 5 679 фахівців [30].

Крім технікумів, у Черкаській області є заклад вищої освіти, який готує висококваліфіковані інженерно-технічні кадри для сільського господарства – Уманський національний університет садівництва. За тривалий період свого розвитку він неодноразово реорганізовувався, а згідно з Указом Президента України від 28 грудня 2009 р. за № 1111/2009 йому надано статус національного і перейменовано в Уманський національний університет садівництва (далі – УНУС).

УНУС розпочав свою історію у 1844 р. Царським указом затверджено постанову про відкриття садових закладів у Російській імперії (9 лютого 1842 р.). 5 березня 1842 р. прийнято рішення про відкриття Головного училища садівництва в м. Одеса на базі імператорського ботанічного саду [15, 101]. Вперше двері для вихованців Головного училища садівництва відкрилися 6 (19) листопада 1844 р. У училищі готували фахівців з плодового та декоративного садівництва, городництва, виноградарства з достатньою теоретичною та практичною базою знань і навичок [31].

30 березня 1859 р. навчальний заклад переїхав до м. Умань. З переїздом в училищі були створені два відділення – вище для теоретичної та практичної підготовки фахівців і садівників-практиків, а коли

придбали лісову дачу «Греків ліс» – була відкрита спеціалізація з лісівництва. У 1868 р. заклад реорганізували в Училище землеробства і садівництва з викладанням значної кількості землеробських дисциплін. Тепер вже випускали вчених-управителів і садівників, оскільки сільське господарство дедалі більше переходило на комерційну основу господарювання. Термін навчання збільшився з чотирьох до шести років [31]. В училищі зміцнилася навчально-виробнича база: практичне поле реорганізували в практичне господарство, організували пасіку, шовководню, метеостанцію (заснована 1 вересня 1885 р. та діє і нині; вона входить до системи Гідрометцентру України), ферму, заклали розсадники, товарні сади і сади помологічні, виноградники, нові городні ділянки, ремонтувались старі і влаштовувались нові оранжереї та теплиці, застосовувалась технологічна переробка плодово-ягідної та овочевої продукції, були відкриті курси для навчання народних вчителів, працівників сільського господарства та інші.

У 1903 р. навчальний заклад реорганізовано в Училище садівництва і землеробства з двома окремими відділеннями, де готували вчених-садівників та рільників і управителів (тобто менеджерів у сфері агробізнесу за сучасною термінологією). Тогочас було придбано лісову дачу «Білогрудівський ліс» площею 450 десятин, побудовано нову ферму, продовжували будувати навчальні та житлові будинки, брали активну участь у багатьох сільськогосподарських та промислових виставках, де завойовували численні нагороди – золоті, срібні, бронзові медалі.

Зміна суспільно-політичного устрою, що настала після 1917 р., принесла чималі матеріальні збитки навчальному закладу, його занепад. Проте в 1921 р. училище реорганізовано у вищий навчальний заклад – агротехнікум; при ньому у 1923 р. було відкрито робітфак [4, 558]. Термін навчання в агротехнікумі складав три роки, а в профшколі – два роки. Тогочас відновили діяльність всі підрозділи навчального закладу. У 1926 р. виходить перший збірник наукових праць. У 1929 р. заклад набув статусу сільськогосподарського інституту, випускав агрономів-рільників, садівників-городників, деякий час – інженерів-технологів; збільшився контингент студентів від 200 учнів в училищі до понад 500 студентів в інституті. У 1936 р. інституту присвоєно ім'я О. Горького [4, 560].

Цей заклад у довоєнні роки підготував 1 840 спеціалістів з вищою освітою для сільського господарства [4, 560]. Особливих збитків принесла інституту війна 1941–1945 рр.: понад 350 осіб пішло на фронт, більше 80 з них загинули на різних фронтах війни. У роки окупації спалено 6 корпусів.

Повоєнний період позначений відновленням навчально-виробничо-практичної бази. У 1959 р. з нагоди 100-річчя перебування закладу в Умані, за якісну підготовку фахівців для виробництва і науки нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора (3 листопада 1959 р.) [31; 29]. Поступово зростав контингент студентів факультетів агрономії та плодовоовочівництва і виноградарства. У 1976 р. відкрито економічний факультет, який готував спеціалістів вищої кваліфікації з економіки та бухгалтерського обліку в сільському господарстві.

За півтора століття навчальний заклад закінчило 20 511 осіб, з-поміж яких двадцять три Герої Соціалістичної Праці, а Л. Шліфер та О. Парубок цього звання були удостоєні двічі [15, 101]. Чимало випускників стали відомими науковцями та державними діячами. У 1996 р. інститут став сільськогосподарською академією, у 2000 р. – державною аграрною, у 2003 р. – державним аграрним університетом, а у 2009 р. – Уманським національним університетом садівництва, який на сьогодні має шість факультетів – агрономії; плодочовівництва, екології та захисту рослин; менеджменту; економіки і підприємництва; інженерно-технологічний; лісового та садово-паркового господарства [31]. Заклад має потужну навчально-науково-виробничу базу, де проходять заняття студенти, закладаються і проводяться наукові дослідження, в трьох спецрадах захищають кандидатські та докторські дисертації [15, 103].

Висновки. У результаті проведеного дослідження умов створення та розвитку навчальних закладів, які займалися підготовкою інженерно-технічних кадрів Черкаської області на першому етапі її становлення, визначено історичний зв'язок динаміки розвитку промислового сектору економіки Черкащини з підготовкою інженерно-технічних кадрів, що відбувалось безпосередньо в технічних навчальних закладах області.

Встановлено, що в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. у Черкаській області низка навчальних закладів технічного спрямування, більшість яких була створена в кінці ХІХ ст. – на початку ХХ ст., готували висококваліфіковані інженерно-технічні кадри як для потреб сільського господарства регіону, так і для промисловості та будівництва. Недостатня кількість технікумів та інститутів для молодшої області, промисловість якої розвивалась швидкими темпами у 1960-ті – 1970-ті рр., вимагала, насамперед, реорганізації наявних навчальних закладів, що спеціалізувались на сільському господарстві шляхом перекваліфікування їх під потреби промисловості та будівництва, а також відкриття на Черкащині філій технікумів та інститутів з інших міст України.

Список використаної літератури та джерел:

1. Терентьев В. П. Развитие высшей технической школы УРСР в роки першої п'ятирічки / В. П. Терентьев, Ю. В. Бабко / Український історичний журнал. – К.: Видавництво Академії наук УРСР, 1959. – №6. – С. 34–45.
2. Бушин М. І. Черкаси: 1954–2004 / М. І. Бушин, В. М. Лазуренко, І. Ю. Мащенко, Є. М. Стрижак. – Черкаси: Вид-во «Черкаський ЦНТЕІ», 2005. – 448 с.
3. Бушин М. І. Історія Шевченкового краю 1939–2002 рр.: навч. посіб. з історії Черкащини / М. І. Бушин, Н. В. Гудачкова, В. М. Лазуренко, А. І. Лисенко / ред. М. І. Бушина. – Черкаси: «Відлуння-Плюс», 2003. – 233 с.
4. Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область: У 26 т. / ред. П. Т. Тронько, М. П. Бажан, М. К. Білогуров [та ін.]; Академія Наук УРСР, Інститут історії. – К.: Українська Радянська енциклопедія, 1967–1974. – 1972. – Т. 17.: Черкаська область. – 788 с.
5. Суховершко Г. В. Пора випробувань і надій: Черкаській області – 50 років / Г. В. Суховершко. – Черкаси: Видавець Вовчок О. Ю., 2006. – 64 с.
6. Державний архів Черкаської області (далі ДАЧО), ф. Р-4313, оп. 4. спр. 229, 251 арк.
7. ДАЧО, ф. Р-2674, оп. 3, спр. 2, 48 арк.
8. Указ Президента України Про основні напрямки

реформування професійно-технічної освіти в Україні за №322/96 від 8 травня 1996 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/322/96> (втратив чинність від 20 грудня 2013 р.)

9. На шляху до 100-річного ювілею // Златокрай. – 1998. – 9 вересня. – С. 2.

10. Чос В. Городище: велика історія маленького міста / В. Чос. – Черкаси: видавець Ю. Чабаненко. – 2011. – 314 с.

11. Чос В. Городищенський аграрний коледж – один із найстаріших навчальних закладів України / В. Чос // Нова Доба. – 2011. – 11 жовтня. – С. 11.

12. Минуле і сьогодні коледжу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: –HYPERLINK “<http://gorkoledj.narod.ru/history.html>” —<http://gorkoledj.narod.ru/history.html>.

13. Уманський агротехнічний коледж [Електронний ресурс]. – Режим доступу: –HYPERLINK “<https://uk.>” —<https://uk.>

14. Бородинська Т. Юність ювіляра: [інтерв'ю з директором коледжу М. М. Яровим] // Уманська зоря. – 1995. – 25 жовтня. – С. 1.

15. Коваль А. У. Україна незалежна. Літопис міста Умані / А. У. Коваль. – Умань: АЛМІ, 2007. – 176 с.

16. ДАЧО, ф. Р-4313, оп. 1, спр. 219, 64 арк.

17. ДАЧО, ф. Р-3059, оп. 1д, спр. 92, 77 арк.

18. ДАЧО, ф. Р-3059, оп. 12, спр. 62, 129 арк.

19. ДАЧО, ф. Р-3059, оп. 16, спр. 16, 200 арк.

20. Ружицький М. Наука і практика / М. Ружицький // Уманська зоря. – 1995. – 25 жовтня. – С. 2–3.

21. Юрко Н. Щоб керувати комбайном, знадобиться диплом інженера? [інтерв'ю із заступником директора коледжу з навчальної роботи В. В. Кужельом] // Нова Доба. – 2003. – 4 листопада. – С. 13.

22. Деркач В. Без відриву від виробництва / В. Деркач // Уманська зоря. – 1995. – 25 жовтня. – С. 3.

23. Історія коледжу // Шевченківський коледж Уманського національного університету садівництва. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: HYPERLINK “<http://www.shevchenkove.org.ua/pronas/history/history.html>” <http://www.shevchenkove.org.ua/pronas/history/history.html>.

24. Іщенко Б. Сторінки історії / Б. Іщенко // Шевченків край. – 1980. – 17 січня. – С. 3.

25. Смально С. Шляхом вічної молодості і дерзани / С. Смально // Земля Черкаська. – 2004. – 1 жовтня. – С. 4.

26. Шевченківський сільськогосподарський коледж // Село і люди. – 1992. – №17. – С. 4.

27. ДАЧО, ф. Р-3059, оп. 12, спр. 170, 187 арк.

28. Гринюк С. А. Слово до абітурієнтів / С. А. Гринюк // Молодь Черкащини. – 1991. – 8–14 квітня. – С. 10.

29. Черкащина: короткий путівник / І укл. Я. М. Данилов, М. Ф. Комарницький, Ф. М. Непийвода, О. А. Червінський. – К.: Київське обласне книжково-газетне видавництво, 1960. – 170 с.

30. Історія розвитку Тальянківського агротехнічного коледжу Уманського національного університету садівництва, ТАК УНУС // Інформаційний центр KURSOVIKS. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: HYPERLINK “http://ua.kursoviks.com.ua/vnz-cherkaskoi-oblasti-spysok/article_post/9-talyankivskiy-agrotekhnichniy-koledzh-umanskogo-natsionalnogo-universitetu-sadivnitstva-tak-unus” http://ua.kursoviks.com.ua/vnz-cherkaskoi-oblasti-spysok/article_post/9-talyankivskiy-agrotekhnichniy-koledzh-umanskogo-natsionalnogo-universitetu-sadivnitstva-tak-unus.

31. Історія розвитку університету // Уманський національний університет садівництва. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: HYPERLINK “<http://www.udau.edu.ua/ua/about/istoriya-rozvitku-universitetu.html>” <http://www.udau.edu.ua/ua/about/istoriya-rozvitku-universitetu.html>.

References:

1. Terentiev V. P. (1959.) Development of the higher technical school of the USSR during the first five years. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal (Ukrainian historical journal)*, 6, 34–45. – K.: Vydavnytstvo Akademii nauk URSS (in Ukr.).
2. Bushyn M. I., Lazurenko V. M., Mashchenko I. Yu., Stryzhak Ye. M. (2005). *Cherkasy: 1954–2004*. Cherkasy: Vyd-vo «Cherkaskyi TsNTEI» (in Ukr.).
3. Bushyn M. I., Hudachkova N. V., Lazurenko V. M., Lysenko A. I. (2003). *History of Shevchenko region in 1939–2002 years*. Cherkasy: «Vidlunnia-Plus», (in Ukr.).
4. *History of cities and villages of the Ukrainian SSR. Cherkasy region* (1972). In P. T. Tronko, M. P. Bazhan, M. K. Bilohurov et al. (Ed). K.: Ukrainska Radianska entsyklopediia (in Ukr.).
5. Sukhovershko H. V. (2006). *Time for tests and hopes: Cherkasy region – 50 years*. Cherkasy: Vydavets Vovchok O. Yu. (in Ukr.).
6. *Derzhavnyi arkhiv Cherkaskoi oblasti (dali DACHO) (State Archives of Cherkasy Region)*, f. R-4313, op. 4, spr. 229, 251 ark. (in Ukr.).
7. *DACHO*, f. R-2674, op. 3, spr. 2, 48 ark. (in Ukr.).
8. *Decree of the President of Ukraine On Main Directions of Reforming Vocational Education in Ukraine '322/96 from May 8, 1996*. Retrieved from <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/322/96> (expired on December 20, 2013.) (in Ukr.).
9. *On the way to the 100th anniversary* (1998). Zlatokrai, September 9, 2 (in Ukr.).
10. Chos V. (2011). *Horodyshche: a great story of a small town*. Cherkasy: vydavets Yu. Chabanenko (in Ukr.).
11. Chos V. (2011). Horodyshche Agricultural College is one of the oldest educational institutions in Ukraine. *Nova Doba (New Day)*, October 11, 11 (in Ukr.).
12. *Past and present of the college*. Retrieved from – HYPERLINK “<http://gorkoledj.narod.ru/history.html>” —<http://gorkoledj.narod.ru/history.html> (in Ukr.).
13. *Uman Agrotechnical College*. Retrieved from – HYPERLINK “<https://uk.>” —<https://uk.> (in Ukr.).
14. Borodynska T. (1995). Youth of the anniversary celebrant. *Umanska zoria (Uman dawn)*, October 25, 1 (in Ukr.).
15. Koval A. U. (2007). *Ukraine is independent. Chronicle of the city of Uman: monograph*. Uman: ALMI (in Ukr.).
16. *DACHO*, f. R-4313, op. 1, spr. 219, 64 ark. (in Ukr.).
17. *DACHO*, f. R-3059, op. 1d, spr. 92, 77 ark. (in Ukr.).
18. *DACHO*, f. R-3059, op. 12, spr. 62, 129 ark. (in Ukr.).
19. *DACHO*, f. R-3059, op. 16, spr. 16, 200 ark. (in Ukr.).
20. Ruzhytskyi M. (1995) Science and practice. *Umanska zoria (Uman Dawn)*, October 25, 2–3 (in Ukr.).
21. Yurko N. (2003). Do you need a diploma in engineering to operate a combine harvester? *Nova Doba (New Day)*, November 4, 13 (in Ukr.).
22. Derkach V. (1995). Without discontinuing work. *Umanska zoria (Uman Dawn)*, October 25, 3 (in Ukr.).
23. *History of college*. Retrieved from HYPERLINK “<http://www.shevchenkove.org.ua/pronas/history/history.html>” <http://www.shevchenkove.org.ua/pronas/history/history.html> (in Ukr.).
24. Ishchenko B. (1980). Pages of history. *Shevchenkivskiy kraï (Shevchenko region)*, January 17, 3 (in Ukr.).
25. Smalko S. (2004). Through eternal youth and daring. *Zemlia Cherkaska (Cherkasy Land)*, October 1, 4 (in Ukr.).
26. Shevchenkove Agricultural College (1992). *Selo i hydy (Village and People)*, 17, 4 (in Ukr.).
27. *DACHO*, f. R-3059, op. 12, spr. 170, 187 ark. (in Ukr.).
28. Hryniuk S. A. (1991). Word to school leavers. *Molod Cherkashchyny (Youth of Cherkasy region)*, April 8–14, 10 (in Ukr.).
29. *Cherkassy region: short guidebook* (1960). [Kyiv]: Kyivske oblasne knyzhkovo-hazetne vydavnytstvo (in Ukr.).
30. *History of Talyanky Agricultural College of Uman State University of Agriculture, TAK UNUS*. Retrieved from HYPERLINK “http://ua.kursoviks.com.ua/vnz-cherkaskoi-oblasti-spysook/article_post/9-talyankivskiy-agrotekhnichniy-koledzh-umanskogo-natsionalnogo-universitetu-sadivnitstva-tak-unus” http://ua.kursoviks.com.ua/vnz-cherkaskoi-oblasti-spysook/article_post/9-talyankivskiy-agrotekhnichniy-koledzh-umanskogo-natsionalnogo-universitetu-sadivnitstva-tak-unus (in Ukr.).
31. *History of the development of the university*. Retrieved from HYPERLINK “<http://www.udau.edu.ua/ua/about/istoriya-rozvitku-universitetu.html>” <http://www.udau.edu.ua/ua/about/istoriya-rozvitku-universitetu.html> (in Ukr.).

T. Chubina, O. Spirikina, S. Korotiaiev

HISTORY OF CREATION AND DEVELOPMENT OF EDUCATIONAL INSTITUTIONS WHICH PREPARE ENGINEERING AND TECHNICAL PERSONNEL FOR THE AGRICULTURAL SECTOR OF CHERKASY REGION

Introduction. In the history of Soviet and then Ukrainian society the issue of preparing engineers was currently important. After the end of World War II increased attention to the issues of systematic and fundamental preparation of engineers was connected both with the necessity of compensation for the losses incurred, and with the growth and strengthening of the industrial potential of traditionally agricultural regions in the USSR.

The purpose of the research is to determine the main tendencies, directions and special aspects of the preparation of engineering and technical personnel for the agriculture in Cherkasy region in 1954–1991 years.

Methods. The leading approach of this article is an interdisciplinary one. The conceptual apparatus of this scientific work is characterized by the usage of terms and categories both traditionally historical and borrowed from other contiguous sciences (historical psychology, culture study and others).

Results. Taking into consideration the fact that Cherkasy region was primarily an agricultural region, there was an urgent need for preparing highly skilled specialists for the needs of agriculture.

In 1954–1991 years in Cherkasy region there were some technical schools which trained specialists for the needs of agriculture of both the region and the whole country.

For instance, there were Zolotonosha Agricultural Technical School (now – Zolotonosha State Technical School of Veterinary Medicine), Horodyshche Agricultural Technical School (now – Horodyshche College of Uman National University of Horticulture), Uman Technical School of Mechanization, Electrification and Agricultural Construction (now – Uman Agrotechnical College of Uman National University of Horticulture), Shevchenkove Technical School of Hydrotechnical Melioration (now – Shevchenkove College of Uman National University of Horticulture), Talyanky Agricultural Technical School (now – Talyanky Agrotechnical College of Uman National University of Horticulture).

Apart from technical schools Cherkasy region has a higher educational institution that prepares highly qualified engineering and technical personnel for agriculture – Uman National University of Horticulture.

Originality. For the first time ever the history and development of educational institutions which prepared engineering and technical personnel for the needs of agriculture within one region was considered.

Conclusion. It was established that in 1954–1991 years in Cherkasy region a number of technical educational institutions prepared highly skilled engineering and technical personnel both for the needs of agriculture and for industry and construction activities. Insufficient quantity of technical schools and institutes for the young region, which industry grew rapidly in the 1960s–1970s, required, first of all, the reorganization of existing educational institutions specializing in agriculture, as well as the opening of affiliated branches of technical schools and institutes from other cities of Ukraine in Cherkasy region.

РЕЦЕНЗІЇ

Гоцуляк В. В. Нове поповнення богданіани. Рецензія на книгу Степанчука Ю. С. Образ Богдана Хмельницького в новітній українській та зарубіжній історіографії: монографія / Ю. С. Степанчук. – Вінниця : ТОВ “Меркьюрі-Поділля”. – 2018. – 572 с.

Роки незалежності України принесли вибух наукової продукції з різних періодів української історії й, зокрема, присвяченої опису епохальних подій середини XVII ст., в епіцентрі яких стоїть постать Богдана Хмельницького. До того довгий час, коли Україна перебувала в складі Російської держави, ця проблематика концептуально обмежувалася трактуванням «славної ветви російської історії», де українському історіописанню відводилася другорядна роль, що входило в задум створити стрижень і оплот імперської єдності з теоретичною конструкцією «триєдиної російської нації» / «велика російська нація» («руський народ»), котра об'єднувала «великоросів», «малоросів» / «южан» («українців») і «білорусів» та ідеєю «консервативної утопії» російського слов'янофільства.

Не зважаючи на це, українська історія й історіографія як репрезентанти її націотворчих функцій, підвищеної національної самооцінки пройшли шлях доби романтизму з його нововведеннями та асиміляцією не лише російського імперського простору й інших держав, створили умови для утвердження козацького міфу як основного конструкту української національної історії та наукового історіописання з його особливостями (на його початковий етап припадають романтичні уявлення та ідеали різних авторів з їхніми світоглядними та політичними ідеалами, різними світоглядно-ідеологічними «мутаціями», прагненням узаконити дворянський статус і зацікавленістю козацтвом, українською історією та тощо.), яке продовжується й в наш час.

Творами Самовидця, Григорія Граб'янки, Самійла Величка заклався фундамент українського погляду на минуле, працями першої половини XIX ст. окреслені обрії майбутньої національної історії українців з його козацькою добою і звиятами середини XVII ст. Українські історики другої половини XIX – початку XX ст. спромоглися перенести в центр історичного нарративу різнобічні прояви життя українського (козацького) народу й ідентифіковані як «народники».

Від 1860-1870-х рр. в свої руки історіописання беруть дослідники-професіонали – університетські професори-історики і громадсько-культурні діячі.

Вони, поставивши завданням створення цілісного образу українського минулого, усували міфологічні нашарування включно до історії козаччини та Хмельниччини, сягали до потреби підготовки цілісного історичного гранднарративу з дотриманням найвищих на той час стандартів історіопису. Зразок такого цілісного підходу до історії загалом та зокрема Хмельниччини подає М. Грушевський. Цей видатний вчений, приватизувавши єдиний географічний простір й ототожнивши його з Україною, у своїй «Історії України-Руси» поставив на належне місце український народ з його державницькими, політико-правовими, культурними, релігійними традиціями, розвинутою ідентичністю «козацької малоросійської нації», як спільності, пов'язаною лояльністю до козацької державності та її репрезентанта – козацької старшини, з товщі якого й вийшов національний герой Б. Хмельницький.

На 1890-і – початок 1920-х рр. припадає остаточна фаза концептуалізації засад національної історії з особливим впливом подій Української революції 1917-1921 рр., де відродилися традиції українського козацтва, а постать Б. Хмельницького героїзувалася з новою силою. До цього процесу були причетні й історики та найбільше М. Грушевський. Утім він не абсолютизував народницьких постулатів, його праці не лише будили, але й стимулювали державницькі настрої в українському народі та його провідників, бо в українській історії держави вже були, потрібно лише спромогтися збудувати «Нову Україну». В. Липинський бачив українську націю як соціально повнокровну з людей різного соціального статусу, яка складається з представників різних етносів й своєї національної еліти. Він у своїх історичних текстах позитивно зображував історичну роль верхівки – козацької старшини шляхетського походження, особливо в подіях історії Хмельниччини та сильно її ідеалізував. У такий спосіб він спонукав до перегляду народницького постулату про соціальний паразитизм і національне зрадництво еліти.

У «советській» історіографії означена проблематика, як і вся історія в радянській Україні, образно кажучи, перебували у тіні серпа і молота. Спершу українська історіографія пережила в 1920-х рр. справжнє піднесення, що також позначилося на останніх томах «Історії України-Руси» М. Грушевського, присвячених Хмельниччині. Утім внаслідок сталінської «революції згори» та в наступні десятиріччя, включно до кінця 1980-х рр., одержавлене українське історіописання мало було помітно реагувати на суперечливі суспільно-політичні

обставини, керівні імпульси з Москви: сприяння чи ні виявам українського патріотизму, «морози» чи «потепління», знищення чи цькування представників історичної науки, нав'язування так званих базових «наукових» конструктів на кшталт концепції «давноруської народності», трьох «братерських» східнослов'янських народів, концепції «прагнення до возз'єднання українського народу з російським», концепції «возз'єднання України з Росією 1654 р.», обґрунтування змісту, сутності й наслідків Хмельниччини як переломної події в українському минулому тощо. Читач далі може запитати: чому так детально автор рецензії зупиняється на попередніх етапах історіографії Хмельниччини? Відповімо, що саме про попередню історіографічну традицію, на жаль, не йдеться в рецензованій книзі, а, як нам видається, варто було б. Утім, Ю. Степанчук усунув цей недолік у розділах роботи. До того ж він підготував докторську дисертацію з цієї теми. Сподіваємося, що в ній та авторефераті сюжети, означені у нашому вступі, знайдуть своє належне висвітлення.

Рецензована монографія складається зі вступу, трьох розділів (кожний поділений на чотири підрозділи), післямови та списку джерел і літератури.

У «Вступі» визначено актуальність теми, підкреслено, що автор здійснив комплексний компаративний аналіз сучасної української, польської та російської історіографії життя та діяльності Б. Хмельницького як ключової постаті ранньомодерної української та східноєвропейської історії.

Далі йдеться про історіографічну ситуацію в контексті авторського аналізу сучасних історіографічних розвідок та окремих публікацій українських учених С. Плохія, В. Надвороного, В. Гоцуляка, О. Гриценка, Я. Дашкевича, В. Смолія та В. Степанкова, В. Масненка, В. Маслака, О. Рудої та ін., представників польської історіографії К. Петкевича та М. Нагельського та таких вчених, як Д. Бравцев, В. Яценко, Т. Таїрова-Яковлева, А. Ткачук, В. Коцура, В. Степанкова й низки авторів та рецензій на окремі праці про добу Б. Хмельницького, в яких висвітлено доробок польських, російських та українських істориків з цієї проблематики.

Перший розділ монографії носить назву «Образ Богдана Хмельницького в новітній українській історіографії». Автор у чотирьох підрозділах чітко і послідовно висвітлює такі аспекти доробку вітчизняних вчених: ідеологічне та інтелектуальне тло еволюції наукового образу гетьмана; походження та особистість Б. Хмельницького, його діяльність до 1648 р.; політичні концепції й практика; історична роль [с. 21-207].

Ю. С. Степанчук поглибленим аналізом праць, які вийшли в Україні, переконливо довів, що сучасний образ Б. Хмельницького в українській історіографії виявився об'ємним, пластичним та конкурентноспроможним у історіографічному просторі. Він звернув увагу на його особливості та прикмети. Серед них – рішуче відмежування від «возз'єднуючої» концепції радянських часів, підхід

до зображення Б. Хмельницького з державницьких українських інтересів, оновлення дослідницьких підходів та інструментарію, пошук нових пізнавальних опцій та концепцій в атмосфері відкритих дискусій тощо.

Зазначене, зокрема трансформація радянського образу, стало можливим завдяки наявності певних (у автора рецензованої монографії чотири) ключових чинників: створення спільного простору з українськими вченими діаспори, шляхом адаптації їхнього концептуального доробку, дослідницьких підходів та інтенсивних взаємозбагачувальних наукових контактів; переосмислення української історіографічної традиції кінця XIX – початку XX ст.; розширення інтерпретаційних можливостей через апробацію низки нових для більшості українських істориків історіографічних опцій (історія еліт, професіоналізація європейського простору, полівасалітет, концепція легітимності ранньомодерних правителів та державних утворень); налагодження активних інтелектуальних контактів із польськими істориками та представниками модерного крила російської історіографії (насамперед із Т. Таїровою-Яковлевою) [с. 206]. Такі висновки є цілком слушними та логічними й кореспондуються з синтетичними спостереженнями, що містяться у працях і які піддав глибокому аналізу автор монографії.

У другому розділі «Сучасні польські інтерпретації постаті Богдана Хмельницького» у чотирьох підрозділах послідовно й зважено висвітлено ті ж самі питання, які були визначені у першому розділі. Автор посилену увагу присвятив сучасним напрацюванням польських істориків, в яких проаналізовано підстави еволюції образу гетьмана. Він звернувся до досліджень, в яких йдеться про походження, особистість Б. Хмельницького та його діяльність до 1648 р. Учений також особливо прискіплю до дослідив низку праць, де висвітлено політичні концепції й практики та оцінки польськими дослідниками нашого часу історичної ролі Б. Хмельницького.

Своїм аналізом Ю. Степанчук продемонстрував низку цікавих, на наш погляд, історіографічних спостережень. Вони насамперед стосуються визначення загальної еволюції підходів польських істориків до цієї теми, що демонструє їх відкритість до вдосконалення, уточнення, модернізації та адекватного реагування на доробок українських та російських учених. Польські вчені, за винятком окремих із них, визнають Б. Хмельницького як визначного українського діяча, талановитого дипломата та полководця. Автор також цілком слушно вважає, що паралельно з розглядом політичних концепцій Б. Хмельницького у працях польських дослідників сформувався його образ, котрий постає дуже насиченим та наближеним до уявленя, які формуються в українській історіографії та модерністському таборі російських істориків: державотворчі зусилля гетьмана як будівничого Гетьманщини, його незалежницькі плани і бачення в них стосунків з

Варшавою, Кримським ханатом, Туреччиною, Москвою та Швецією.

У своїй більшості польські вчені, послідовно наголошують на тому, що Б. Хмельницький не розглядав зближення з Москвою як самоціль і тим більше підданство цареві. Подібний підхід, наявність кількох концепцій демонструють надання відповідного звучання зовнішньополітичним крокам Б. Хмельницького і у такий спосіб руйнують стереотип віроломного гетьмана-зрадника [с. 336]. У полі зору польських науковців перебуває й концепція можливості схилити Варшаву до розумного компромісу та післяперяславська концепція Б. Хмельницького, що стають полем для своєрідного консенсусу в середовищі польських істориків (гетьман однозначно постає політиком, який мало зважав на березневі статті 1654 р.) [с. 337].

Третій розділ монографії «Постать Богдана Хмельницького в трактуванні російських істориків» та зміст його чотирьох підрозділів за назвами ідентичний двом попереднім розділам монографії. У ньому Ю. Степанчук змістовним аналізом напрацювань російських авторів довів не лише існування, а й поглиблення розколу в сучасній російській історіографії, присвяченій доби Б. Хмельницького. Відбулося розбалансування радянської версії російського великодержавницького бачення історії ранньомодерної української державності, означених в сумнозвісних «Тезах», образу гетьмана, як творця возз'єднання України з Росією. Як зазначає автор рецензованої монографії, цей процес був неминучим [с. 353].

У концепціях сучасних російських істориків традиціоналістського крила з'явилися положення, які розхитували спрощену версію української Національно-визвольної революції другої половини XVII ст. Це стало можливим лише завдяки напрацювання українських та польських дослідників, а також Т. Таїрової-Яковлевої. Російські історики мали внести окремі корективи в процес генерування в їх традиціоналістському таборі таких тез, як: визнання відсутності у свідомості українського козацтва першої половини XVII ст. ідеї підпорядкування українських земель московському цареві, існування для Гетьманщини кількох альтернатив зближення з Москвою, наявність різниці відмінностей між ментальністю нової української еліти та московською верхівки, різновекторність глобальних інтересів Чигирини й Москви, констатація Гетьманщини як держави та обговорення питання про ідею незалежності в політичних концепціях різних українських гетьманів.

Правильним та обґрунтованим є також твердження Ю. Степанчука про те, що паралельно був запущений процес пристосування цих та інших новацій до традиційного образу, а тому останній втратив колишню стрункість, зазнавши значної деформації та розбалансування. В традиціоналістському крилі виокремилася два підходи: 1) підрихтувати старі інтерпретації та освіжити їх за допомогою використання здобутків історіографії; 2) завзято обстоювати старі позиції,

непримиренності до опонентів, прямого визнання необхідності пропускати оцінки постаті Б. Хмельницького та інших гетьманів крізь вузьке сито неополітичних інтересів існування Російської імперії та політичних потреб поточного моменту [с. 353-354].

У цьому розділі та його підрозділах праці науковців цих двох наукових напрямів: традиціоналістського та модернізаторського (розірваного з радянською історіографічною традицією, максимально віддаленою від російського великодержавництва та наближеною до сучасних українських й польських інтерпретацій), - детально розглянуто Ю. Степанчуком, Перший напрям, як довів автор, є набагато біднішим за модернізаторський. У ньому відсутній опис діяльності гетьмана на тлі військової історії, стратегій Національно-визвольної революції, Гетьманщини та гетьманської влади, курсу на спадковий гетьманат, політики в Молдові, стосунків з українськими станами тощо [с. 489]. Радимо читачам ознайомитися зі змістом цього розділу та монографії загалом, щоб скласти повне уявлення про дослідницьку працю, яку здійснив автор.

У «Післямові» [с. 494-505] Ю. Степанчук підвів підсумки зробленого історіографічного аналізу життя та діяльності Б. Хмельницького. В них він виокремив базові підходи, притаманні українській, польській та російській історіографії з цього питання. Автор спромігся простежити зв'язок кожної з них із попередніми історіографічними традиціями, виявити те нове, що дало сучасне історіописання, присвячене постаті Б. Хмельницького.

Автор проаналізував значний масив джерел та літератури (у списку налічується 576 найменувань, з них лише польської – 171 позиція), зробив достатньо цінні узагальнення та синтетичні висновки. Зокрема, вчений довів положення про те, що в образах, створених історіографією в Україні, Польщі та Росії, непересічність Б. Хмельницького виводиться з його державотворчої функції, яка уможливила кристалізацію інших фундаментальних суспільних змін в Україні. Утім, у традиціоналістській російській історіографії мірилом і надалі залишається створення гетьманом перяславсько-московської системи 1654 р. Отже, зазначене концептуально послаблює точки дотику, які спостерігаються в Україні, Польщі та Росії в інтерпретаціях різних складових діяльності Б. Хмельницького. Натомість типологічна схожість між ключовими підходами та інтерпретаціями в українській та польській історіографіях значною мірою нівелює аспекти відмінності, зменшує вплив останніх на сприйняття створених образів, концентруючи увагу на перегуках [с. 505].

Загалом, позитивно оцінюючи зміст монографії, побажаємо авторі продовжити після захисту докторської дисертації досліджувати порушену ним тему в значно ширшому тематичному та просторово-географічному

контекстах, шляхом аналізу накопиченого історіографічного досвіду вже європейського та світового історіописання, присвяченого життю та діяльності Б. Хмельницького. Це буде вагомим внеском у наукову дисципліну – Богданознавство. Рецензоване видання має зацікавити студентів, слухачів магістерських програм і аспірантів історичних факультетів й інститутів історії та фахівців. Воно стане у пригоді й для широкого кола читачів, які ще ширше дізнаються про державницьку діяльність Б. Хмельницького і переймуться його духом борця за самореалізацію українців та тих, хто бореться за ствердження незалежного статусу сучасної України й став на її захист.

Гоцуляк В. В., доктор історичних наук, професор Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

Капустян Г. Т. Рецензія на рукопис монографії «Найближчі друзі партії»: колективи педагогічних вишів України в образах щодення 1920-х – першої половини 1960-х років»: Лук'яненко О. В. – Монографія. Полтава: «Видавництво «Сімон».

Науково-педагогічна інтелігенція упродовж історичного розвитку України ХХ ст. часто виступала ініціатором суспільно-політичних змін, водночас будучи об'єктом маніпуляцій радянської влади. Особливим способом впливу на думаючу верству був контроль над її повсякденням. Дослідження О. Лук'яненка висвітлює щодення життя колективів вищої педагогічної школи радянської України в у доволі строкатий історичний період. Автор зауважує, що реальність освітан не відповідала засадам побудови соціалізму, закріпленим у програмних документах Комуністичної партії.

На підставі аналізу автором рукопису монографії блоку партійних документів обґрунтовано, що такий дисонанс призводив до конфлікту між світом ідей та реальністю. Цілком слушним є твердження про те, що впровадження ініційованих згори змін у всіх сферах буденного життя освітан та їхнє сприйняття залежало не стільки від урядової політики, скільки від співзвучності чи відмінності суспільних настроїв з особистими мотивами поведінки членів колективів педагогічних інститутів країни. Науковцем вивчено розгортання життя колективів педагогічних вишів у просторі та часі за аналогією із процесом становлення, еволюції та занепаду цивілізацій, продемонстровано тотожність факторів, принципів та законів розвитку.

Монографія О. Лук'яненка покликана виявити спільні й відмінні риси епох різних освітніх реформ: становлення національної, а згодом і першої радянської вищої школи; освіти, затиснутої між змінами, розпочатими Й. Сталіним і продовженими до М. Хрущовим. Актуальність теми підсилюється розробкою одного з пріоритетних напрямів сучасної вітчизняної та зарубіжної історіографії –

вивчення загального життєвого укладу народів, окремих його груп, умов побуту, форм комунікації та ін. Рецензоване видання допомагає заповнити лакуну у вивченні окремих колективів у чітко відмежованому хронологічному й географічному просторі.

На основі аналізу широкої джерельної бази (1869 позиція, з яких значне місце посідає англійська література) автором відтворено повсякдення вищих педагогічних навчальних закладів УСРР/УСРСР різних періодів: становлення радянської влади, доби індустріалізації та великого терору, часів німецько-радянської війни та доби дедалізації – хрущовської «відлиги» (1953–1964 рр.). У зв'язку з цим вивчення особливостей матеріально-побутової, соціально-економічної та культурно-політичної складових повсякдення освітан України як представників окремої соціальної групи, об'єднаної локально, професійно та ідейно, є актуальним завданням. О. Лук'яненко, застосовуючи новітній методологічний інструментарій, успішно дослідив цю тему.

Текст рукопису монографії органічно доповнюють змістовні додатки з викладом матеріалів самостійного опрацювання особових справ, нормативних документів педвишів республіки, результатів контент-аналізу протоколів засідань партійної організації тощо.

Структура рукопису монографії побудована відповідно до проблемного підходу. Предметом дослідження виступає комплекс матеріальних (побут, харчування, заробітки) та духовно-ідейних (моральність, ідеали, уподобання, взаємини з колегами тощо) щоденних практик освітан вищих навчальних закладів країни.

Автор чимало уваги приділив характеристиці простору, в якому жили та працювали досліджувані ним історичні актори. О. Лук'яненком подано огляд змін адміністративних одиниць, у межах яких функціонували вищі педагогічні заклади та звернув увагу на систему розташування установ на території України. Суттєвим доважком у цьому є розроблені науковцем карти. Дотримуючись методу конуса, автор занурює читача в узагальнену внутрішню структуру педагогічного вишу, з'ясовує, яким чином реформи педагогічної освіти та переформатування внутрішньої будови педвишів висвітлювалися у профільній пресі та трактувалися самими педагогами. Насамкінець науковець прискіпливо проаналізував витворення робочого простору навчальних закладів та забезпечення його обладнанням. Окремі підрозділи монографії присвячені освітянському житловому простору. Цікавим є специфічний блок дослідження, що відтворює «інтелектуальний простір». Під ним О. Лук'яненко пропонує розглядати рівень освіченості та наукової активності освітан, а також успішності студентів.

Окрім іншого, дослідником наведено типологічні характеристики досліджуваної ним групи – колективів вищих педагогічних закладів, що діяли в Україні упродовж зазначеного періоду. О. Лук'яненко звернув увагу на особливості

інтерпретації назви спільноти, на розбіжності змісту та наповненості поняття в сучасному та тогочасному суспільствах. Історик вивів головні кількісні характеристики аналізованої соціальної групи, запропонував їй внутрішню класифікацію з поділом на окремі підсекції та спілки. Значну увагу в книзі приділено прийняттю в групу та виключення із неї. Заслуговує на повагу те, що науковець осібно місце відвів мотивації приєднання до колективу студентів педагогічного вишу. О. Лук'яненко розкрив перед читачем персональні мотиви та практику зовнішнього стимулювання професійного вибору освітянина. Окремий підрозділ визначив також статус розподілених на роботу – молоді, яка, з одного боку, уже не була частиною фізичного простору вишу, однак, вважалася частиною освітянського колективу до отримання диплому після відпрацювання за призначенням.

Вивчення О. Лук'яненком простору потреб освітян довело справедливість застосування ним біхевіористського підходу до аналізу повсякдення. Задоволення фізіологічних бажань визначало ставлення до інших проблем щодення. Автор на значному фактологічному матеріалі проілюстрував перенесення акцентів із задоволення потреб у харчуванні до виділення коштів із власного бюджету на культурні потреби у 1930-х рр. Дослідження виявило, що незадоволення потреб у грошах, які давали можливість придбати одяг та харчі, штовхало освітян до додаткового заробітку, організації республіканських лотерей на підтримку

молоді, а часто й до протестів з різними наслідками, шантажу адміністрації з обіцянками кинути виш, крадіжок тощо.

Науковець вдало скористався сюжетами, взятими з его-документів, що дозволило йому змалювати життя студентів та викладачів в екстремальних (неповсякденних) умовах. О. Лук'яненко тлумачить їх як комплекс обставин, які виходять за межі того, що умовно називається буденністю; події, що ускладнюють життя як усієї соціальної групи, так і кожного її представника. Науковець у сьомому розділі монографії довів, що у найжорсткішому вияві вони переростають в екстремальні ситуації, коли людині доводиться захищати життя та здоров'я від комплексу несприятливих факторів. Такими є наведені ним екстремальні умови життя за умов Голодомору 1932-1933 рр., повсякдення освітян в окупованій Україні, на фронті та в трудовому рабстві у Третьюму Рейхові.

Монографія Олександра Лук'яненка ««Найближчі друзі партії»: колективи педагогічних вишів України в образах щодення 1920-х – першої половини 1960-х років» є завершеним оригінальним самостійним дослідженням, яке вирішує важливу наукову проблему. Праця стане у нагоді широкому колу читачів.

*Капустян Г. Т., доктор історичних наук,
професор Кременчуцького національного
університету імені М. Остроградського*

УДК 94 (477) (08)
У – 45

ISSN 2413-8142

Наукове видання

УКРАЇНСЬКИЙ СЕЛЯНИН

ВИПУСК 20

(Збірник наукових праць)

Відповідальна за випуск – *Ю. Г. Пасічна*

Комп'ютерна верстка – *А.І. Берестовий*

Український селянин: зб. наук. праць / За ред. С.В. Корновенка. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2018. – Вип. 20. – 102 с.

Матеріали пропонованого увазі читачів збірника наукових праць охоплюють широке коло питань із аграрної історії. Авторами статей розкрито різні аспекти з історії селянства, зокрема, проблеми історіографії, методології, джерелознавства, а також історичний поступ селянства на основних етапах еволюції; досліджено роль громадських діячів у житті селянства, внесок учених у розвиток аграрної історії.

Видання збірника наукових праць сприяє ґрунтовному вивченню аграрної історії.

Для науковців, викладачів, аспірантів, здобувачів, студентів, широкого кола фахівців гуманітарного профілю і всіх, хто цікавиться аграрною історією.

Підписано до друку 25.12.2018. Формат 84x108/16. Гарнітура Таймс.
Папір офсет. Ум. друк. арк. 26,7. Тираж 300 прим.

Надруковано з оригінал-макету:
ПП Чабаненко Ю.А. Свідоцтво про внесення
до Державного реєстру видавців серія ДК № 1898 від 11.08.2004 р.
Черкаси, вул. О. Дашкевича, 39; тел.: (0472) 45-99-84; E-mail: office@2uppost.com